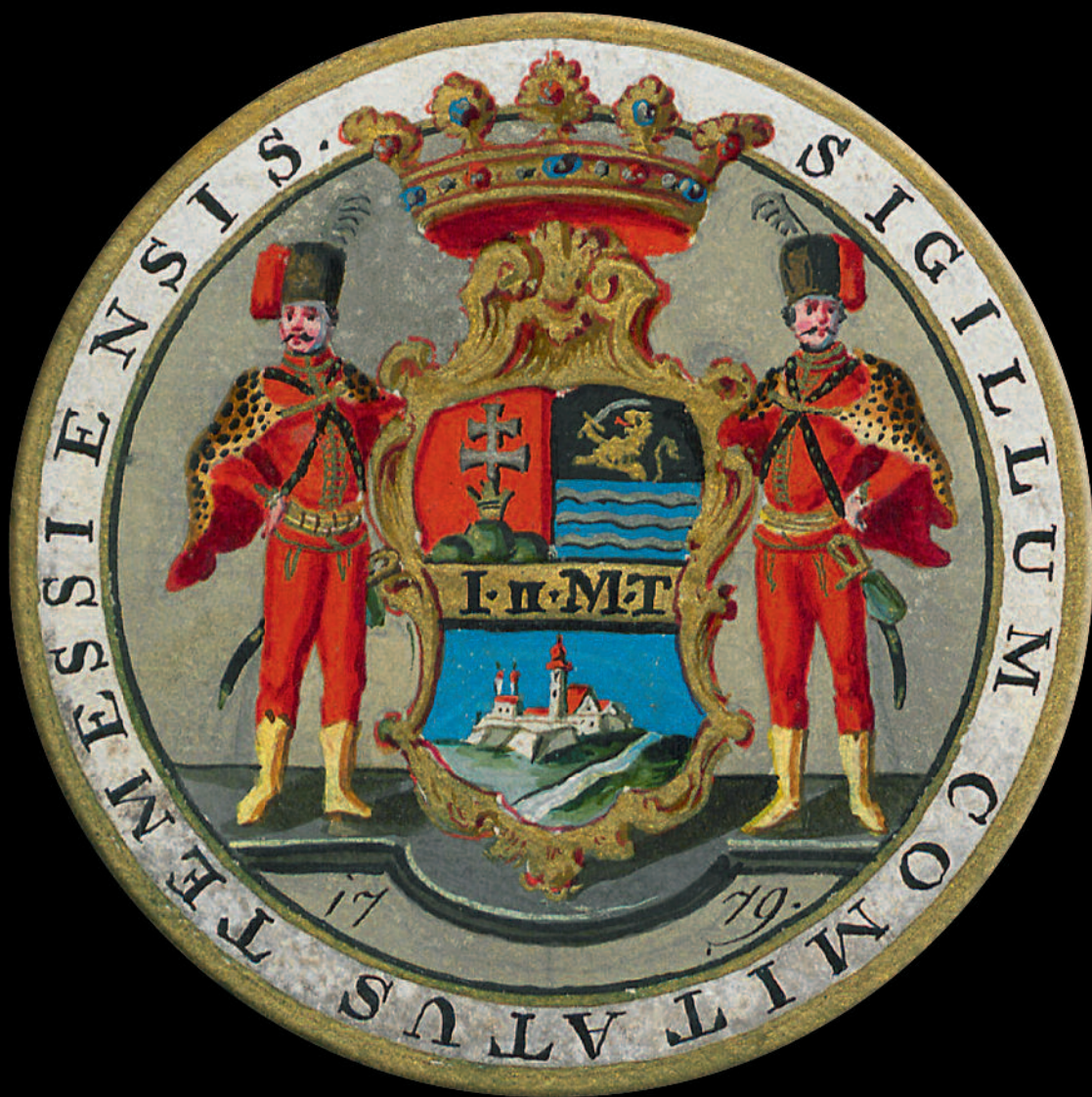

RUBICON

VÁRMEGYÉK 1000 éves intézményrendszer

KÖZÉPKORI
BÁNSÁGOK

ERDÉLY
ÉS A PARTIUM

SZABAD KIRÁLYI
VÁROSOK

FIUME CORPUS
SEPARATUM

NAGY-BUDAPEST
LÉTREJÖTTE

08
 comendamus tenore presencium
 tamen merita abundantius prose
 Magnifici Iose de Som Comitis Lo
 hominu eiusdem Comitatus Sum
 nostrorum vniuersorum scit et se
 At postremo tandem nobisq. postre
 gentes et exercitum Serenissimi
 et pericula perpessi sint. Nullis
 constanti fide ystulerunt. Mer ea
 cenciam nostram Regiam ostende
 Clipeum cum caris celestino in
 cum tribus folijs et duobus botris
 superius tactum est multa et va
 habitis plura coronata mita et v
 terre et Vin denotat abundantiam
 sumitate flores vniuersorum. Colorum
 Aliisq. ad volandum insis Coronam
 et ex certa nostra gratia de Prelo

vniuersa posteritas yta Armis et decorum insignia more aliarum irarum imitauerit Com
 Ceterorum ex superabundantiori plenitudine nostri fauoris et gratie. Volentes yta Armis
 Ut ipsa vniuersitas Nobiliam predicti Comitatus Sigillum pro se dispone ac illo modo tantummodo
 vniuersasq. lras etiam scit missuas iudicabiq. et testimoniales causales. q. etiam Sentencionales
 concession specialiter liberam et expeditam habeant potestatis facultatem. In quorum fidem et test
 Bude in festo Epiphaniarum domini Anno eiusdem Millesimo Quadringentesimo Nonagesimo

Somogy megye II. Ulászló királytól kapott címereslevele, 1498
 (Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára,
 XV.21. Mohács előtti gyűjtemény, 91.)

Főszerkesztő:
Rácz Árpád

Szerkesztőbizottság:
Bertényi Iván, Csorba László,
Gyarmati György, Hahner Péter,
Hermann Róbert, Magyarics Tamás,
Mezey Barna, Németh György, Oborni
Teréz, Orosz István, Rainer M. János,
Rácz György, Romsics Gergely,
Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő:
Potencsik Erika

Képszerkesztő:
Basics Beatrix, Vajda László

Fotó:
Kardos Judit,
Mudrák Attila

Térkép:
Nagy Béla, Sebők László

Tervezőszerkesztő:
Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.
Felelős kiadó: Rácz Árpád
A szerkesztőség címe:
1161 Budapest, Sándor u. 60.
Telefon: 402-1848
e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: www.rubicon.hu

Megjelenik évente 12 szám

Nyomtatás: Ipress Center Central Europe Zrt.
2600 Vác, Nádas utca 8.
Felelős vezető: Borbás Gábor

Terjeszti a Lapker Zrt.
Előfizethető a RUBICON-HÁZ Kft.-nél
(Bankszámlaszám: Budapest Bank Zrt.,
10102237-77185300-00000001),
valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt.
Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán
(XIII., Lehel u. 10/A,
levélcím: LHI, Budapest 1900),
illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban,
vidéken a postahivatalokban.
Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.
1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.
Tel.: +36 1 243 9232
www.colorinterpress.hu
HU ISSN 0865-6347

A HÓNAP TÉMÁJA: **VÁRMEGYÉK**

- 8 **Horváth Attila:** A nemesi vármegye. *Az alkotmányosság védőbástyája*
- 16 **Zsoldos Attila:** A királyi vármegye az Árpád-kori Magyarországon
- 23 **Reisz T. Csaba:** Róth Miksa címeres üvegablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában
- 26 **Zsoldos Attila:** A kehidai oklevél. *A királyi megye átalakulásának kezdetei*
- 28 **Tringli István:** Megyék a késő középkorban
- 34 **Pálosfalvi Tamás:** Bánok és bánságok a középkori Magyarországon
- 38 **Varga Szabolcs:** Bánok a kora újkorban. *Draskovichok, Erdődyek, Zrínyiek*
- 48 **Zsoldos Attila:** Szepes. Egy sajátos megyeszerveződés
- 50 **Szende László:** Amikor egy királynak sürgősen pénzre van szüksége. *A szepességi városok elzálogosítása*
- 54 **Oborni Teréz:** Vármegyék és székek Erdélyben
- 68 **Varga Zs. András:** A székely autonómia hagyománya
- 72 **Papp Klára:** Partium. *A királyság és a fejedelemség határán hanyódó vármegyék*
- 80 **Nyakas Miklós:** A Hajdúkerület
- 90 **Bánkiné Molnár Erzsébet:** A jászkun önkormányzat, 1239–1876
- 100 **H. Németh István:** Szabad királyi városok. *A polgári önkormányzat kezdetei Magyarországon*
- 112 **Dominkovits Péter:** Sopron vármegye. *Rendi jogokvédelme – a központi törekvések végrehajtása. A 16–17. századi magyar megye funkciói*
- 118 **Nagy János:** Vármegyei követek a 18. századi országgyűléseken. *A bene possessionati felemelkedése*
- 122 **Papp László:** A törvényhatósági rendszer. *A rendi dualizmustól a dualizmus rendjéig. Megyereform 1870-ben*
- 127 **Stipta István:** Változó vármegyrendszer, 1876–1941
- 136 **Horváth Attila:** Megyerendezés 1950-ben

NAGYÍTÓ ALATT: FIUME

- 138 **Sipos András:** Nagy-Budapest létrehozása. *A második városegyesítés*
- 148 **Soós István:** Corpus separatum. *Fiume inkorporációja a Magyar Királyságba*
- 158 **Ordasi Ágnes:** Magyarország tengeri kapuja. *Fiume*
- 168 **Hamerli Petra:** Fiume vagy halál. *Gabriele d'Annunzio fiumei kalandja*
- 174 **Ablonczy Balázs:** A kikötő lakói. *Fiumei magyarok a két világháború között*

E számunk megjelenését támogatta:

MINISZTERELNÖK-

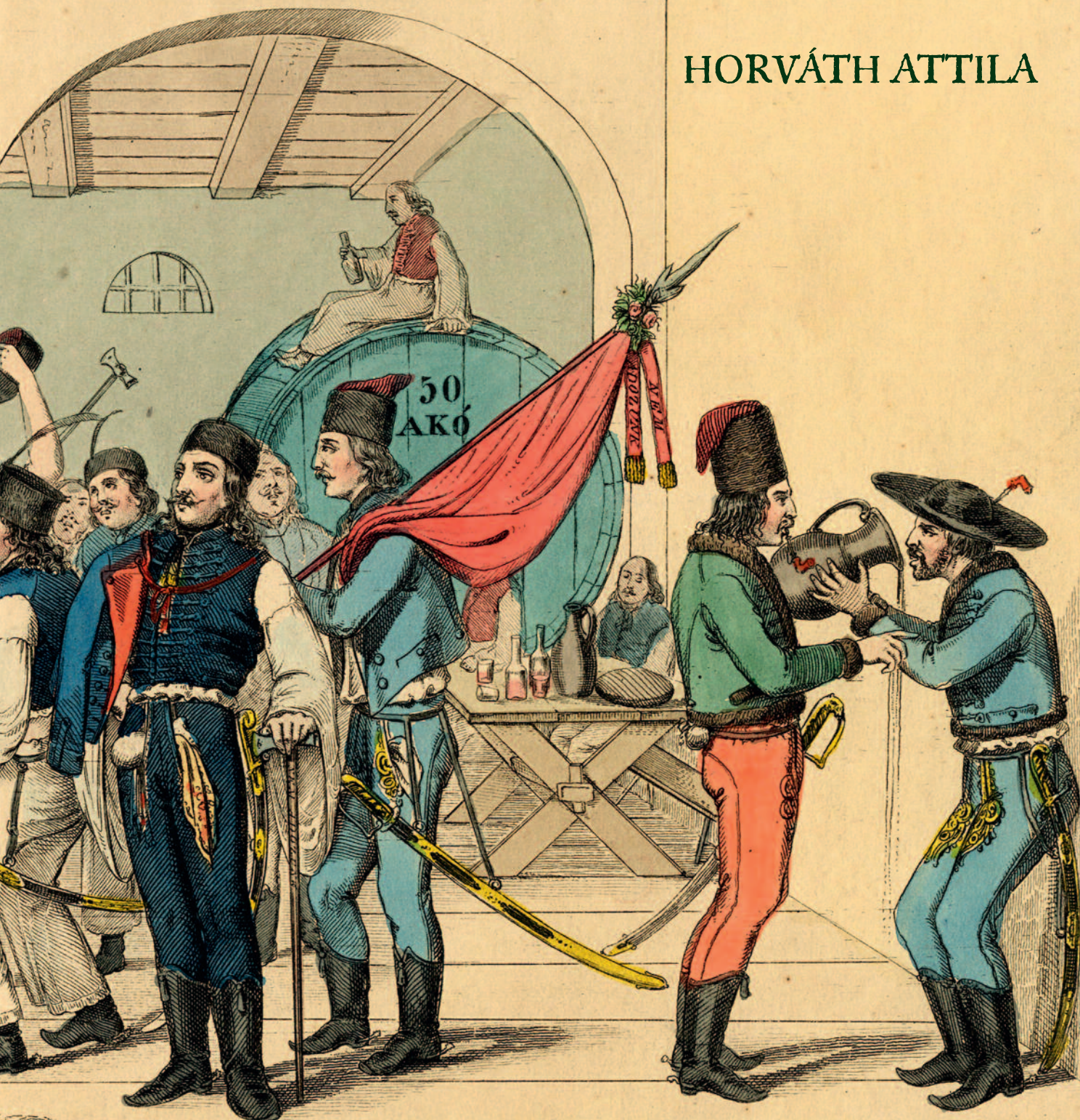
Képek: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótár · Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok · Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára · MNL Somogy Megyei Levéltára · MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára · MNL Komárom-Esztergom Megyei Levéltára · MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára · MNL GyMSM Sopron Városi Levéltára · Soproni Városi Múzeum · Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár · Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény · Kertvárosi Helytörténeti Gyűjtemény, XVI. kerület · Kassa Város Levéltára · Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka · Muzej Grada Rijeke · Bolodár Zoltán · Czikkelyné Nagy Erika · Dabasi András · Széman Richárd · Tanai Csaba · Fortepan · Photocon

Kortestanya. Jelenet Nagy Ignác
- *Tiszújítás* című darabjából (1842-43).
Fuchsthaller Lajos (1815-1863) után
Vidéky Károly (1800-1882)
színezett rézmetszete

A magyar nemesi vármegyét, amelyet Eckhart Ferenc sajátos magyar intézménynek nevez, a 19-20. századi történetírás sok szempontból joggal kritizálta. A magyar középnemesség – kétségtelenül a saját privilégiumait is

védve, de – kialakított egy olyan önkormányzati rendszert, melynek a közigazgatásban játszott szerepe a modern kor előtt nélkülözhetetlennek bizonyult. A nemesi vármegye egyúttal a magyar alkotmány és ezzel a nemzeti önállóság

AZ ALKOTMÁNYOSSÁG VÉDŐBÁSTYÁJA

A nemesi vármegye

legfőbb védelmezője is volt. Hosszú évszázadokon keresztül nem a bécsi kormányzat, hanem a nemesi vármegye gondoskodott a személy- és vagyonbiztonságról, az általa felállított nemesi bí-

róságok – ragaszkodva a magyar törvényekhez és a szokásjoghoz – működtették az igazságszolgáltatást, s rendkívül széles jogkörrel rendelkezve intézték a vármegye lakosságának jogvitáit.

A pesti vármegyeháza a Gránátos utcában, Franz Weiss színezett litográfiája, 19. század első fele. Megjelent gróf Vasquez Károly Buda és Pest szabad királyi városainak tájleírása c. térképes albumában, 1837/38

A TÖRTÉNETI ALKOTMÁNY

A történeti alkotmány különböző korból származó sarkalatos törvények, szokásjogi szabályok és a jogtudomány (jogirodalom) által lefektetett elvek összessége. Az „íratlan” alkotmány elnevezés félrevezető, hiszen a történeti alkot-

mánynak is a legtöbb rendelkezését írásba foglalják. Ráadásul hatályba lépésük után a kartális alkotmányok is közelíteni kezdenek a történeti alkotmány felé, mivel idővel módosítják és egyre több szokásjogi szabállyal gazdagítják.

A magyar történeti alkotmány egyik meghatározó részét a Szent Koronatan tartalmazza. Eszerint a magyar állami főhatalom a Szent Koronáé és csak a korona révén a királyé. Vagyis a királyt csak a korona által illetik meg a királyi jogok: a nemesség és a birtok adományozásának joga, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás. A magyar

államot tehát a Szent Korona testesíti meg. A főhatalom a nemzet akaratából a korona átruházása révén jut a király birtokába. A főhatalom gyakorlásának végső oka tehát a nemzet akarata. A magyar állami hatalom megsztott hatalom. A király a nemzet megkérdezésével (országgyűlés) gyakorolja a törvényhozó hatalmat. Minden nemes tagja a Szent Koronának. A királlyal együtt a nemesség alkotja a Szent Korona testét (*totum corpus Sacra Regni Coronae*), amelynek a király a feje (*caput Regni*) és a nemesek a tagok (*Membra Regni*). A király tehet valakit nemessé, de a nemesség tesz királlyá.

A király a Szent Korona feje (*caput sacrae regni coronae*), az országgyűlés az ország egész testét (*totum corpus regni Hungariae*) képviseli, amelyen a Szent Korona tagjai részben személyesen (felsőtábla), részben pedig követeik (alsótábla) révén vesznek részt. A király is csak az országgyűléssel együtt gyakorolhatja a Szent Korona hatalmát.

Hunyadi Mátyás megerősíti azt az elvet is, hogy a király a hatalmát az országgyűléssel és a megyékkel együtt kell hogy gyakorolja. A rendi államban a király kénytelen a hatalmát megsz-

A Vármegyeház Pesten, 1840-es évek. Rudolf Alt (1812–1905) után Franz Xaver Sandmann (1805–1856) színezett litográfiája

Az Invalidusok Háza és megyeház
Pesten, 1845. Rudolf Alt (1812–1905)
után Franz Xaver Sandmann (1805–1856)
színezett litográfiája

tani a rendekkel. A királyt a rendi országgyűlésen választják meg, s megválasztása fejében esküt tesz a rendi alkotmányra, és hitlevelet bocsát ki, amelyben ígéretet tesz az őt megválasztó rendeknek, hogy a nemzet jogait tiszteletben tartva gyakorolja hatalmát.

Az országgyűlés megszerezte az adómegajánlás jogát, és emiatt a királyok kénytelenek voltak rendszeresen – általában háromévente – összehívni a diétát. Kialakult a törvényalkotás mindmáig meghatározó alapelve: az országgyűlés által megszavazott törvényjavaslatot a király szentesíti, aláírja, lepecsételi, kihirdeti és megküldi a törvényhatóságoknak. Ezzel a törvény lett a legmagasabb szintű jogforrás, és elfogadottá vált az az alapelv, hogy az alkotmányos jogokat csak törvénnyel szabad szabályozni. (Ezért is volt érvénytelen II. József összes rendelete, még az is, amit halálos ágyán nem vont vissza.)

A Szent Korona a politikai nemzet közéletben részt vevő egységének szimbóluma. Ez tulajdonképpen megegyezik a modern alkotmány azon tételével, amely az egész nemzetnek adja a szuverenitást. Werbőczy István *Tripartitum*-ában leírta, hogy a király és a nemzet együtt gyakorolja a hatalmat. A törvényhozó hatalmat egységben, a közigazgatásit pedig megosztottan. A központi hatalmat a király – az ország

főurai és főpapjai révén –, a helyi hatalmat pedig a nemesség gyakorolhatja, s a helyi hatalom egyenlő rangú a központi közigazgatási hatalommal. A helyi önkormányzat még az alkotmányos kontroll jogával is rendelkezett. Így a rendi alkotmány védőbástyájává az Eckhart Ferenc által „specifikus magyar intézménynek” nevezett nemesi vármegye vált.

KÖZÉPSZINTŰ KÖZIGAZGATÁS: VÁRMEGYE

Néhány várost – vagy törpeállamot – leszámítva egyetlenegy állam sem tud területi közigazgatás nélkül megfelelően működni. A közigazgatásnak két formája alakult ki a történelem során: az egyik az általános hatáskörű területi igazgatás, a másik a szakigazgatás. A szakigazgatási szervek egy-egy cél érdekében tevékenykednek országos vagy területi szinten (egészségügy, oktatás, rendészet, adó, pénzügy stb.). A területi igazgatás központi, közép- és helyi szintekre tagozódik. A középkor folyamán mindegyik európai országban kialakult a középszintű közigazgatás. Ezek közül a legismertebbek: 1. A Frank Birodalom megyéi. A Nagy Károly által szervezett Frank Birodalom felszámolta a régi törzsi-nemzetségi szervezetet, és továbbfejlesztette a comitatusrendszert, ame-

lyek élére az udvari iskolában tanult comeseket vagy *grafiókat* nevezett ki. A határterületen örgrófságokat állítottak fel. 2. Az angol county (grófság, megye) viszont hosszabb és inkább szerves fejlődés eredményeként alakult ki.

A magyar vármegye területe nagyjából megfelelt annak a típusnak, amely a nagyobb nyugati államokban hasonló területi egységként kialakult. Ilyen volt az angol grófság (1600 km²), a szász kerület (3750 km²), a badeni kerület (3770 km²), az olasz megye (4180 km²). A magyar vármegye Trianon előtti átlagos nagysága 4320 km². A területi igazgatás elkülönülő szintjeit egyrészt az igazgatási racionalitás (emiatt még autoriter államokban is működtettek ilyeneket), másrészt az alkotmányos garanciák érdekében szervezték: nem lehet minden ügyet a központból intézni. Szerencsésebb, ha a döntés mindig ott születik, ahol az információk is rendelkezésre állnak. A társadalom tagjai nemcsak hogy részt vehetnek a közügyek intézésében, hanem ezt a közfunkciót a központi kormányzattal

HOGYAN VÉLEKEDTEK A REFORMKORBAN A NEMESI VÁRMEGYÉRŐL?

Az ún. municipalisták – akik számára Kossuth Lajos volt a meghatározó személy – azt vallották, hogy a nemesi vármegyét ugyan modernizálni kell, de alkotmányvédelmi funkcióját minden körülmény ellenére meg kell őrizni. Egyfajta „negyedik hatalmi ágként” képelték el az önkormányzatokat, amelyek ellenőrizhették a kormányzatot és korlátozhatták az esetleges hatalmi visszaéléseket.

Az Eötvös József vezette centralisták szerint a felelős kormányval nem egyeztethető össze a nemesi vármegye jó néhány hatásköre. Meg kell szüntetni a vármegyék azon jogosultságát, hogy az országgyűlésbe ők küldhessék a követeket és azokat követuta-

sítással láthassák el. Azt sem tartották megfelelőnek, hogy egy alkotmányosan működő kormány utasításait a vármegyék megtagadhatják, ha azt alkotmányellenesnek minősítik. Szerintük alkotmányos garancia a közigazgatás és a bírászkodás elválasztása, ezért a vármegyétől is függetleníteni kell a bírászkodást.

Mindkét irányzattal szemben álltak az elvi ókonzervatívok, akiknek letehetségesebb képviselője, Desseffy Aurél arra intette nemestársait, hogy a vármegyék demokratikus átalakítása a nemesség vezető szerepének elvesztésével járna együtt, és jó néhány helyen a nemzetiségek vennék át az irányítást.

szemben bizonyos önállósággal, végérvényesen végzik.

A MAGYAR NEMESI VÁRMEGYE KIALAKULÁSA

A 13. századi gazdasági-társadalmi átalakulással kezdődött a nemesi vármegye kialakítása, amely aztán több évszázados fejlődés eredményeként érte el végső formáját. A nagyarányú birtokadományozások révén a várispánság elvesztette létalapját, a különböző jogállású szabadok pedig igyekeztek kikerülni az ispán joghatósága alól. (A bekövetkezett változások révén kialakult zűrzavaros helyzet következményeit a tatárjárás elleni védekezés kudarc tette mindenki számára nyilvánva-

lóvá.) Ezért a szerviensek mozgalma és a királyi hatalom érdekei egyaránt szerepet játszottak abban, hogy a kialakuló nemesi rend önálló önkormányzatot hozzon létre, ami egyébként a korabeli európai rendi jog jellegzetességének számított. Az 1232-es kehidai oklevél már világosan jelezte, hogy a kialakuló köznemesség elsősorban önvédelmi és igazságszolgáltatási szerepet kívánt a vármegye és önmaga számára.

A Zala folyó mellett lakó királyi szerviensek ítéletle vele ennek megfelelően az alábbiakat tartalmazta: „Közönségeknek értésére akarjuk juttatni, hogy mivel a mi vidékünkön a rosszindulatú emberek gonoszságuktól vezérelve sok rosszat, jogtalanságot, kárt és sérelmes dolgokat cselekedének, s többen a jelen-

tényebbek közül méltánytalanul elnyomatának, akik a bírák messzesége és sok más akadály miatt a maguk igazságát semmiképp sem kereshették: urunk királyunktól mély alázattal azt kértük, hogy adna nekünk szabadságot, hogy bírászkodhassunk s az elnyomottaknak és végtelen sérelmet szenvedőknek igazságot szolgáltatathassunk mindazok ellen, akiknek részéről méltánytalanságot szenvednek.”

A tatárjárás után már egyre több megye választhatott magának bírakat, és ezzel kezdetét vette a későbbi tipikussá váló szolgabírói tisztség kialakulása. A megyei nemesi önkormányzat tehát az igazságszolgáltatásban alakult ki először, majd fokozatosan teret kapott a törvényhozásban és a közigazgatásban is.

A RÉGI JÓ TÁBLABÍRÁK

A reformkorban már sokan, különösen a centralisták erőteljesen kritizálták a nemesi vármegyét, de a szabadságharc leverése után, amikor a bécsi kormányzat erőszakkal felszámolta a vármegyei autonómiát, és „Bach-huszáro-

kat” küldött a magyar közigazgatásba, nosztalgiával tekintettek vissza a nemesi vármegyékre. Ezt a közvélekedést jól mutatja be Jókai Mór *A régi jó táblabírák* című regényének egy részlete.

Ó, az valóban sajátos világ volt. Még akkor a gondviselésnek nem volt olyan közvetlen érintkezése az emberi ügyekkel, sok volt rábízva a magánosokra, egy jó szív, egy bölcs fő, egy erős kéz sokat ért akkor a világban. Ha köztész, ha isten csapásai látogatták az országot, folyók kiáradtak, mostoha évjárás volt, jégeső, tűzvész, ragály rémité a népet, kiknek szívét szólítá fel a könyörület áldozatokra? Kikhez fordult a közfélelem vigasztalásért? A régi jó táblabírákhoz. Ha ércakarattal, törhetetlen lélekkel kellett küzdeni e rokontalan népmemzeti lételeért, ki pazarlá erejét a tettek

legfáradtságosabb mezején? A régi jó táblabírák. Bölcsességgel – kevés pénzzel –, sok becsülettel ki igazgatta a közügyeket, ki ügyelt az igazság szentségére, ki torolta meg a magánsérelmeket? A régi jó táblabírók. Ki őrizte meg a nép szűz erkölceit, mívelődési hajlamát, szent honszeretetét? Ki járt legelől vallás, tudományok, erények utain? A jó öreg táblabírák.

És végre kik voltak azok, kiknek köszönheti a magyar, hogy nyolcszáz évi viszontagsága alatt el nem olvadt, mint a völgybe gördült hófúvatag, hanem midőn főurai elhagyták, köznépe elfogyott, vagy

mit sem számlált, a nemzet mégis megélt, felvirult, megerősödött? Mind, mind ezek a kitréfált, kievezett, elpusztult, örök nyugalomra tett ódon táblabírák. A táblabíró volt az ország közigazgatása, közigazgatás, mérnöke, vízszabályozója, törvényhozója, bírása, ügyvéde, orvosa, költője, tudósa, könyvmegvevője. Most mindezekre külön ember születik, a jó régi táblabírák az emlékezetből is elmúltak már. Adaiummá, gúnyos példaszóvá vált a táblabíró elnevezés. Így nevezi a közvélemény azokat, kiket ki akar gúnyolni, s tréfás adomákban örökíti fogalmukat.

A NEMESI VÁRMEGYE FELADATA ÉS HATÁSKÖRE

A nemesi vármegye alig vett át valamit a királyi vármegyéből. Csak területe és a királyi hatalmat képviselő ispán vezető szerepe maradt változatlan. A várispáni tisztikar helyett saját önkormányzati közigazgatást építettek ki az alispánnal, négy szolgabíróval és a többi tisztviselővel. A Nagy Lajos uralkodása idején stabilizálódó nemesi vármegye jogköre kibővült, hatalma megsokszorozódott. Addig a királyi vármegye bírósága csak kisebb ügyekben bírászkodhatott, mert az igazán jelentősek, mint például a birtokfoglalások, hatalmaskodások, gyűjtogatások és egyéb gonosztek esetében az ítélkezés a király, de a gyakorlatban leginkább a nádor feladata volt. Mátyás király már a főurakat is a megye igazságszolgáltatása alá akarta vonni. A vármegye hatósága így jogot nyert arra, hogy a gonosztevéket a nagybirtok területén is üldözhesse, elfoghassák, és ha a főúr ellenállt, akár egész vagyonát zár alá helyezhették és elkobozhatták. A megyei hatóság tekintélyét kívánta növelni az a rendelkezés is, amely a hűtlenségért járó büntetéssel fenyegette a megyei tisztikarral szembeni engedetlenséget, a megyei ítélettel szembenállókat.

A török hódoltság korában (az 1526. évi mohácsi csata és az 1718-ban megkötött pozsaveráci béke közötti időszakban) a magyar állam elvesztette nemzeti királyság jellegét, fővárosát, és két világhatalom versenyzett egymással azért, hogy Magyarország teljes egészében az egyiké vagy a másiké legyen. Az egymással szövetséges nemesi vármegyék azonban a régi egységes magyar államnak szinte minden funkcióját továbbvitték. A honvédelemmel kapcsolatos feladatok egész sorát végezték el: várépítés, közmunka, fuvarozás, végvárak ellátása stb. Háborúba bocsátkoztak, közvetítők útján béketárgyalásokon vettek részt. Az igazságszolgáltatás központi szervei a közlekedés bizonytalanságai miatt nehezen voltak elérhetőek, ezért a megyei bíróság hatásköre is megnövekedett, így megyei szinten születhettek jogerős ítéletek. A közbiztonságot is helyi szinten kellett megszervezni.

A nemesi vármegye közgyűlése – amelyben minden nemes részt vehetett, felszólalhatott s aktív vagy passzív szavazati joggal bírt – igen széles jogkörrel rendelkezett.

1. Politikai jogok: országos, sőt nemzetközi kérdések tárgyalása, kérelmek, tiltakozásának a királyhoz, központi kormányzathoz országgyűlésen

Pozsony és Szepes megyei felkelő nemes koronaőr, 1792 (színezett rézmetszet)

való felterjesztése (*vis inertiae*), az országgyűlési követek megválasztása, utasítással való ellátása és visszahívása, ha az utasítást nem tartották be.

2. Belső közigazgatás szervezésének joga: az országos adók behajtása, személyekre történő lebontása, helyi adók kivetése, katonaállítás, újoncoszás, a katonaság ellátása, elszállásolása. Belső közigazgatási egységek (járások, kerületek, székhely stb.) kialakítása.

3. Rendészeti hatáskörök: rendvédelem, útépítés, karbantartás, tűzvédelem, jobbágyigazgatás. Nemesek gyámisága, árvák védelmezése.

4. Tisztviselők választása: fokozatosan elérték, hogy az alispánt válasszák, a többi tisztviselőt pedig kezdetől fogva választották.

5. Statútumalkotás: a vármegyék kötelező érvényű helyi normákat alkothattak, a törvények által nem szabályozott helyi ügyekben ezek a statútumok – ahogy Eötvös József írta – királyi jóváhagyás nélkül is hatályba léphettek.

6. Bíraskodási jog: a vármegye közgyűlése választotta a bírakat és határozta meg a bíróság szerepét, ügyrendjét.

A megye területén előforduló polgári és büntetőügyeket bíralták el első, illetve másodfokon (pl. az úriszéktől felbbezett ügyeket). Az 1723. évi LXXIII. tc. 2.§-a alapján halálos ítéletet is kiszabhattak.

JOGÁSZNEMZET

A jómódú középnemesség soraiból választott vármegyei tisztikar mind anyagi, mind pedig egzisztenciális módon függetlenítette magát az abszolútizmusra törekvő Habsburg uralkodóktól. A vármegyei köznemesség a Szent Korona-tanra hivatkozva őrizte

a Mátyás-kori magyar birodalom emlékét és eszméjét. Míg más országokban a jogászok külön kasztot képeztek, addig Magyarországon a nemesség vált jogásszá. (A nem nemesek számára a jogi diploma teremtette meg az esélyt a nemesi cím megszerzésére.) A kor gondolkodására jellemző, hogy Kitonich János Mucius római jogtudóst idézte: „*Turpest patritio et nobili vivo jus, in quo verstatur ignorale.*” („Szégyen az előkelő és nemes emberre, ha jogát nem ismeri.”) A Pázmány Péter által alapított egyetem jogi kara vagy a pozsonyi, győri, egri, debreceni, eperjesi és sárospataki jogakadémia készítette fel őket a vármegyei hivatalok betöltésére és mindenfajta közéleti szereplésre: a vármegyei közgyűlésekben a helyi politikai ügyek intézésére, a rendi országgyűlésen az országos politikában való részvétellel.

A magyar nemesség legnagyobb része nem praktizált, csak kevesen lettek közülük bírók vagy ügyvédek, jogi ismereteiket birtokuk igazgatásában, a vármegyei és az országos politikában hasznosították. Míg sok más országban a törvénykönyveknek és a jogrendszernek a legtöbb állampolgár még a

nevét sem ismerte, addig a magyar nemes asztalán a Biblia mellett a *Corpus Juris Hungarici* és Werbőczy István *Hármaskönyve* egyaránt megtalálható volt. Nagy létszámuk révén befolyásolni tudták a magyar társadalom értékrendjének alakulását, így a nemesség mindig jogrendszerben gondolkodott, az évszázados rendi küzdelem mindig jogi síkon folyt. Érdekes, hogy a Habsburg-ház a legtöbb esetben elfogadta ezt a harcmódot. Amikor a bécsi kormány mégis a túlsúlyban lévő fegyveres erejét vetette be, Deák Ferenc így összegezte a magyar politikai irányvonalat: „*Mellettünk jog és törvény állnak és a szerződések szentsége, ellenünk az anyagi erő.*” Ezért nevezte a magyar nemzetet Kossuth Lajos jogásznemzetnek.

A magyar nemesnek Mohács után nemcsak a csataterén, de a zöld asztal mellett is helyt kellett állnia. A török hódoltság megszűntével, a békés újjáépítés korszakában még tovább erősödött a nemesi vármegye közigazgatása és a köznemesség öntudata. Véglegesen kialakult a vármegye szervezete, tisztségviselőinek feladata és hatásköre. Az 1723. évi LXXV. tc. kötelezővé

Ostromállapot. Karel Klíč (1841–1926) karikatúrája a *Borsszem Jankó* 1869. június 27-i számából. A vármegyek mint az alkotmány utolsó bástyái. A karikatúra a korszerű középszintű közigazgatás megteremtését elősegítő 1870-es törvény kapcsán a vármegyének a magyar alkotmányt védő szerepét (részben joggatlanul) kritizálja.

Ostrom állapot.

B. JANKÓ. Miesoda várat védelmeznék azok!
H. BÓDI. Az alkotmány bástyáját.
B. JANKÓ. De hiszen az alkotmány itt kűn van.

H. BÓDI. Bohó, de őlc még benn vannak!
B. JANKÓ. Vagy ugy — tehát magukat védelmezik az urak! No, sok szerenesét a támadáshoz!

tette a megyeházák felépítését, ez stabilizálta a megyeszékhelyeket és az adminisztráció szervezetét. Kiterjedt az írásbeliség is. Ekkor váltak jelentőssé a járások, sőt a könnyebb közigazgatás érdekében még azokat is kerületekre, (szakaszokra, circulusokra) osztották. A járást a főszolgabíró irányította, míg a kerületeket az alszolgabírák.

A 18. század második felére már elhalványult a protestáns–katolikus ellentét, és a magyar nemesség felekezetre való tekintet nélkül küzdött a jogaiért. Egyre tudatosabban és taktikusabban alkalmazták a *vis inertiae* intézményét, amelyet az *Aranybullából* eredeztettek és szokásjogi úton kiterjesztettek. Emellett arra hivatkoztak, hogy az 1687. évi IV. tc. csak az aktív, fegyveres ellenállás jogát törölte el, a megyék továbbra is gyakorolhatják a törvénytelen rendeletekkel szembeni félretételi jogukat. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a megyék az alkotmányellenes rendeletet, anélkül, hogy annak végrehajtását kifejezetten megtagadták volna, egyszerűen nem fogatosították, hanem „ad acta” tették, vagy különböző ürügyekre hivatkozva húzták-halasztották az utasítások teljesítését.

Az is előfordult, hogy a vármegye vezetése feliratban emlékeztette a központi kormány szervezetre a rendelet alkotmányellenes voltára. Ilyen passzív ellenállásra első alkalommal még kezdetleges formában I. Lipót abszolutisztikus törekvései idején került sor, de II.

József uralkodása alatt és végül az 1822–23. évi nemesi ellenállás során már teljes tudatossággal gyakorolták. Bars vármegyében például, amikor a királyi biztos megérkezett, lemondott az egész tisztkar, és nem volt, aki engedelmeskedjék. Kiürült a megyeháza. Ilyesmire egyébként leginkább a törvénytelenül kivetett adók esetében került sor. A bécsi kormánynak ilyenkor egyszerre 52 testülettel kellett volna felvennie a harcot.

Ez az „52 piciny királyság” (Széchenyi István találó szavai) levelezésben állt egymással, programjaikat egymáséihoz igazították, s e folyamatban a „vezérvármegye”, Pest szerepe meghatározónak bizonyult. Ezért is reagált olyan agresszívan a kamarilla, amikor Kossuth Lajos a megyék politikai fellépéseinek egységesítése érdekében szerkeszteni kezdte az ún. *Törvényhatósági Tudósításokat*.

A nemesi vármegyének erről az alkotmányt védő szerepéről emlékezett meg Deák Ferenc 1835. június 16-i híres országgyűlési beszédében. Úgy vélte, a magyar vármegye olyan kincs, amellyel Európa legszabadabb nemzetei sem dicsekedhetnek. Ezen municipiumok „*állnak őrt dönthetetlen morális erővel alkotmányunkért, innen forrásoznak [...] a nemzet jogai*”. Hazánkban megyei követek között alakult ki az „*egyesülési és sajtószabadság*”. Még Mocsári Lajos – aki egyébként kritikusán viszonyult a megyéhez – is így írt a nemesi vármegye hivatásáról: a me-

Borsodi tisztújítási jelenet. Színezett litográfia, ismeretlen mester, 1845

gyei önkormányzat legfontosabb szerepe, „*hogy a haza eszméjét ébren tartja a lelkekben [...], a megyei intézmény volt azon eszköz, melyekkel a nemzet magát fönntartotta. [...] Gyám, s ügyvéde volt a parasztnak a földesura ellen. Védője volt a szegény nemesnek is a nagy urak ellen.*”

A nemesség utánpótlása az értelmiségből történt, „*mert a nemességhez tartozott majdnem az egész értelmiség, mihelyt kiemelkedett valaki a tömegeből, mindjárt megnemesítették*”. A vármegyei feladatok ellátásához „*nem kellett sok egyén, mert az összes közigazgatási és igazságszolgáltatási teendőt igen kis számú személyzet végezte, de a tisztkar többnyire magában foglalta az összes megyei értelmiségnek a quintessenciáját*”. A korabeli nemesi karrier is (lásd: Deák Ferenc, Kossuth Lajos stb.) a nemesi vármegyékben kezdődött. Itt szerepeltek először a vármegyei közgyűlésen, töltöttek be hivatalt, lettek táblabírák, szolgabírák, alispánok stb. Majd a legkiválóbbakat megválasztották országgyűlési követnek, így bekapcsolódhattak az országos politikába. A vármegyei közéletben megszerzett gyakorlat jó muníciónak bizonyult a diétán is, ezért is nevezte az 1848. évi XVI. tc. a nemesi vármegyét az „*alkotmányosság védőbástyájának*”. ♦

ZSOLDOS ATTILA

A királyi vármegye az Árpád-kori Magyarországon

A MAGYAR KIRÁLYSÁG A 11. SZÁZAD KÖZEPÉN

Nógrád vármegye címere

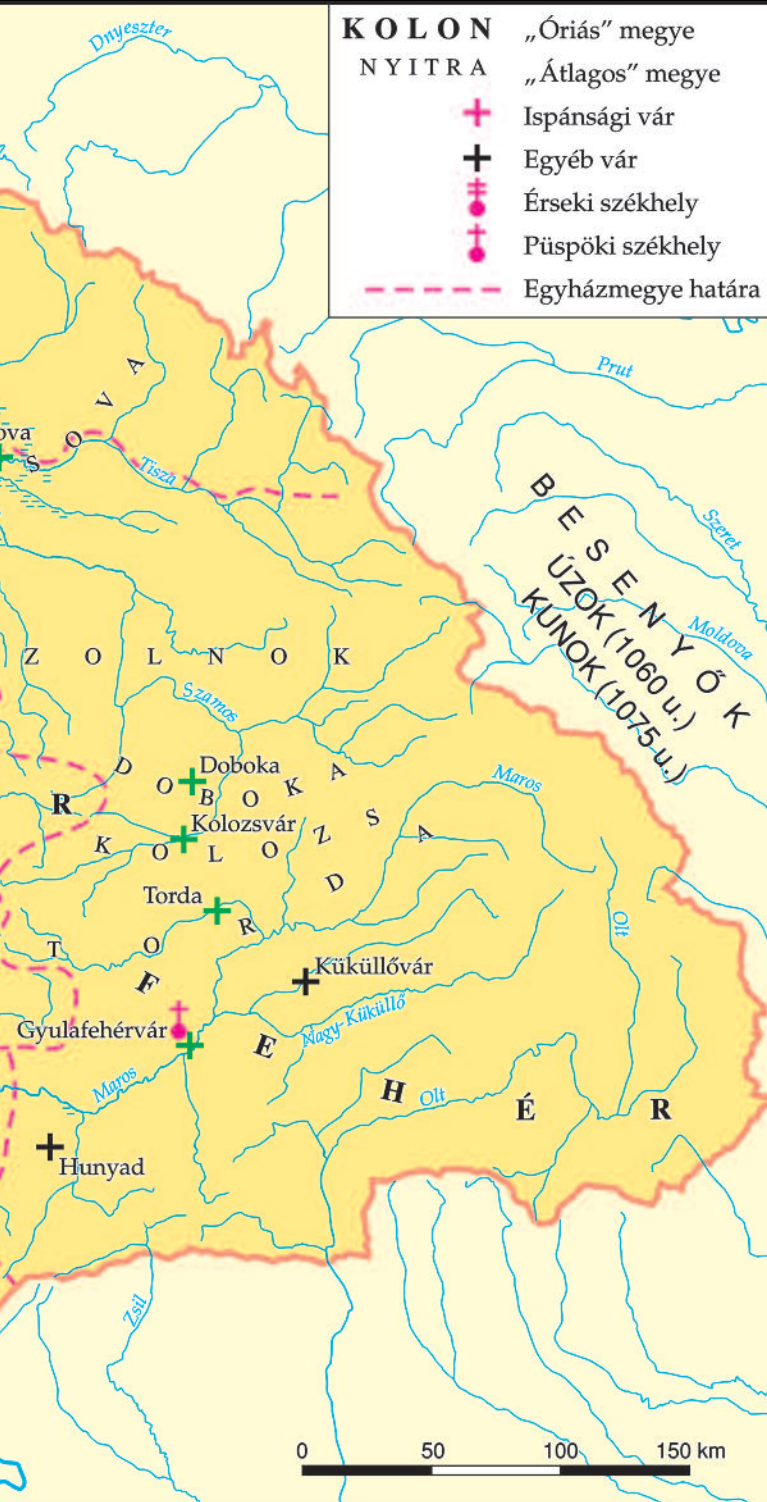
Zemplén vármegye címere

Somogy vármegye címere

Trencsén vármegye címere

Az a folyamat, amelyet közkeletűen államalapításnak nevezünk, számos elemből állt. Ezek némelyike – mint például a Kárpát-medence politikai egyesítése érdekében vívott harcok, a koronázás vagy éppen a keresztény egyházszervezet kiépítésének egyes lépései – jól azonosíthatóak, s szerencsés esetben akár az időpontjuk is meghatározható.

Máskor csupán a szervezőmunka eredményeként létrejött intézmények tűnnek fel forrásainkban. Ez utóbbiak közé tartozik az ország területi igazgatásának alapjaként az első ezredfordulót követő évtizedek során létrejött megyeszervezet.

A megye ma is létező intézménye az államszervezés idején mint királyi vármegye kelt életre, s az azóta eltelt időben hosszú utat járt be és számos változáson ment keresztül. Ennek a fejlődésnek az első háromszáz évét követjük nyomon az alábbiakban.

A Szent István király (1000–1038) korából ránk maradt és hiteles információkat közvetítő kevés forrás egyike az az oklevél, amelyet az államalapító király a veszprémi püspökség számára 1009-ben adott ki. Az okmány felsorolja azokat a birtokokat, amelyeket az uralkodó a Szent Mihály tiszteletére alapított veszprémi püspökségnek adományozott, egyúttal meghatározza a veszprémi egyházmegye területét az alábbi módon: *„négy várat, név szerint Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van, Fehérvárat, Kolont és Visegrádot Szent Mihály veszprémi egyháznak rendeljük alá minden templomokkal, kápolnáikkal és oltáraikkal, háttáraikkal és vidékeikkel”*. Az oklevél szövege régóta ismert a történészek előtt – első alkalommal 1768-ban jelent meg nyomtatásban –, s az is régi felismerés, hogy a négy várat, valamint azok „háttarait” és „vidékeit” említő megfogalmazás voltaképpen négy vármegyére vonatkozik. Forrásunk tehát a magyar területi igazgatás nagy múltú, ám az évszázadok során számos változáson átesett alapintézményének, a megyének a kezdeteihez kalauzolja el olvasóját. Igaz, egyúttal mindjárt rejtvényt is felad, hiszen az oklevélben feltűnő négy megye közül kettő, Visegrád és Kolon ekkor szerepel először és utoljára történeti emlékeinkben, így annak a területnek a pontos azonosítása, amelyre egykor kiterjedtek, még akkor sem egyszerű feladat, ha megalapozottan feltételezhető, hogy előbbi a veszprémi egyházmegyének inkább az északi, utóbbi pedig a déli részén keresendő.

A LEGKORÁBBI MEGYÉK

A Szent István korából ránk maradt források alapján néhány megyéről több-kevesebb bizonyossággal megállapítható – vagy legalább megalapozottan feltételezhető –, hogy már az állam-szervezés első évtizedeiben életre keltek. Az 1009. évi oklevélben említett négy megyén kívül ezek közé tartozik még Bihar, Csanád, Doboka, az erdélyi Fehér, Győr, Hont és Nyitra. Az egyes megyék Szent István-kori léte mellett különböző súlyú érvek hozhatók fel. Csanád megye esetében meglehetősen részletgazdag történet áll rendelkezésünkre az 1046-ban vértanúhalált halt Gellért püspök bővebb szövegezésű legendájának köszönhetően. Ennek ma ismert szövege ugyan kései, 14. század végi megformálású, ám kétségtelenül

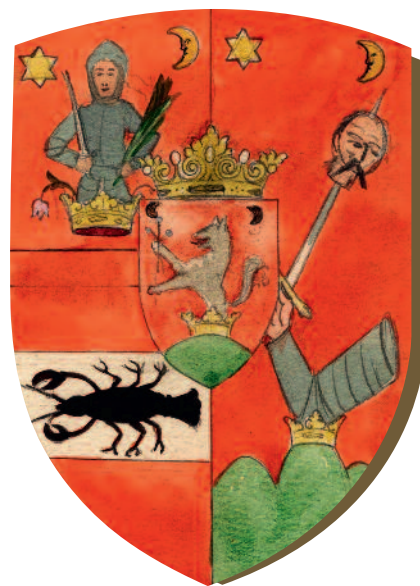
korai forrásra vagy forrásokra vezethető vissza, s történeti adatai javarészt megbízható információkat tartalmaznak Szent István korára nézve.

A legenda szerint az István hatalmának ellenszegülő Ajtony a Maros, a Tisza, a Duna és Erdély által határolt országrészt tartotta uralma alatt. Ajtonyt István seregevezére, Csanád győzte le, s ezt követően a király úgy rendelkezett, hogy Ajtony várát, Marosvárt azontúl Csanádvárnak, uralmi területét pedig Csanád megyének nevezzék, s Csanádot állította a megye élére ispánként. Nem sokkal ezután került sor az Ajtony

tónak látszik. Ahogy Csanád megye megszervezése követte Ajtony leverését, ugyanúgy indokolt arra gondolni, hogy az erdélyi Gyula legyőzése után is megtörtént az ily módon István tényleges uralma alá került terület megszervezése. Ez alkalommal azonban nincs olyan forrásunk, amely megvilágítaná a részleteket, s nem is állítható, hogy Erdély korai történetét illetően tisztán látnánk. Az egyik – hagyományosnak mondható s némileg talán valószínűbbnek ítéltető – elképzelés szerint az István által 1003-ban legyőzött erdélyi Gyula központja a későbbi Gyu-

Tolna vármegye címere

Turóc vármegye címere

egykori területére kiterjedő csanádi egyházmegye megszervezésére, melynek első püspöke éppen Gellért lett.

A Csanád-történet motívumai jutnak szerephez több megye esetében az azok korai eredete mellett érvelő elképzelésben. Ha ugyanis Csanád megyét valóban első ispánjáról, Csanádról nevezték el, akkor ez megtörténhetett más megyék esetében is. Márpedig Hont megye elnevezése Szent István egy másik bizalmasának, a Koppány elleni harc történetében felbukkanó Hontnak a nevével hozható kapcsolatba, miként az Ajtony legyőzéséről szintén megemlékező Anonymus által Csanád apjaként szerepeltetett Doboka neve az erdélyi Doboka megye elnevezésében köszön vissza. (Ez utóbbi esetben azonban némi óvatosságra int Anonymus adatainak közismert megbízhatatlansága.)

Csanád megye példája mindenestre más szempontból is kiaknázha-

lafehérvár volt, s „ország”-ának egykori területén kelt életre az eredetileg Dél-Erdély egészét magában foglaló erdélyi Fehér vármegye. Más vélemény szerint azonban Gyula területe Erdély északi részén kereshető, s utódként Doboka vármegye jelölhető meg, amely egykor jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint a történeti adatokból ismert megye, az erdélyi Fehér megye előzménye viszont István egy másik ellenfelének, bizonyos Keánnak a dél-erdélyi bolgár államalakulata lehetett.

Nyitra megye Szent István-kori megszervezése mellett ugyanakkor nemcsak az szól, hogy vára az István ellen lázadó Vazul börtönként szolgált, hanem az is, hogy 1111-ben olyan személyeket hallgattak meg egy jogvita során, akik akkor már több mint nyolcvan éve éltek Nyitra vár(os)ában, s apjuk egykor nyitrai ispán volt. Bihar és Győr megyék korai megszervezését

pedig egyházigazgatási sajátosságaikból következő érvek támasztják alá.

Más esetekben ugyan a megyét nem tudjuk megnevezni, mégis bizonyosra vehető, hogy joggal számolhatunk Szent István-kori létükkel. Aligha lehet ugyanis kérdéses, hogy abban az országban, ahol a kereszténység elterjesztése olykor erőszakkal történt, az egyházszerkezet kiépítése csak a világi hatalom támogatásával, annak védőszárnyai alatt volt lehetséges. A legkorábbi megyék kérdéséről ez azt jelenti, hogy a megye vagy megyék megszervezése feltétlenül megelőzte az egyház-

két megyecsoporthoz kelt életre: az erdélyi Fehérhez hasonló „óriás” megyéké, illetve a hozzájuk képest kisebb, „átlagos” nagyságúnak tekinthetőké. Nyilvánvaló, hogy ekkora területi különbségek még a 11. század viszonyai között is érzékelhetőek voltak. A jelenléte a két megyecsoporthoz területi eloszlása kínál magyarázatot: „átlagos” méretű megyék megszervezésére az Árpádok által már a Szent István-i államszervező harcok előtt is uralt területeken került sor, míg „óriás” megyék ott jöttek létre, ahol az Árpádoktól független hatalmi központ vezetője beho-

magyar történetírás képviselői körében uralkodónak számított ez a nézet.

A második világháborút követően viszont a megyei intézmény esetleges szláv előzményeinek keresése és hangsúlyozása került előtérbe, ami mellett a legfőbb érvként azt hozták fel, hogy a megyével kapcsolatos magyar szavak egy része, mint éppen a „megye” szó kétségtelenül, illetve az „ispán” kifejezés nagy valószínűséggel szláv jövevényszó a magyar nyelvben. A tekintetben azonban már megoszlottak a vélemények, hogy a megye szláv előzményei vajon a dunántúli pannonszlávokhoz, az Erdélyben és az Alföld délkeleti szegletében kimutatható bolgárszlávokhoz vagy netán az ország északnyugati részén tovább élő morvaszláv csoportokhoz köthetők-e.

A mai magyar történetírás képviselőinek többsége mindkét elmélet igazában kételkedik. A megye keleti frank (bajor) eredetét az teszi valószínűtlenné, hogy az első ezredforduló Magyarországnak viszonyai nyilvánvalóan jóval kezdetlegesebbek lehettek, mint a korabeli németországiak, így egy ottani minta egyszerű átvétele aligha eredményezett volna működőképes intézményt. A különböző szláv előképek esetében viszont az jelenti a legnagyobb nehézséget, hogy a szóba jöhető szláv intézményeket éppen a magyarok pusztították el a Kárpát-medence elfoglalásával szükségképpen együtt járó harcok során, s annak feltételezése, hogy ezek jó száz évvel később mintegy varázsütésre mégis újjáéledtek, meglehetősen képtelen gondolatnak tűnik. Keleti frank (bajor) és szláv hatások kétségtelenül érthették a kiformalódó megyeszervezetet, ám ezek megmaradtak felszíni hatásoknak.

Arra, hogy a magyar megyeszervezet eredetének kutatásakor a kérdés-kör egyetlen elemének kiragadása milyen bizzarr eredményre vezethet, az egyik legkorábbi megye, a már említett Visegrád példája figyelmeztet. A helynév kétségtelenül szláv, a vár, amelyet jelölt, egy római castrum részleges helyreállításával épült meg, a vár pedig iráni eredetű magyar szó, Visegrád vármegye ugyanakkor mégis sajátosan magyar intézmény volt, amelynek szláv eredeztetése éppoly komolytalan kísérlet lenne, mint esetleges római vagy iráni gyökereinek keresése.

A mai magyar történetírásban uralkodó véleménynek számít, hogy a megyei intézmény alapvetően belső fejlődés eredménye, egyszerűen azért, mert mindazon esetekben, amikor for-

Zólyom vármegye címere

Nyitra vármegye címere

megyék kialakítását egy-egy ország-részben. A bizonyosan Szent István uralkodása idején alapított egri, kalocsai és pécsi egyházmegyéket területén tehát különösebb kockázat nélkül feltelezhető legalább egy-egy megye megszervezése már ez idő tájt. Az egri egyházmegyében mindenekelőtt – a későbbi Heves(újvár), Abaúj(vár) és Sáros megyéket magában foglaló egykori – Újvár megye, a kalocsai Bács vagy Bodrog (esetleg mindkettő), míg a pécsiben a püspökség székvárosának helyet adó Baranya mellett még Tolna is felmerülhet ily módon.

A legkorábbi megyék esetében feltűnő, hogy területüket illetően nagyságrendi különbségek figyelhetők meg. Győr megye területe a 2000 km²-t sem éri el, ezzel szemben az erdélyi Fehér megyéé több mint 46 000 km². Szent István megyeszervező tevékenysége eredményeként tehát szemlátomást

dolt Szent Istvánnak, vagy a király fegyverrel volt kénytelen elismertetni uralmát a terület korábbi urával.

MINTÁK VAGY ELŐZMÉNYEK?

A megyei intézmény eredete – és a létrejöttében szerephez jutó esetleges idegen minták azonosítása – számos vitát váltott ki a magyar történetírásban belül. Mivel István – legalábbis amíg sógora, II. Henrik császár (1002–1024, császár 1014-től) életben volt – jó kapcsolatokat ápolt a Német-római Császársággal, kézenfekvőnek tűnhet arra gondolni, hogy az ország megyékre alapozott igazgatásának ötlete az István udvarában fontos szerepet játszó német előkelőktől és egyházi személyektől származott, s ők közvetíthették a mintát is. A két világháború közötti

rásaink némi támpontot nyújtanak valamely megye kialakulásának vizsgálatához, a megye előzményeként a magyar törzsi arisztokrácia egy-egy képviselőjének uralmi körzete sejlik fel a háttérből. A korai Csanád megye bizonyosan azonos volt Ajtony egykori hatalmas „országával”. Történetírói viták miatt bizonytalanabb, de mégiscsak alapos okkal feltételezhető kapcsolat kereshető Koppány uralmi területe és

a királyi udvarházak körül kialakított udvari birtokszervezet, hanem hatalmi szereppel bíró intézmény volt. Ez biztosította az ország katonai megszállását, lehetővé téve, hogy akár külső támadások elhárítására, akár belső lázongások elfojtására rendelkezésre álljon gyorsan mobilizálható fegyveres erő. Az egyes várakhoz tartozó, olykor egyesével, más-kor kisebb csoportokban elhelyezkedő várföldek és a rajtuk élő, „várnépbeli-

kötelezettségei a hadakozásra korlátozódtak. Közülük kerültek ki azok is, akik a várispánság igazgatásának egyik vagy másik részterületén láttak el meghatározott feladatokat: katonai ügyekben a hadnagy volt illetékes, a vár karbantartásáért a várnagy felelt, a bírásokban az udvarispán járt el. A várnépbeliek két speciális feladatot ellátó csoportját, a hírek továbbítása és más kisebb igazgatási teendők ellátása

Bars vármegye címere

Fejér vármegye címere

Liptó vármegye címere

Kolon megye, illetve a kabar törzsfői szállásterület és Újvár megye vagy a Gyulák és az erdélyi Fehér megye között, s alighanem Bihar is egy törzs szállásterületére vezethető vissza.

A VÁRISPÁNSÁGOK

Szent István 1009. évi oklevele a négy megyére egy-egy vár megnevezésével, valamint az azokhoz tartozó „határok” és „vidékek” említésével utal, ami pontosan tükrözi a megye szervezetének jellemzőit. Az első ezredfordulót követő évtizedekben – s a későbbiekben is még jó ideig – a megyei intézmény szervezetének belső vázát egy sajátos királyi uradalomtípus, a várispánság alkotta. A királyi népek és birtokok egy csoportját ugyanis az államszervezés során az országban talált és helyreállított vagy éppen István parancsára újonnan emelt várak alá osztották be.

Az így létrejött királyi várszervezet nem az uralkodó és családja, valamint udvartartásuk ellátását szolgálta, mint

nek” nevezett szolgálónépek alkottak egy-egy várispánságot, melyek ilyen formán területileg össze nem függő birtoktestekből álló uradalmak voltak.

A várispánságok szervezeti rendjét elsősorban 13. századi forrásaink világítják meg. A várnépbeliek, miként a többi királyi szolgálónép is, a király tulajdonában álló szolgálók voltak, akiket a várispánság fenntartásához szükséges különféle szolgálatok ellátására rendeltek. Forrásaink szőlőműveseket, szücsöket, halászokat, vadászokat, kenyérsütőket, ácsokat, kapu-, börtön-, erdő- és hídőröket, valamint jó néhány másfajta szolgálatot ellátó várnépet emlegetnek. A várnépbelieket századokba szervezték, melyek nem katonai, hanem adóztatási és munkaszervezési egységek voltak. A századok élére eleinte a várispánság szolgálatába álló szabadokat helyeztek, belőlük alakult ki a 11. század utolsó negyedére a várjobbágyok rétege.

A várjobbágy szintén szolgarendű volt, csakhogy míg a várnépbelieket számos adó terhelte, a várjobbágyok

terén foglalkoztatott hirdetőket és a határ menti megyék várispánságaiban a mai fogalmaink szerinti országhatárok őrzésével szolgáló öröket nem szervezték századokba: az előbbieket a hirdetőnagy, az utóbbiakét az őrnagy irányította.

A várispánságok többsége mind területi, mind szervezeti vonatkozásban szoros szálakkal kapcsolódott az ország területi igazgatásának alapintézményéhez, a megyéhez. Az egyes várak alá rendelt földek láncolata kirajzolta a vár uralmi körzetének határát, s az ezen a határon belül fekvő terület egésze tette ki magát a megyét. A megye tehát területileg nem volt független a várispánságtól. Némi leegyszerűsítés árán elmondható, hogy Szabolcs megye ott volt, ahol a szabolcsi várispánság működött, illetve fordítva: a vasi várispánságnak Vas megyében feküdtek a birtokai. Másfelől azonban a várispánság és a vármegye nem azonosítható egymással, hiszen a megye a helyi várispánság földállománya mellett a határain belül fekvő egyéb királyi birtokokat, valamint az

egyházak és a világi magánbirtokosok földjeit is magában foglalta. A megye tehát, ellentétben a várispánsággal, egy önmagába visszatérő határvonallal körülírható területre terjedt ki, s ez a jellemző tette alkalmassá arra az 1009. évi oklevélben említett négy megyét, hogy megnevezésükkel határozzák meg a veszprémi egyházmegye területét.

A várispánság és a megye közötti szervezeti kapcsolat a legvilágosabban

gyék – mint például Bars, Gömör vagy Zemplén – ispánjai soha nem (vagy csak nagyon ritkán) szerepelnek ezekben az úgynevezett méltóságsorokban, más megyék kormányzói viszont rendszeresen előfordulnak. Ez utóbbiak közé tartozott például Somogy és Pozsony.

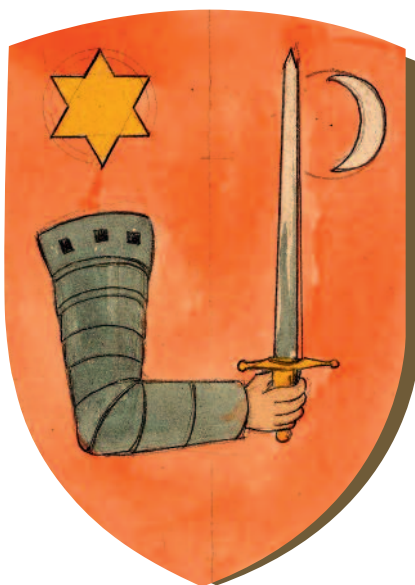
A megye és a várispánság intézményeinek összefonódása miatt az élükre állított ispán hatalma is sajátos kettőséget mutat. A várispánság alá rendelt

gedte az ispánnak a megyéből befolyó jövedelmek harmadrészét, a többi – a „királyketteje”, ahogy a korban mondták – a királyi kincstárba került.

A megyei intézmény ezen archaikus típusát a magyar történetírás „királyi vármegye” néven emlegeti, s ez még akkor sem kifogásolható, ha tény, hogy nincs egyetlen olyan forrásunk sem, melyben ez a kifejezés előfordulna. Utólagosan megalkotott, történettudomá-

Csanád vármegye címere

Hont vármegye címere

Csongrád vármegye címere

abból a tényből tűnik ki, hogy a várispánság élén álló várispán volt egyszerre mind a megyét kormányzó megyésispán. Az ispánt a király nevezte ki, az esetek túlnyomó többségében az előkelő rokonságoknak az uralkodó kegyét és bizalmát élvező tagjai közül. Az ispáni megbízás a király „tetsése tartamára” szólt, azaz az uralkodó saját belátása szerint adhatott vagy vehetett el ispáni méltóságot; mindenesetre a rendelkezésünkre álló adatok szerint az ispánságok – és más királyi tisztségek – betöltőinek személye meglehetősen gyakran változott.

A megyésispánok az Árpád-korban helyet kaptak a királyt az ország kormányzásában segítő s az operatív politikai döntéseket meghozó királyi tanácsban. Az egyes megyésispánságok politikai súlya ugyanakkor a jelek szerint különböző volt. Ez főként abból sejthető, hogy amikor a 12. század végén kialakuló gyakorlat szerint szokássá vált az ünnepélyes királyi kiváltságlevelek végén felsorolni a legfontosabb egyházi és világi méltóságok viselőit, egyes me-

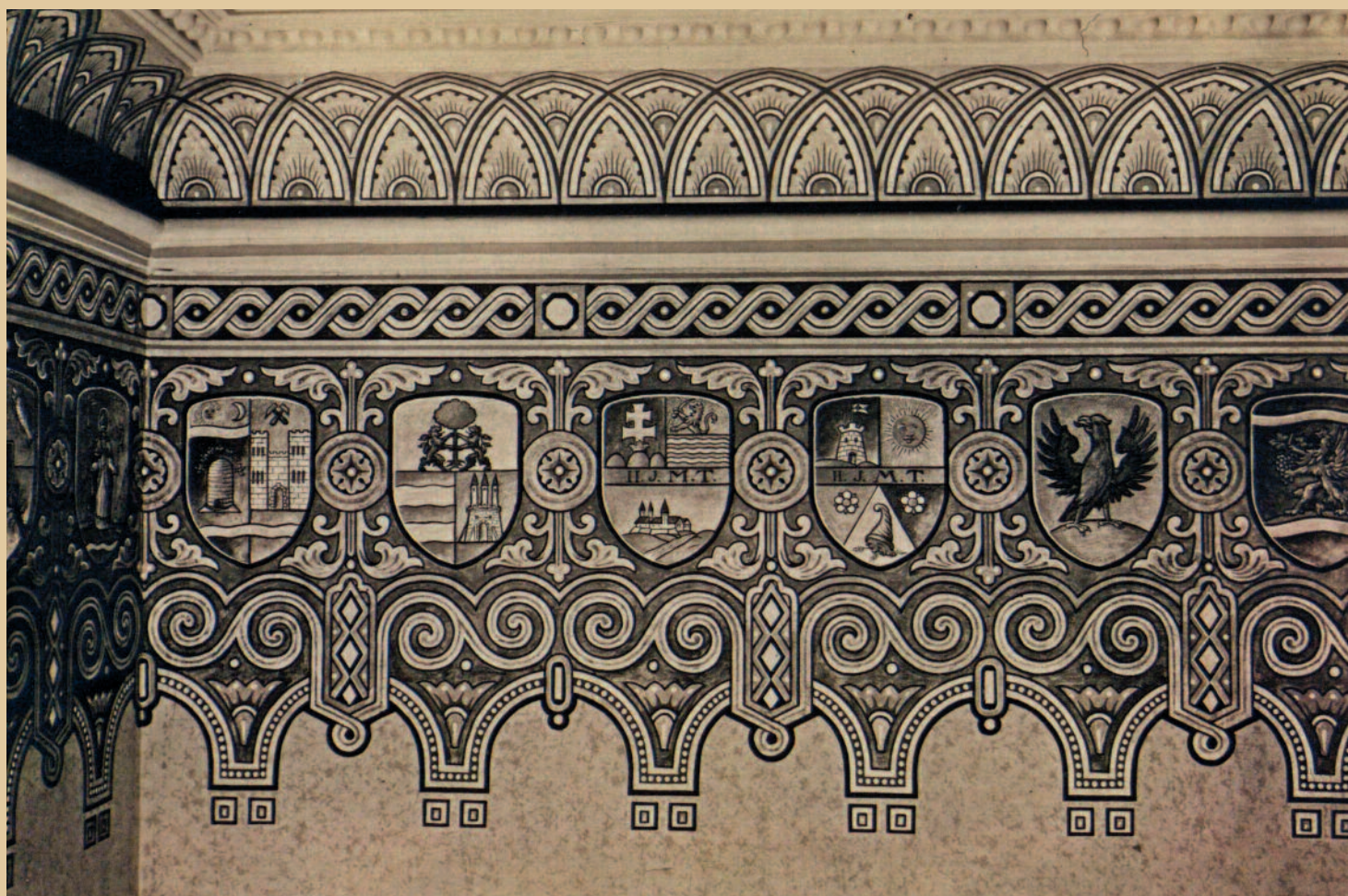
népek minden ügyében – mint várispán – az ispán volt az illetékes, s az egyes feladatok ellátásában az előbbiekben említett várispánsági tisztségviselők segítettek. Az ispánnak – mint megyésispánnak – a hatalma ugyanakkor számos vonatkozásban kiterjedt a várispánsághoz nem tartozó, de a megyében élő személyekre is. Az ispán vezette hadba a megye katonáskodásra kötelezett lakosait, ő hajtotta be a királyt illető adókat, vámokat és egyéb jövedelmeket, s ő gondoskodott a rend fenntartásáról.

A várispánságtól független megyebeliek pereiben eredetileg nem a megyésispán, hanem megyéenként két-két, saját bírói kerülettel rendelkező királyi bíró ítélkezett, s tevékenységükben az ispán legfeljebb akkor jutott szerephez, ha az ítélet végrehajtásához karhatalomra volt szükség. (A megyei bírák a 12. század folyamán elveszítették önállóságukat, a megyésispán alárendeltjeivé váltak.) Mindezen feladatok zavartalan ellátásának anyagi hátterét az teremtetette meg, hogy az uralkodó át-

nyí szakkifejezésről van tehát szó. A megye „királyi” jellege mindazonáltal valóban szembeűnő: ispánja az uralkodó tisztségviselője volt, aki a rábízott megyét a királyi birtokok egyik fajtájára, a várispánságra támaszkodva kormányozta, s ennek során magától érteendő természetességgel vette igénybe a megyei igazgatás terén adódó feladatok ellátásában a királyi szolgálatok egyik csoportjához tartozó várjobbágyokat. A korai megyék „királyi” jelzőjét más szempontból az a körülmény indokolja, hogy a 11–12. században – a nagy királyi birtokadományok előtt – az egyes megyék területének és népességének nagy része valamelyik uralkodói birtokszervezethez tartozott.

A HATÁRVÁRISPÁNSÁGOK

Amint az az eddigiekből kiderül, a korai kialakulású vármegyék nélkülözhetetlen alkotóeleme volt a várispánság intézménye. Ugyanez a megállapítás fordítva már nem igaz, mivel a vár-

ispánságoknak volt egy olyan típusa, amely a megyeszervezettől függetlenül működött. Ezen várispánságok szervezete és egyéb jellemzői semmiben sem különböztek a megyei intézménnyel szimbiózisban élő várispánságokéitól. Létrehozásukat az indokolta, hogy az ország egyes részein, ahol a megyeszervezet már korábban kialakult, valamilyen oknál fogva szükségesnek látszott a várispánsági hálózat sűrítése.

Ilyen terület volt az Árpád-kori Magyarország északnyugati része, ahol Szent István uralkodása idején előbb lengyel, majd 1024 után német támadásoktól lehetett tartani. Nem véletlen tehát, hogy a Vág folyó völgyében viszonylag sűrűn követik egymást az ilyen várispánságok, de létesültek az ország más vidékein is, hasonló számban elsősorban a Drávától délre fekvő, a 13. századtól Szlavóniának nevezett területen. Ezen várispánságok földrajzi fekvése indokolja, hogy határvárispánságoknak tartjuk őket.

A későbbi szervezés miatt a határvárispánság vára valamely olyan me-

gyében épült meg, amelynek megvolt a maga „saját” várispánsága, földjei pedig jelentős szörtságban, esetenként a várispánság központjától nagy távolságra feküdtek. Az e típusba tartozó várispánságok közül a legjobban ismert szolgálgyőri (más néven: galgóci) birtokai történetesen a várnak helyet adó Nyitra megye mellett további tizenöt megyéből ismertek, amelyek között ott találjuk a meglehetősen távoli Tolnát, Vast, Veszprémet és Zalát is. A Vág völgyében fekvő ilyen várispánságokat valamikor Szent István uralkodásának második felében szervezhatték meg, a Drávától délre valamivel később, a 11. század második felének évtizedeiben került erre sor.

A határvárispánságokkal kapcsolatosan szembeűnő, hogy ezek – ellentétben a megyésispánságokkal – az 1270-es évekig alig-alig szerepelnek a királyi oklevelek méltóságsoraiban, amiből bizvást következtethetünk alacsonyabb presztízsükre. Erre a jellegzetességre az a feltételezés adhat magyarázatot, mely szerint eredetileg az ilyen várispá-

nok annak a megyésispánnak az alárendeltjei voltak, akinek a megyéjében feküdt ispánságuk központja.

ÚJ MEGYÉK ALAKULÁSA

Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, hogy Szent István hosszú uralkodása idején végül is hány megye megszervezésére került sor. Az azonban talán feltehető, hogy az előbbieken említett tíz-egynéhány megyénél valamivel többről lehet szó. A 12–13. századra vonatkozó forrásaink viszont egybehangzóan 70 körülre teszik a számukat, ami azonban csak akkor fogadható el, ha a határvárispánságokat is beleértjük e magas számba. Mindenesetre vitathatatlan, hogy az Árpád-kor folyamán egyáltalán nem számított ritkaságnak, ha új megye jött létre.

A 11–12. században ennek általános formája a nagyobb megyék feldarabolása lehetett. Az 1009-ben említett Kolon megye területén már 1061 előtt bizonyosan kialakult az önálló Somogy

Róth Miksa címeres üvegablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában

VÁRMEGYEI CÍMEREK RAJZAI AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁRBAN

Illusztrációink egyik jelentős része az Országos Levéltár eddig publikálatlan vármegyei címerrajzait mutatja be. A címerrajzok szorosán kötődnek az Országos Levéltár Bécsi kapu téri palotájához.

Az osztrák–magyar kiegyezés (1867) megnyitotta az utat a magyar polgári átalakulás: a parlamentáris rendszer, a modern államigazgatás és bírászkodás, a tőkés fejlődés és a jelentős társadalmi változások előtt. Az állam az új államszervezet feladatainak elkülönülése és folyamatos specializációja miatt továbbfejlesztette vagy létrehozta intézményeit, egyúttal szükség szerint megfelelő épületeket is kialakított, sőt sokszor teljesen újat emelt azok számára.

A Magyar Tudományos Akadémián már 1868-ban felmerült, hogy az ország levéltárát a történettudomány háttérintézményeként önálló, e célra emelt épületben helyezték el. Az Archivum Regni átszervezésével 1874-ben létrehozott Országos Levéltár azonban hosszú évtizedekig felettes hatósága, a Belügyminisztérium épületének különféle helyiségeiben – a századfordulón már 99-ben – végezte munkáját. A levéltár vezetői több évtizedes küzdelmet folytattak azért, hogy a politikai döntéshozókat meggyőzzék az önálló épület szükségességéről. Bár a miniszterelnökök többször is ígéretet tettek az építésre, a pénzügyminiszterek sok más palota (Országház, minisztériumok, felső bíróság) megépítését részesítették előnyben.

Csánki Dezső (1857–1933) főigazgatónak jutott osztályrészül a siker: 1911-ben Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöknél elérte, hogy a levéltár új, a szakmai feladatokhoz kialakított speciális

épületbe kerüljön. Az építkezés 1913-ban kezdődött meg és a világháború miatt a tervezett határidő, 1916 májusa helyett 1918-ban fejeződött be. Klebelsberg Kuno előbb belügyminiszterként, majd 1922-től kultuszminiszterként mindvégig szívén viselte, hogy a levéltár épülete a külsőségekben is kulturális palota legyen. A miniszter jelentős összeget rendelt a belső berendezések beszerzéséhez és a beltéri díszítés elkészítéséhez.

Az épület történelmi falképciklusát Dudits Andor (1866–1944) festőművész készítette 1924–1929 között, munkájáért elnyerte az állami nagy aranyérmét (1928). A díszítő falfestést és a történelmi Magyarország településeinek címereit megörökítő festett üvegablakokat Róth Miksa műhelye készítette el. A lépcsőházi mennyezetre a trianoni veszteség allegorikus jelenete került, ezt keretezték a vármegyék címerei. Az épület ezen része a második világháborúban olyan súlyosan megsérült, hogy helyreállítása nem volt lehetséges, ma már e díszítésből semmi nem látható. Fennmaradtak viszont Róth Miksa vármegyei rajzai, valamint egy fénykép a falra festett vármegyei címerekről.

Az Országos Levéltár 1923-tól fogadja a tudományos és magánérdeklődő kutatókat abban a levéltári palotában, amely az első, kifejezetten levéltári célokra emelt épület volt Magyarországon. A budai Várban ma ez az egyetlen épület, amely eredeti funkciójában működik. A különféle szakmai és közművelődési rendezvényeken a legszélesebb közönség is megtekintheti.

és Zala megye, a Kolonnal együtt feltűnő Visegrád megye feltételezhető területén pedig a 13. század végén Esztergom, Pest és Pilis megyék osztoztak. Az Ajtony legyőzése után, valamikor 1028 táján megszervezett nagy kiterjedésű Csanád megye felbomlása az immár jóval kisebb Csanád, valamint Keve, Krassó, Arad és Temes megyékre a 12. század utolsó harmada előtt befejeződött, maga a folyamat azonban valószínűleg jóval korábban kezdődött. A szintén az államalapítás idején kialakult Újvár megye egyes területeinek Heves, Abaúj és Sáros megyékre történő szétválása ellenben még a 13. század végére is csak részben történt meg: Sáros önálló megyévé vált, Heves és Abaúj azonban még évtizedekig ugyanazon ispán alá tartozott.

Sáros kiválása Újvárból a megyealakulás egy új, a 12–13. század fordulója tájától nyomon követhető változata volt. A rendelkezésünkre álló adatok arról vallanak, hogy az északi ország-rész déli sávjában a 11–12. század folyamán megszervezett megyék eredete-

tileg kiterjedtek a Kárpát-medence északi határáig. A zólyomi erdőség (a későbbi Árva, Turóc, Liptó és Zólyom megyék) területe nagyobb részét Hont, kisebb részét Bars megyéhez tartozott, a Szepesi-medencére a gömöri ispán joghatósága terjedt ki, a tornai Feketeerdő – amely a későbbi Torna megyén kívül olyan vidékeket is magában foglalt, amelyek utóbb részint Gömör és Szepes, részint pedig Abaúj megyéhez kerültek – Borsod megye része volt. A későbbi Sáros megye területe, amint arról már szó esett, eredetileg Újvár megyéhez, Bereg a tatárjárás után felbomlott királyi megyéhez, Borsovához tartozott, míg a korai Szatmár megye határai körülölelhetők a későbbi ugoicsai és máramarosi területeket is.

A felsorolt erdős vidékek egy-egy királyi erdőuradalmat alkottak, melyeket forrásaink egyszerűen csak „birtoknak” mondanak. A nagy kiterjedésű „birtokokat” „gondnokok” igazgatták, s nyilván ők voltak az ilyen erdőuradalmak jellegzetes szolgálonépeinek, az erdő-óvóknak előljárói is. A Kárpát-medence

északi peremvidékein ugyanakkor annak a várispánságnak a határait is megtaláljuk, amelynek megyéjéhez az erdőuradalom tartozott: így például a honti, illetve a barsi várispánsághoz tartozó határőrök lehettek a lipatói, illetve a turóci jobbágyfiúknak nevezett sajátos társadalmi csoport elődei. A javarészt lakatlan erdőuradalmak királyi vadászterületekként szolgáltak, amint azt egy forrásunk a beregivel kapcsolatosan meg is jegyzi. Hasonló erdőuradalmak egyébiránt az ország más tájain is kialakultak: közéjük tartozott például az 1009-ben említett Visegrád megye részeként a késő középkori Pilis megye előzménye vagy a Veszprém megyéhez tartozó bakonyi, illetve a Zemplén megyéhez tartozó pataki uradalom.

Az erdőuradalmak egy – minden jel szerint valamikor a 12. század második felében meginduló – szervezési folyamat eredményeként fokozatosan kiváltak annak a megyének a területéből, amelyhez addig tartoztak, s megindultak az önálló igazgatási egységé válás útján. Ennek jeleként a 13. század elején

mind gyakrabban címezik forrásaink ispánnak az addigi „gondnokot”, s az uradalmakra alkalmazott „birtok” kifejezést is lassanként kiszorította az ispánság elnevezés. Az egykori erdőuradalmak önálló ispánsággá – a magyar történetírás által alkalmazott szak kifejezés szerint erdőispánsággá – válásában nyilvánvalóan fontos szerephez jutott, hogy az uradalmak birtokszerkezete ez idő tájt átalakulóban volt. Még korábban mind a földek, mind az ott élő népek a király földesurasága alá tartoztak, a 12–13. század fordulóján meginduló egyházalapítások és birtokadományozások következtében az egykori erdőuradalmak területén is kialakult az a birtokszerkezet, amely a királyi vármegyékre is jellemző volt: a királyi birtokok mellett megjelentek az egyházi és a világi magánbirtokosok földjei.

Az erdőispánságok így módon a 13. század folyamán fokozatosan a királyi vármegyékhez hasonló képet kezdtek mutatni, azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy az erdőispánságokban nem létesültek várispánságok, jöllehet a legtöbb erdőispánságban a 13. század közepére felépült egy vagy több ki-

rályi vár. Az erdőispánságok élén álló ispánok ugyanakkor jó ideig, hozzávetőleg a 13. század utolsó negyedéig az uralkodó – mai fogalmaink szerint – magánalkalmazottainak számítottak. Tisztségük alacsonyabb rangot biztosított számukra, mint amelyet a királyi vármegyék megyésispánjai élveztek, a királyi tanácsnak sem voltak a tagjai, s jellemző módon nem is az előkelő rokonságok képviselői közül kerültek ki. (Erdőispánokként tűnnek fel egyébként az Észak-Magyarország történetében utóbb fontos szerephez jutó Balassa család ősei.)

A MEGYE INTÉZMÉNYÉNEK ÁTALAKULÁSA AZ ÁRPÁD-KOR VÉGÉN

Akár királyi vármegyére, akár erdőispánságra tudunk visszavezetni egy-egy késő középkori megyét, a lényeg tekintve akkor már azonos szerkezetű igazgatási egységek voltak. Abban, hogy a különböző eredet ellenére is kialakulhatott ez a helyzet, a 13. században bekövetkezett változásoknak jutott a főszerep.

Az átalakulás folyamán a királyi vármegyék „királyi” jellege mindinkább háttérbe szorult. A változások két, egymást erősítő folyamat következményeként indultak meg. Ezek egyike a királyi birtokok addig soha nem látott mértékű eladományozása volt. A pazar bőkezűséggel osztogatott adományok egyik szembetűnő új vonása, hogy azok immár nem kímélték a királyi várszerkezetet sem, jöllehet a korábbiakban – amennyire ez egyáltalán megítélhető – a várispánságok földjeit és népeit nem volt szokás eladományozni. Az adományok megbontották a várispánságok addigi szervezeti kereteit, s a 13–14. század fordulóján körüli évtizedekben a várispánságok mint intézmények az egész országban megszűntek létezni.

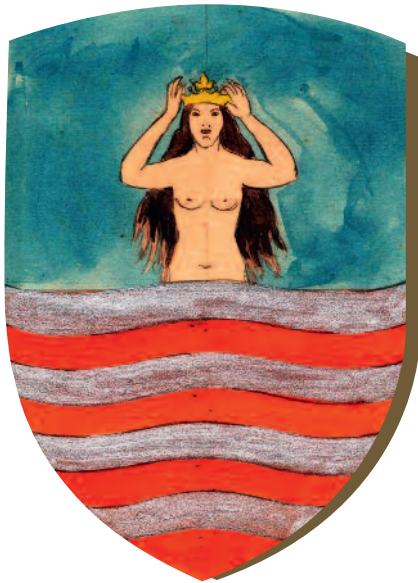
A megyei intézmény átalakulását előidéző másik folyamat alapvetően társadalomtörténeti jellegű volt, ennek eredményeként alakult ki a 11–12. századi birtokos közszabadok rétegéből a királyi szerviensek csoportja. A birtokos közszabadok életének kereteit a királyi vármegye szabta meg: szerény birtokaik többnyire nem nyúltak túl egy-egy

megye határain, katonáskodni a megyésispán által vezetett megyei csapatban tartoztak, s attól kezdve, hogy az eredetileg az ispáni hatalomtól független megyei királyi bírák is a megyésispánok alárendeltjeivé váltak, peres ügyeikben is az ispán vagy az udvarispán ítélkezett. A királyi szerviensek jo-

ensek ügyeit – a központi bíróságokat tehermentesítve – a megyékben tárgyalták, anélkül azonban, hogy a nemesi kiváltságok csorbultak volna.

A szolgabírákat a jelek szerint a királyi hatalom rendelte a megyésispán mellé, legalábbis a 13–14. század fordulója tájáról származó adataink arra

1290. évi törvény el is rendelkezett, hogy a megyésispánok csak nemest állíthatnak helyettesükül. A tisztség várispánsági jellege ezzel megszűnt, s ez a változás elnevezésében is megmutatkozott: a korábbi „udvarispán”-t ezekben az évtizedekben váltotta fel az „alispán” kifejezés.

Sáros vármegye címere

Árva vármegye címere

Ung vármegye címere

gainak az 1222. évi *Aranybullában* történt becikkelyezése – egyebek mellett – olyan kiváltságokat is biztosított ennek a társadalmi csoportnak, amelyek a királyi vármegye hagyományos rendjének felbomlását sietteték: a királyi szerviensek kikerültek a megyésispánok bírói és katonai joghatósága alól, azaz voltaképpen elváltak a megyétől.

Mindezen változások tarthatatlanná tették a megye igazgatásának addigi formáit. A királyi szerviensek igazságszolgáltatási kiváltságai számos gyakorlati nehézséget eredményeztek, megoldatlanná téve az ügyeikben való bíráskodás kérdését. A megoldást végül egy addig ismeretlen megyei intézmény kialakulása hozta meg. Az 1270-es évektől kezdődően ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy a megyei ügyekben, ideértve az igazságszolgáltatást is, a megyésispánból (vagy helyetteséből) és a „nemesek bíráiból” – későbbi kifejezéssel élve: a szolgabírákból – álló megyei hatóság jár el a király által ráruházott joghatóságot alkalmazva. Ez a megoldás azzal az előnnyel járt, hogy az 1267. évi törvényben a nemesi jogok birtokosaiként elismert királyi szervi-

vallanak, hogy akkortájt a szolgabírákat még nem választották, mint a későbbiekben, hanem az uralkodó nevezte ki őket. A megyék igazgatásának ez az új intézménye az 1270-es éveket követő fél évszázad során az ország minden megyéjében megjelent. A szolgabírák feltűnése félreérthetetlenül jelzi a megyei intézmény átalakulásának fő irányát. Személyükben ugyanis olyan tisztségviselők jutottak szerephez a megyei ügyek intézésében, akik semmiféle kapcsolatban nem álltak az az idő tájt összeomlófélben lévő királyi várispánságokkal.

A megyei intézmény 13. század végi átalakulásának lényege éppen a megye és a királyi várispánságok intézményeinek szétválása volt. Jellemző módon a szétválás ott is megtörtént, ahol a várispánságtól örökölt elem épült be az új típusú megyei szervezetbe. A korábbi gyakorlattal ellentétben – amikor is a megyésispán a helyi várjobbágyok közül választotta ki a várispánság tisztségviselőjének számító udvarispánját – a 13. század utolsó évtizedeiben az udvarispán mind gyakrabban az ispánnak szolgáló nemesek közül került ki, s az

Ugyanezek a változások az erdőispánságoknál is végbementek. Ezek egy része a várispánságokhoz hasonlóan felbomlott – ez történt például a pataki esetében az 1320-as években –, a többségük azonban megyévé alakult át. Ennek jeleként az egykori erdőispánságokban is találkozunk szolgabírákkal. Az országresznyi nagyságú zólyomi erdőispánságban némileg később következett be ugyanez a fejlemény: a 14. század közepén vált szét az immár önálló Zólyom, Árva, Liptó és Turóc megyékre.

Az átalakulás tehát a megyei intézmény egész struktúráját átformálta, ám a megyék területét érintő változásokkal rendszerint nem járt. Az új típusú megyei intézményt a „nemesi” jelzővel szokás jellemezni a magyar történetírásban. A megye „nemesi” volta azonban korántsem olyan szembevető, mint a királyi vármegyék „királyi” jellege volt a korábbiakban. A megye feladatai továbbra is a központi hatalom akaratának végrehajtására korlátozódtak, s ráadásul jó ideig a nem nemesi jogállású lakosok fórumául is szolgált. ♦

A kehidai oklevél

A KIRÁLYI MEGYE ÁTALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

A királyi megye átalakulásának kezdeteit hagyományosan „a királynak a Zalán innen és túl lakó összes szerviensei” által 1232-ben Kehidán kiállított oklevélhez szokás kapcsolni. Ebben a Zala megyei szerviensek előadják: „*távol lévén a bíraktól és sok más akadály miatt*” a királyhoz intézik azon kérelmüket, hogy maguk szolgáltatassanak „*teljes igazságot*” mindazoknak, akik ügyeikkel hozzájuk fordulnak.

Az engedély birtokában aztán kísérletet tettek arra, hogy ítéletet mondjanak Bertalan veszprémi püspök és Atyusz bán birtokvitájában. Csakhogy a püspök javára szóló ítéletnek nem sikerült érvényt szerezniük, mert – mint írják – „*a bán a mi ítéletünket végképpen semmiben sem méltatta figyelemre*”, jöllehet az ítélet meghozatala előtt esküvel kötelezte magát a döntés elfogadására.

FOGOTT BÍRÁSKODÁS

Az esetben a korábbi magyar történetírás a „nemesinek” nevezett megye kezdeteit vélte megtalálni. Feltételezték ugyanis, hogy a zalai szerviensek bírákat választottak maguk közül, s ők voltak azok, akik az ítéletet meghozták: voltaképpen tehát első alkalommal találkozzunk a szolgabírák testületével.

A kehidai oklevél efféle értelmezése azonban nemcsak túlzó, hanem bizonyosan téves is. A szöveg ugyanis mit sem tud arról, hogy a zalai szerviensek – választás útján vagy bármiféle más módon megbízott – képviselői bírások voltak volna az ügyben. Annak feltételezése tehát, hogy a választásra – forrásunk hallgatása ellenére – mégiscsak sor került, olyan túlzás, amit az oklevél egyetlen utalása sem támaszt alá. A szöveg alapján ellenben pontosan megjelölhető az az eljárás, amelyet a zalai szerviensek követ-

tek 1232-ben. Erről az Atyusz bán által előzetesen letett eskü említése szolgál felvilágosítással. Az efféle eskü letétele ugyanis nélkülözhetetlen eleme volt annak az eljárásnak, amelyet a jogtörténet fogott bírásoknak nevez.

Ennek lényege abban állt, hogy a peres felek nem valamely rendes, azaz joghatósággal rendelkező bírót keresték fel ügyükkel, hanem olyan személyeket – fogott bírákat –, akik élveztek bizalmat, s rájuk hagyták a döntést. Afféle választott bírásokról van tehát szó, mely intézmény napjainkban is ismert. A fogott bírák, értelemszerűen, semmiféle joghatósággal nem rendelkeztek, így ítéletük végrehajtásának kikényszerítésére sem voltak eszközeik. Éppen ezért volt a fogott bírások kulcsa a felek által előzetesen letett eskü, mely az egyetlen garanciát jelentette arra, hogy a döntésbe mindkét fél belenyugszik majd.

A kehidai oklevélnek így módon nem sok köze van a „nemesi” megyéhez, annak kezdeteihez is legfeljebb annyiban, hogy jelzi, a vidéki – azaz nem a királyi udvarban folyó – bírások kérdése a 13. század középső évtizedeiben rendezetlen volt. A kehidai oklevélben a megoldás keresésének egyik változata olvasható – egyedi királyi felhatalmazás alapján a helyi közösségek ítélkezése a fogott bírói eljárás módjára –, amely

azonban, mint az ügy lefolyásából kiderül, zsakutácának bizonyult.

A NEMESSÉG ÚJ FELFOGÁSA

A kehidai oklevél mégis kivételes jelentőségű forrás, azonban nem a megyei intézmény, hanem a magyar társadalom történetére vonatkozóan. A 13. század első felében ugyanis új jelenségek figyelhetők meg a nemességről vallott elképzelésekben.

A „nemes” fogalma a 11. század utolsó harmadában jelent meg a magyar forrásokban, annak a társadalmi változásnak a következményeként, amelynek során az 1070-es évekre a szabadok jogilag korábban egységes társadalmából kiemelkedett a – minden szabadot megillető jogokon felül további – kiváltságokkal rendelkezők csoportja. Ettől kezdve forrásainkban ők szerepelnek „nemesekként”, szemben az egyszerű szabadokkal, akiket a modern magyar társadalomtörténet közsabadoknak nevez.

A 12–13. század fordulóján a nemesekhez képest „nemteleneknek” számító birtokos közsabadok mind határozottabban igyekeztek megkülönböztetni magukat azoktól a társaiktól, akik – vagyontalanok lévén – szabad parasztként többnyire mások földjét művelték meg. Erre kínált lehetőséget az 1210-es évek elején felbukkanó királyi szerviensek (királynak szolgáló) kifejezés, mely a királyi udvartól kiindulva terjedt el. Királyi szerviensek eredetileg azokat nevezték, akiket az uralkodó a maga szolganepei közül – többnyire katonai érdemeik jutalmaként – felszabadított s birtokkal látott el. A jogállás alapja tehát a közsabadság volt, s így a királyi szervienst a tulajdoni függés kényszere – a szolgaság legfőbb jellemzője – már nem kötötte az uralkodóhoz.

A kiváltságolás ezen formájának kialakításakor a királyi hatalom a birtokos közsabadok társadalmi helyzetét vette alapul. Az azonos társadalmi helyzet azt eredményezte, hogy a királyi szerviensek státust királyi kiváltságolás révén elnyerték és a birtokos közsabadok csoportja csakhamar összeolvadt, s a királyi udvar a to-

vábbiakban a királyi szerviensek közé tartozóknak tekintette – külön királyi kiváltságlevél nélkül is – a 11–12. századi birtokos közsabadok 13. századi utódait. A királyi szerviensek jogállása ugyanakkor magasabb minőséget képviselt, mint a mindinkább paraszti szabadságként értelmezett egyszerű közsabadság. A királyi szerviensek jogait az 1222. évi *Aranybulla* foglalta törvénybe, széles körű kiváltságokat biztosítva a társadalmi csoport tagjainak.

Azok, akiket a királyi udvarban királyi szervienseknek neveztek – mivel jogállásuk a tradicionális nemesség kiváltságaihoz tartozó elemeket is tartalmazott –, „nemesként” tekintettek magukra, s a nemesség ezen új felfogásának jellemzői a legszemléletesebben éppen a kehidai oklevélben tűnnek fel.

A veszprémi püspök által az eljárás során a maga állításának megerősítésére felsorakoztatott tanúkat az oklevél „*elégge nemes férfiaknak*” nevezi, amit joggal tekinthetünk legalábbis különös megfogalmazásnak, hiszen a nemesi jogállás jogi kategória volt, s ennek megfelelően valaki vagy nemes volt, vagy sem, de „elégge nemesnek” lenni aligha lehetett. A homályos fordulat értelmére a tanúk névsorának tanulmányozása ad választ: az „*elégge nemes férfiak*” között ugyanis a tradicionális nemességbe tartozó Hahót és Péc nembéli előkelőket éppúgy találunk, mint királyi szervienseket, de felbukkan a listán egy zalai várjobbágy és a veszprémi káptalan „*sok nemes jobbágya*” is. Ez utóbbiak – tudniillik a várjobbágyok és az egyházi jobbágyok – nemcsak nemesek nem voltak a kor „hivatalos”, azaz a királyi udvar álláspontját képviselő felfogása szerint, de még szabadok sem.

Világos tehát, hogy a kehidai oklevél megfogalmazója egy olyan társadalomszemléletet követett, amelynek központi eleme a nemesség fogalmának alapvetően új értelmezése volt. Bizonyos ugyanakkor, hogy nem valamiféle egyedi esettel állunk szemben, hiszen ugyanez idő tájt, 1237-ben az ország egy másik pontján, Bodrog megyében a „*megye nagyobb és kisebb nemesi*” emlegetik.

Vniuersi seruientes Regis ac > ulto zalam officia. Omnes iudiales > alias adq̄ p̄sentis hunc puenire. sicut i dno. Ad uic
 sitas ure noticia uolum puenire q̄ ea in nris partib̄ mltā mala inuener. sapna > suama p̄ces exigentib; p̄maligior
 hois p̄trabant. mlti portores inq̄ opprobant q̄ uis sui nequiq̄ p̄seq̄ potuit p̄ disticta iudiciū mten alia p̄edi
 ment. dno nro Regē. paruum humilit̄ > deuote. ut nob̄ daret licentia iudicandi. faciendi iusticiā pleni opp̄ssis > p̄
 ceteris uirū infirmitas. de omib; hys p̄ q̄ indiget pacant. Dns aut̄ Rex nris p̄ces p̄ss̄ auro; exaudiens et implacato suo
 sosp̄m̄ uides nos esse iudices > posse face pleni iusticiā de inferentib; iurā. Ogas banū q̄ un̄ erat de nob̄ erat i cam̄ corā
 nob̄ impet̄ cū inhe modū. q̄ ip̄ q̄ndā t̄n̄ ecclie sue. nouē Vezmech ap̄ma fundat̄ ecclie sue Regina Eysla donatam
 que est inē h̄uam > Muram ac̄ portū uoiof̄ inuiste occupasset. > occupati uolent̄ p̄ sui portū uocner̄ p̄ m̄ter̄ am
 monas̄ eand̄ s̄ nequiq̄ redde curasset. ul̄ curaret. Ogas aut̄ ban̄ respondit exadiso q̄ ead̄ t̄n̄ t̄n̄ sua hereditaria > uir
 hereditaria eā possideret. > uir̄ p̄f̄ audis p̄uicib; dedit̄ ut p̄uicem. t̄ly vid̄. ut Ogas ban̄ p̄uicem esse sui illa t̄n̄
 p̄ hois de ḡne suo. > dicit̄ ep̄ p̄uicem esse ecclie sue p̄t̄ melī > officia possit. q̄ ē assup̄ssit se p̄uicem. in m̄m̄o uir̄ p̄t̄
 assignato dicit̄ ban̄ nō op̄ariet n̄ restet p̄uicem. ep̄ aut̄ nouit̄ p̄uicem restet p̄doneo; corā nob̄. uir̄ fact̄ nobles. p̄uicem
 d̄f̄f̄os. q̄ ē oēs diligit̄ ignentes examinaf̄m̄ q̄i testamonū p̄b̄ant̄ d̄f̄f̄os q̄ p̄i sedm̄ q̄ p̄se > p̄ sui p̄m̄o; se uir̄ p̄uicem
 p̄t̄ illa t̄n̄ s̄ p̄t̄ ecclie sosp̄m̄. > p̄oessor̄ d̄n̄ Dohera q̄ f̄uit̄ ep̄ sosp̄m̄ p̄ f̄uier̄ i illa possessione. D̄n̄ aut̄
 restū suo hec. Capuclm̄ sosp̄m̄. Capuclm̄ Zagrabien. Bazid̄ ban̄. > Michael f̄i d̄. Gordon. Mostan f̄i Damase. D̄n̄
 ban̄ fili Srephi. Chetay fili Budo. Helias fili Laurencij. Bulchak cec. Marc̄ de ḡne Gordon. George fili Luce.
 Jacob maior ceteris c̄st̄ zaldien. Chepan Achilles. Blasi. Chepl̄ Gregori d̄n̄ sosp̄m̄. Sader̄ Barnabas c̄st̄ En
 bre canonici sosp̄m̄. Dojker̄ doam de palach. > mlti ubagones nobles d̄ ecclie. Quoz̄ oim̄ testamonas diligit̄
 audis > isep̄s redict̄ assignauim̄ t̄m̄m̄ utiq̄ p̄ri Octaua vid̄; Ioh̄s bapt̄. i q̄ finalit̄ p̄dat̄ i ead̄ causa inq̄ ep̄
 reuic̄ ep̄ nouit̄. Ogas ban̄ nō op̄ariet d̄uicari; s̄; misit̄ n̄cū simplic̄ aduocand̄ t̄m̄m̄ uic̄. > nō q̄uq̄. ead̄
 t̄m̄no fortit̄ā uulisse debuisse. t̄n̄ ad maiore euidenciā uir̄ ead̄ ep̄ assignauim̄ uic̄ t̄m̄m̄ inq̄o; op̄ariet̄ ep̄o; p̄f̄ico.
 seduet̄. O. ban̄ nō op̄ariet n̄ p̄se n̄ p̄ sui responsalōm̄. Jos̄ m̄p̄m̄ t̄m̄m̄ sua d̄uicariā. > d̄icta restū eidem̄ ep̄o; eē
 legum̄ > app̄band̄ ip̄m̄ ep̄m̄ misim̄ i possessione p̄t̄. p̄ p̄p̄atū n̄m̄ nouē Ondornach de Apach. > p̄ d̄icta fact̄
 nris Martinū vid̄; > Stephanum q̄ cū ead̄ ep̄m̄ uellet̄ p̄t̄ possessione ip̄i manu uolent̄ p̄ Ogas banū sunt̄
 p̄hibita. > sic idem̄ ban̄ in nro p̄uic̄ n̄m̄ sententiā obseruauit̄ ut̄ in suo iuramento se obseruare p̄oblegasset.
 ad hū > facta memoriā pleniorē > i testamonū rei ḡf̄t̄ p̄sentis hunc d̄dum̄ sigilla n̄r̄i munim̄ne roborauit̄.
 Dat̄ i p̄uic̄ h̄uad̄. Anno d̄ni. M. cc. xxx. Secundo;

A NEMESSÉG FOGALMÁNAK KITERJESZTÉSE

A kehidai oklevélben tükröződő társadalomszemlélet lényege a nemesség fogalmának kiterjesztésében állt, megadva a „nemes” vagy „nemesi” minősítést a társadalom olyan, katonáskodással tartozó és földbirtokos csoportjainak is, amelyek jóval a tradicionális nemesség társadalmi szintje alatt éltek. Ennek jegyében terjedt el a 13. század középső harmadában az egyházi birtokok szolgálonépei-nek és a várispánságok népeinek elitjét alkotó egyházi jobbágyok, illetve várjobbágyok elnevezésére a „nemes egyházi jobbágy”, illetve a „nemes várjobbágy” kifejezés, jóllehet mindkét társadalmi csoport tagjai szolgarendűek voltak. A „nemes egyházi jobbágy”

első ismert előfordulása éppen a zalai királyi szerviensek 1232. évi oklevelében található.

Hasonló módon jelent meg az ország egyes peremterületein a sajtós helyi jog szerint élő „szepesi nemesek” és a „turóci nemeseknek” is mondott turóci jobbágyfiúk csoportja, s későbbi adatok alapján egyértelmű, hogy az ország két, elkülönülő igazgatás alatt álló tartományának, Erdélynek és Szlavóniának a nemesi eredetileg szintén a nemesség önálló típusát képviselték. Mind ezen társadalmi csoportok azért minősültek „nemesnek”, mert ők alkották valamely közös joghatóság alatt élő közösség legkedvezőbb helyzetben lévő, kiváltságolt csoportját. A nemesség e felfogása nem kérdőjelezte meg a tradicionális nemesség nemes vol-

tát: ők számítottak az „ország” nemesinek, azaz országos nemeseknek. A dolog újdonsága tehát abban rejlett, hogy a korábban egyetlenként létező nemesség mellé a társadalmi felfogás most más, kisebb közösségek nemességét is odahelyezte.

Mindez meglehetősen élesen szemben állt a királyi udvar arisztokratikus nemességfogalmával, idővel azonban a két felfogás fokozatosan közeledett egymáshoz. Ennek jeleként a királyi szerviensi jogállást adományozó uralkodói oklevelek terminológiai készletében megjelent előbb a „nemes királyi szerviens”, utóbb pedig a „nemes vagy királyi szerviens” kifejezés, hogy aztán végül az 1267. évi törvény azonosítsa egymással a királyi szerviens és az országos nemes fogalmát.

Ezzel a lépéssel a királyi hatalom elismerte, hogy a királyi szerviensek a nemesi jogok birtokában vannak és maguk is nemeseknek számítanak. A királyi szervienseknek az *Aranybulla*ban szereplő jogai ily módon váltak a középkori magyar nemesség alapvető – „szakalatos” – kiváltságaivá, amelyeket a középkor végén Werbőczy István *Hármas könyvében* összegzett. Az új, immár az egykori királyi szervienseket is magában foglaló nemesség egyfelől meglehetősen nagy létszámú volt – ettől kezdve jellemző a magyar társadalom szerkezetére a nemesség szokatlanul magas aránya az össznépegen belül –, miközben a társadalmi csoporthoz tartozók társadalmi és vagyoni helyzete, illetve életmódja szélsőségesen különbözött egymástól. ♦

TRINGLI ISTVÁN

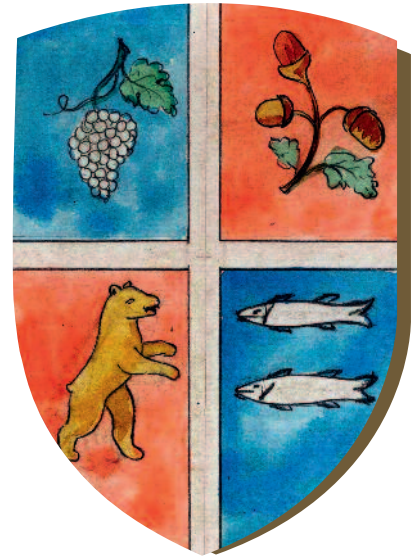
Megyék a késő középkorban

Baranya vármegye címere

Békés vármegye címere

Bereg vármegye címere

A késő középkor a megyék történetének önálló korszaka, melyet két nagy változás fog közre: a szolgabírák és az alispánok megjelenése a megyei törvényszékeken, ami a késő Árpád-korban történt meg, valamint a megyei jogkörök hirtelen megnövekedése a 16. században. A kortársak aligha érezték e változásokat nagy újdonságnak. Mindkét korszakváltás több lépésben és megyénként különböző időpontokban történt meg úgy, hogy számos régi szokás továbbra is változatlan maradt. A kisebb változások középkori módon zajlottak le: nem annyira törvények és rendeletek, sokkal inkább a rendszer belső fejlődése szabta meg irányukat. Az Anjou-korban dőlt el végérvényesen, hogy mely ispánságok lépnek a megyei fejlődés útjára és melyek lesznek egyszerű uradalmak. A 15. században pedig lassú fejlődésnek indult a megyei önkormányzat. Közelebbről vizsgálva azonban a megye egész korszakunkban inkább volt a királyi hatalom helyi végrehajtója, mint a helyi nemesség politikai akarátának megvalósítója.

A MEGYÉK FÖLDRAJZA

Az 1500-as évek elején egyetlen ország hivatalában sem függött olyan térkép, amely feltüntette volna az állam összes igazgatási egységét. A földrajzot vagy a gyakorlati kormányzatismeretet nem oktatták semmilyen iskolában – e tudományok akkor még nem is léteztek –, az országok lakói közül alig néhányan tudták pontosan felsorolni, hogy hány ilyen terület van. Hunyadi Mátyás utolsó éveiben készítette el Pietro Ransano nápolyi követ Magyarország első földleírását. A király bécsi udvarában élő

magyaroktól gyűjtötte az anyagot, de nem talált senkit, aki hiánytalanul el tudta volna neki mondani, hogy hány megye is van Magyarországon, és melyek ezek.

A megyék számában más középkori szerzők is bizonytalanok voltak. Többnyire 72-ről beszéltek, ez a szám még az Árpád-korból maradt az irodalmi hagyományban, amikor körülbelül ennyi megyéje, várispánsága, királyi erdőuralma volt az országnak. A késő középkori valósághoz sokkal közelebb állt az 57 körüli megyeszám. Ransano nem tudott dönteni a két adat között, ezért biztos, ami biztos, mindkettőt lejegyezte. A megyék ismerete nem tartozott az általános műveltséghez, de ahol szükség volt rá – a királyi kancelláriában és a kincstárban –, ott pontos kimutatásokkal rendelkeztek erről.

Magyarország teljes területének mintegy 12 százalékát a megyerendszeren kívül, más módon kormányozták. A

Székelyföld, a Szászföld és a Kunság székekre volt osztva, melyek egészen más-ként működtek, mint a megyék. A szék szó arra utalt, ami az ott élők számára a legfontosabb volt, a bíraskodásra. Ugyanis minden szék a hozzá tartozó terület törvényszéke volt. Nem működött megyei szervezet a jórészt románok lakta erdélyi Fogarásföldön, a szász Brassóban és környékén, a Barcaságban, valamint a szintén erdélyi szász Beszterce vidékén sem. A Szepességben három különböző igazgatási egység létezett: a megye, a szepesi tizlándszás

rád is. A megyéket nem statisztikai megfontolások alapján hozták létre, így aztán egészen különböző nagyságú területekkel találkozunk: az egyik oldalon az egészen kicsiny Turóc, Torna, Pilis és Ugocsa megyék álltak, a másikon az olyan hatalmas területek, mint Szabolcs, Bihar és Máramaros.

Korszakunk elején hatalmas változás történt a megyék székhelyében, helyesebb azonban azt mondani, hogy ekkortól kezdve ismerjük valódi székhelyüket. Nem tudjuk ugyanis, hogy a megyéknek nevet adó Árpád-kori várak és a mellet-

Nem tudjuk, hogy miféle házakban tartották üléseiket a megyei bíróságok, honnan igazgatták az ispánok és a szolgabírák az alájuk rendelt területet, a megyeházák és a megyei börtönök ugyanis csak a 16. században jelentek meg.

ÚJ MEGYÉK ALAKULÁSA

Az Anjou-kor elején még sok olyan királyi uradalom volt, amely nem tartozott egyetlen megyéhez sem, és élükön ispánok álltak. Két út állt előttük: vagy önálló megyévé váltak, vagy beolvadtak egy már meglévő megyébe. Ez utóbbi

Heves vármegye címere

Szatmár vármegye címere

Vas vármegye címere

nemesek széke és a szepesi szászok közössége. A történelmi atlaszok állandó hibája, hogy ilyen területként ábrázolják a Jászságot is. Jász falvak valóban voltak az egykori Heves és Szolnok megyében, a Jászság azonban csak az újkorban jött létre.

A megyék egybefüggő területet alkottak, de – miként a középkori élet minden területén – kivételek itt is akadtak. Hont megye két részből állott: a nyugati Nagy- és a keleti Kis-Hontból, a kettő közé Nógrád megye ékelődött be. A legkülönösebb mégis a dél-erdélyi Fehér megye volt, melynek keleti része – ezt az újkorban Felső-Fehér megyének hívták – több, a Szászföldbe ékelt szigetszerű területből állt. Az egybefüggő terület nem jelentette azt, hogy a nagy folyók feltétlenül határt képeztek volna a megyék számára. A Duna melletti Komárom, Esztergom, Pest és Fejér mind kétparti megyék voltak, miként a Tisza mellett fekvő Külső-Szolnok és Csong-

túk álló települések meddig szolgáltak a megyék központjaként, egy részük azonban a 14. század elejétől soha többé nem adott helyet a megyei közéletnek. Abaúj megyét a késő középkorban legtovább egy Hernád-völgyi faluból, Garadnából, Borsodot két jelentős mezővárosból, előbb Sajószentpéterről, majd Miskolcra igazgatták, Abaújvár és Borsod, a két névadó földvár melletti falu azonban többé már nem szolgált erre a célra. A zempléni földvár melletti Zemplénben csak az Anjou-kor elején volt a megye székhelye, később ez is mezővárosokba, Terebesre, majd Gálzecsre költözött. Vas, Somogy, Csanád és Nyitra megyék székhelye azonban a névadó város maradt. Egyes megyékben, például Szabolcsban, Szatmárban, Sopronban gyakran váltogatták a székhelyet. Akár város, akár kis falu szolgált a megye központjaként, egy közös volt bennük: mindegyikük könnyen megközelíthető helyen feküdt.

történt a sárospataki ispánsággal, amely Zemplén megyét gazdagította, és Erdődél, amely Szatmár megye része lett. A nápolyi származású dinasztia uralma alatt fennmaradt a bakonyi és a segesdi uradalom. Mindkettő Zsigmond király országlásának elején, a birtokadományok következtében szűnt meg és lett Veszprém, illetve Somogy megye része.

Más utat járt be az Anjouk királyi székvárosának, Visegrádnak is helyet adó pilisi ispánság. Megyévé alakulása már a század elején elkezdődött, de csak Nagy Lajos uralkodásának elején fejeződött be, amikor az addigi, csupán a Pilis-hegységre kiterjedő területét megnövelték és több Buda környéki, addig Pest megyéhez tartozó falut csatoltak hozzá. A keleti gyepek melletti Máramarosból akkor lett valódi megye, amikor Károly király az 1330-as években Szerbiából mánokat telepített ide, és innen próbálta elfoglalni az addig mongol fennhatóság alatt álló későbbi Moldva területét.

Lajos király uralkodása alatt fejeződött be az északkeleti végek hatalmas megyéjének, Újvárnak a felbomlása. Az aktus már csak szimbolikus volt. Az egykor összetartozó későbbi Abaújvár, Heves és Sáros megyéknek saját törvényszékeik voltak, bár gyakran előfordult, hogy ugyanaz a személy volt az ispánjuk. Az Újvár megye név azonban még mindig élt, igaz, már csak az egyik megye nevében, ekkor azonban ez is megszűnt, a 14. század közepétől ezt a megyét már nem Újvár, hanem Abaújvár megyének hívták.

Az egykori Zólyom megyének sokáig megmaradt egy kicsiny királyi uradalma, amelyből csak a 15. század közepén lett megye: Árva. Valamikor Hunyadi Mátyás uralma alatt vált ketté Fejér megye, ahol addig is külön törvényszéke volt a dunántúli és a Duna bal partján fekvő, solti részeknek. A konzervatív névhasználat ragaszkodott ugyan a hagyományokhoz, és később is Soltszéknek hívták ez utóbbi területet, valójában azonban önálló megye lett belőle.

Mátyás király korában vagy II. Ulászló uralma alatt számolták fel az utolsó önálló királyi uradalmat, a Csepel-szigetet magában foglaló csepeli ispánságot, amelynek területe túlnyomórészt Pest megyébe olvadt.

A MEGYÉK TEVÉKENYSÉGE

A középkorban nem beszélünk közigazgatásról, ekkor ugyanis még nyomait sem látjuk ennek az elkülönült hatalmi tevékenységnek. A megyék kétféleképpen végezheték munkájukat: saját szokásaik szerint vagy közvetlen központi parancsra. A központi parancs leggyakrabban a király nevében érkezett, amit úgy kell értenünk, hogy a királyi udvar valamelyik szerve bocsátotta ki. Érkezhetek még parancsok az ország olyan főbíráitól is, akik saját nevükben leveleztek. A Szlavón vagy a Macsói bánáshoz tartozó és az erdélyi megyék a bánok, illetve a vajda utasításának megfelelően is eljárak.

Alig tudunk valamit a megyék katonai tevékenységéről, pedig a hadba szólító – ma úgy mondanánk, mozgósító – parancsokat a megyék is megkapták, és a magyar hadseregben mindig voltak olyan kontingensek, amelyek egy-egy megyésispán zászlaja alatt harcoltak. A 15. században már kialakult szokás volt, hogy háború esetén az ország minden megyéjét egy meghatározott irányú hadakozásra osztották be, egy bizonyos elenség ellen kellett hadba szállniuk a me-

gyei nemeseknek, s egyben azt is megszabták, hogy a megyéknek mekkora csapatot kell kiállítaniuk. Zsigmond király uralkodásának végén a szlavón és a déli megyék a bosnyák végek, a temesköziek és a Tisza partján fekvők a szörényi határvidék, az erdélyiek és az Erdélylyel szomszédos megyék egészen Szolnokig az erdélyi végek védelmére voltak rendelve, a többiek mind az országba betörő husziták ellen mozgósították. Két évtizeddel később, V. László alatt sem változtattak e beosztáson.

A középkori királyi adók túlnyomó részét megyék szerint rótták ki, és a megyéknek fontos szerep jutott a behajtásukban. Amikor a középkor végén elkezdődött az adószedés, a megyék adószedőket választottak, akik a pénz begyűjtését végezték. A magyar országgyűlésen szereplő harmadik rend, a nemeseké megyénként képviseltette magát az országgyűléseken. A követekre úgy tekintettek, mint a megye szószólóira, ügyvédjeire, így aztán a követeknek tartaniuk kellett magukat kapott utasításaihoz. A megyék feladata volt a királyi törvények és rendeletek kihirdetése is. Nem csak az országgyűlésen elfogadott törvényekre kell gondolnunk, ha meg akarjuk ítélni e tevékenység jelentőségét. A korabeliek kikiáltásnak hívták, amikor a kikiáltók – a kajátók, ahogy okleveleink nevezték – a helyben használatos nyelveken, azaz magyarul, horvátul, szlovákul vagy másként tudták a megye lakóival a királytól latinul érkezett parancs lényegét. Tennivalójuk akadt elég: egy új vám, egy új heti vagy éves vásár létesítése, annak máshová vagy a vásárnak egy másik napra való áthelyezése nem történhetett meg kiáltás nélkül. Ilyenkor a kikiáltó a megye összes vásárát végigjárta, mindenhol kihirdette a rendelkezéseket, s a vásározők aztán hazavitték a híreket.

Ha egy egyház vagy akár egy nemes özvegyasszony az uralkodóhoz fordult, mert szomszédjai vagy rokonai ki akarták forgatni a vagyonából, a király vette pártfogásba. A gyakorlatban ez általában úgy történt, hogy az udvarból parancs érkezett az ispánhoz, akit arra utasítottak, hogy védje meg az egyházat vagy a magánszemélyt minden támadótól. Nincs azonban forrásunk arra nézve, hogy a megyék közmunkákat szerveztek volna, utakat, hidakat építettek vagy tartottak volna karban.

A megyék részt vettek a központi bíróságok vagy akár egyes bárók által vezetett helyi tárgyalások lebonyolításában is. Leggyakrabban a nádorokat biz-

ták meg a feladattal, akik időről időre bejárták az országot, és helyben szolgáltattak igazságot a hozzájuk fordulóknak. Az ilyen közgyűléseket gyakran nem egy, hanem több megye számára tartották, a közös közgyűlésre összejött nemesek pedig állandó megyepárokat alkottak, például Pest megye lakói mindig a pilisiekkel, a bihariak a krasznaiakkal, a szatmáriak az ugocsaikkal jöttek össze közgyűlésre.

Az Anjou-kor elején még csak néhány napos bírói fórumok a 14. század végére két-három hetes rendezvényekké váltak. Ezekre összehívták a megye birtokosait, elsősorban a nemeseket, részt kellett venniük rajtuk az alispánoknak és a szolgabíráknak, a közgyűlés elején pedig bírótársakat, esküdteket választottak a kiküldött bíró mellé. A 13. század eleje óta ismert közgyűlések Mátyás király korában lassan elenyésztek és 1486-ban törvénnyel szüntették meg tartásukat.

A 14. században az ispánok is tartottak közgyűléseket, külön bírói parancsra és többnyire évenként. E közgyűlések jogkörükben nem különböztek a bárók közgyűléseitől, abban azonban igen, hogy ezeket a megyei törvényszék szokásos helyén rendezték, míg a báróiakat máshol, de szintén egy állandó helyen. A Zsigmond-kor elején ez utóbbi közgyűléstípus megszűnt.

A Királyi Kúria bíróságai nemcsak akkor vették igénybe a megyéket, ha helyben szolgáltattak igazságot. A kúriában kezdett perekhez szükséges előzetes bizonyítást részben a megyék, részben a bíróság által kiküldött emberek a hiteleshelyek tanúsága mellett végezték. A per további szakaszaiban szükséges alaposabb bizonyítási eljárást, például az ún. kikiáltott közgyűlések tartását is a megyékre bízták. A megyék azonban nem idézhettek a Királyi Kúria elé, ahhoz csak a hiteleshellyel együtt eljáró bírói kiküldötteknek volt joguk. Mátyás király utolsó éveiben néhány eszterdőre azonban a korai bizonyítási eljárás lefolytatását teljesen a megyékre bízták, amelyeknek a megye nagyságától függő számú esküdttel kellett választaniuk erre a feladatra. Ez a rendelkezés azonban II. Ulászló trónra lépte után megszűnt.

A központi utasításra végzett tevékenységhez képest kevesebb volt az önálló, saját hatáskörben ellátott feladat. Ennek túlnyomó többsége az alsó fokú bíraskodáshoz kötődött, amelynek fóruma a megyei törvényszék volt. A kéthetenként, meghatározott napon összeülő törvényszéken tárgyalták a megye

összes ügyét: büntető- és kis értékű polgári ügyeket. Nemesek száz forintnál nagyobb értékű perei és a nemesi ingatlanok örök időre szóló jogai ügyében nem volt illetékes e bíróság. Ez volt azonban a jobbágyok felett ítélkező földesúri törvényszék, az úriszék fellebbezési fóruma. A megye felügyelte egyébként az úriszékek működését is. Minden úriszéki tárgyaláson részt kellett vennie egy megyei embernek, többnyire egy szolgabírónak. A megyék alkottak rendeleteket is, igaz, ezek közül is – jellemző módon – csak a bíraskodással kapcsolatosakat ismerjük; ezekkel szabályozták a mezei károk bírságait.

A megyei hatóság nem működött folyamatosan. A döntéshozók, hacsak nem volt adószedés vagy más halaszthatatlan esemény, csupán kéthetente jöttek össze, akkor ítélkeztek és akkor pecsételték meg az okleveleket. A törvényszék helye volt a megye székhelye. A székhelyet és a tárgyalás napját a megye nem szabályozhatta, legfeljebb kérhették a királytól, hogy változtassa meg azt. Néhány megyének, például Zalának, Sopronnak, Veszprémnek, a szétválásig Fejérnek két székhelye volt, ami

azt jelentette, hogy a megye területileg ketté volt osztva, ki-ki a hozzá közelebb eső törvényszéken intézte ügyes-bajos dolgát. Veszprém megyében például a Bakony egyik oldalán lakók a somlósárhelyi – ezt akkor Apácavasárhelynek hívták –, a másikon élők pedig a veszprémi törvényszékre jártak. A közgyűlések szinte kizárólag bíraskodással, néha rendeletalkotással foglalkoztak, politikai szerepük jelentéktelen lehetett. A középkori megyei közgyűlések tehát nem voltak a rendiség bástyái.

A megyék felső parancsra és önállóan végzett tevékenysége között ég és föld volt a különbség. Míg az előbbi szigorúan kötötték az országos rendeletek és a perjognak az egész országban érvényes szokásai, addig a törvényszékek eljárását minden megye szabadon alakíthatta. Ennek megfelelően még a szomszédos megyék működésében is nagy eltéréseket tapasztalhatunk.

A járások csak a Zsigmond-kortól kezdve bukkannak fel forrásainkban. A megyéknek két vagy négy járásuk lehetett, attól függően, hogy hány szolgabírájuk volt. Kezdetben csak néhány járás nevében találunk földrajzi nevet, által-

ban az ott felelős aktuális szolgabíró járásának nevezték. Ebből az is következik, hogy jóval több olyan kisebb igazgatási feladat hárult a megyékre, mint amennyit a hiányosan ránk maradt levéltárak megőriztek számunkra. A középkori járásnak nem volt törvényszéke, nem alakult ki járási öntudat, nem voltak választott tisztségviselői. Kivételek azonban itt is előfordulhattak: Pozsony megyében a 15. század második felében a egyes járásokban lakók választották a járás szolgabíróját, aki azonban hivatalosan továbbra is Pozsony megye szolgabírájának számított.

A MEGYE NÉPEI

A megyék elvileg a megye határain belül fekvő összes birtokot összefogták, jogkörük pedig az összes ott előre kiterjedt. Voltak azonban területek és népek, melyek gyakorlatilag nem tartoztak a megye alá. A szabad királyi városok területe ki lett véve a megyei joghatóság alól: falaikon belül a bíró és a városi tanács volt élet-halál ura, a király számára más adót szedtek és más módszerekkel, mint vidéken, ott a megye semmilyen jogkörrel nem bírt.

A nagyobb egyházak, majd a tekintélyesebb nemesek sorra szereztek olyan kiváltságot, amely kiemelte őket a megye bírói joghatósága alól, és ezután ők már csak a királyi bíróságok valamelyikének fennhatósága alá tartoztak. I. Károly adta az első olyan kiváltságot, amely szerint a földesúr a birtokán elfogott bűnözőket az úriszékén elítélhette. Saját korában szabad vagy akasztóispánságnak hívták ezt a jogot, és csak az újkorban kezdték pallosjognak nevezni. A pallosjoggal rendelkező birtokosok falvai nem kerültek ki a megye

visszaállt a régi rend, már csak azért is, mert egy-egy faluban általában többen voltak birtokosok, és ha közülük csak az egyik kérelmezte az áthelyezést, akkor csak az ő része került a másik megye fennhatósága alá. A Jagelló-korban aztán törvénnyel vetettek gátat a gyakori áthelyezéseknek.

A TISZTSÉGVISELŐK

A megye legfőbb vezetője az ispán volt, a főispán szót ekkor még nem használták. A 14–15. században ő volt az egyetlen ember a megyei tisztségviselők kö-

veszprémi püspök Veszprém megye örökös ispánja. A Hunyadi- és a Jagelló-korban aztán világi családokban is örökletessé vált az ispánság. A Szapolyaiak Szepes, a Perényiek leggazdagabb ágának tagjai Abaúj megye örökös ispánjai lettek. Ebben is voltak fokozatok. II. Ulászló király a Perényi család egyik tagját előbb élete tartamára nevezte ki ispánná, az örökös ispánságot csak később kapták meg.

Az alispánt az ispánok választották ki, kezük sokáig semmiben nem volt megkötve, rendszerint szolgálatukban álló nemeseket, úgynevezett familiárisokat neveztek ki erre a posztra, akik az alispánság mellett gyakran végeztek más feladatot is, például az ispánok birtokát kezelték. Mindenben helyettesítették urukat, többnyire ők elnököltek a törvényszékeken, mivel az ispánok – különösen a 14. században – gyakran távol voltak megyéjüktől. Csak a középkor legvégén, először Mátyás király alatt írták elő az ispánoknak, hogy megyebeli és tekintélyes személyt bízhatnak meg e feladattal. Ha az ispán jónak látta, több alispánt is kinevezhetett.

A szolgabírákat ekkor már mindegyik megyében választották. Választásuk valószínűleg a törvényszékes történet, nem tudjuk, hogy megbízásukat mennyi időre kapták. Négy-öt évig, de akár tíz esztendeig is viselték hivatalukat. A megyék többségében négy szolgabíró ült a törvényszéken, de Erdélyben és ahol a megyei nemesség száma nem volt túl nagy – pl. Bácsban, Pilisben, Tornán –, beérték két szolgabíróval is. A megye nem működött folyamatos hivatalként, de azért sok írásbeli teendő akadt. E feladatot a jegyző látta el. Ő volt az egyetlen fizetett alkalmazott. A szolgabírák a megye módos nemesei közül kerültek ki. Kiválasztásuknál több szempontot is figyelembe vettek. A megye befolyásos családjai egy-egy taggal igyekeztek képviseltetni magukat a megye vezetésében, a nagybirtokosok pedig próbálták familiárisaikat oda bejuttatni.

A megyét az ispán és a szolgabírák együttesen képviselték. Külön-külön egyikük sem léphetett fel a megye nevében, nem szolgálthatott igazságot sem. Az ispánt helyettesítő alispán részvétele a munkában azonban annyira mindennapos volt, hogy a megyékhez szóló parancsleveleket mindig az ispánhoz vagy az alispánhoz címezték. Rajtuk és a jegyzőn kívül azonban mindig voltak más segítők is. Nem tudjuk, hogy eseti vagy állandó megbízást kaptak-e azok a megyei emberek, akik a királyi bíróságok vagy a

Veszprém vármegye címere

Komárom vármegye címere

fennhatósága alól, csupán a megye bíráskodási joga csorbult némileg, hiszen a nemesek büntetőügyeiben az lett volna az illetékes. A pallosjogú úriszékek tárgyalásain pedig éppúgy ott ültek a szolgabírák, mint másokon.

A megyék hiába próbálták úgy kialakítani székhelyüket, hogy mindenki számára könnyen megközelíthető településen fekdjön, a megyehatárokon fekvő falvak lakói sokszor könnyebben eljutottak a szomszéd megye székhelyére, mint a sajátjukéra. A korabeli szemlélet ragaszkodott minden ősi határhoz, a problémát azonban orvosolni kellett, és a megoldás jellegzetesen középkori volt. A király nem a megyék határait szabta át egy rendelettel, hanem a 15. században a megyehatáron élő birtokosok kérésére rendszeresen engedélyezte, hogy a hozzájuk közelebb fekvő székhelyre járjanak törvényszékre és oda fizessék adójukat. Az áthelyezésekkel azonban a megyehatárok nem változtak meg tartósan, idővel általában

zött, akit a király nevezett ki posztjára. Kinevezésekor – mint minden esetben – az uralkodónak mérlegelnie kellett az udvari érdekcsoportok szempontjait, így csak elvileg volt szabad a kiválasztása. Az ispáni kinevezésről a király parancslevelében értesítette a megye lakosságát. A 14. századi ispánok általában országos méltóságok voltak, akik több megyét is hatalmuk alatt tartottak, mi több, egyes méltóságokkal tartósan összefonódtak a hozzájuk tartozó megyék. E rendszer az 1403-as Anjou-párti felkelésig tartott. Akkortól a bárók legfeljebb egy-egy megye ispánságát kapták meg.

E korban kezdődött és ekkor fejlődött ki az örökös ispáni tisztségek adományozása. Ez azt jelentette, hogy a megyei ispánság mint egy saját birtok öröklődött. E kezdetben csak a püspökök kapták meg. Ettől fogva a mindenkori püspökök annak a megyének az ispánjai lettek, amelyben püspöki székvárosuk fekdött. Így lett az esztergomi érsek Esztergom megye, a

megyei törvényszék parancsára jártak el és gyűjtöttek bizonyítékokat. Egy biztos, ugyanabból a társadalmi körből kerültek ki, mint a szolgabírák.

A két nagy különkormányzati egységben, Szlavónországban, más néven Tótországban és az erdélyi részekben – Szlavóniát és Erdélyt e korban így hívták – némileg másként működtek a megyék, mint a központi területeken. Itt a szlavón bánok és az erdélyi vajdák nevezték ki az ispánokat, akiknek alárendelt szerepe abban is kifejeződött, hogy a források hol ispánokként, hol meg alispánokként emlegették őket. Az ország közepén ugyanilyen szokatlan helyzettel találkozunk. Pest megyébe nem nevezték ki a királyok ispánokat, ennek megfelelően – egy rövid, Mátyás-kori intermezzótól eltekintve – alispánok sem voltak, csak négy szolgabíró irányította a megyét. A szomszédos Pilisnek kezdetben volt ugyan ispánja, de a 15. században azt is csak az ottani két szolgabíró irányította. A királynak ugyanis az ország közepén nem volt szüksége arra, hogy őt képviselje valaki. Itt feküdt Visegrád és Buda, a korszak két királyi székhelye, ezért nem nevezték ki ide ispánokat.

A megyék nem tartottak rendvédelmi feladattal megbízott fegyvereseket, nem volt börtönőrük, hóhérjuk vagy bármilyen szakfeladattal megbízott személyük. Nem is tudták volna miből fizetni őket, és szükség sem volt rájuk. Ha egy bűnözőt börtönbe kellett tenni, arra ott volt valamelyik megyebeli vár pincéje, a rabra pedig vigyázott a várnagy. A 14. században még az volt a szokás, hogy a főbenjáró bűn miatt elítélt elkövetőt kiszolgáltatták az áldozatnak vagy rokonainak, hogy ők büntessék meg.

A NAGY ÁTALAKULÁS

A megye mindig változó intézmény volt, a középkor végén azonban gyors változásoknak lehetünk tanúi. A törvényszékek kéthetenkénti ülései közül kiemelkedett évi néhány fontosabb gyűlés, amelyre többen jöttek össze, mint általában, és ahol nemcsak bírászkodtak, hanem más ügyeket is megvitattak. Ezek lettek az új típusú közgyűlések, más néven megyegyűlések. Megerősödött a járások szerepe, mind több feladatot láttak el a szolgabírák önállóan a rájuk bízott járásban. Megjelentek a törvényszékeken az állandó, választott esküdtek. Rájuk a megnövekedett munka miatt volt szükség: az állam ugyanúgy igénybe vette a megyék munkáját, mint addig, de saját feladataik is meg-

nőttek. A Jagelló-korban törvény írta elő, hogy az ispánok a megyei nemesiség megkérdezésével nevezhessék ki alispánjukat.

Külsőségekben is megmutatkozott a megyékben élők növekvő azonosságtudata. Eddig csak néhány jól körülhatá-

Új megyei feladatok jelentek meg. Abban az évben, amikor Somogy címeradományban részesült, átalakították az ország katonai rendszerét. A megyék immár rendszeresen állították ki bandériumokat az ország védelmére. A megyei hadak élére kapitányokat választottak.

Somogy megye címere, 1498

rolható ügyben beszéltek egy megye közösségéről, legtöbbször azonban az ispán (vagy az alispán) és a szolgabírák képviselték a megyét, ekkortól azonban egészen egyszerű kérdésekben is a megyei közösség nevében keltek az oklevelek. A középkori megyéknek nem volt semmiféle szimbólumuk, nem volt sem címerük, sem pecsétjük, okleveleiken az ispán, az alispán és a szolgabírák címere díszelgett. Először Somogy megye kapott címert II. Ulászló királytól, de eközben az ország másik felében, Sáros megyében a szolgabírák a hivatalviselésük tartamára vésetett szolgabírói pecsétet kezdtek el használni. Az addigi egyszerű oklevél- és iratkiállításról összetettebb hivatali írásbeliségre tértek át a megyék, ehhez pedig pontos iratnyilvántartásra volt szükségük, kivonatos iratjegyzékeket készítettek.

Ahogy az Albert király halálát (1439) követő korban folyamatosan erősödött az országgyűlések szerepe, úgy nőtt meg az ott megjelenő köznemesek is. Mivel a követeket a megyék választották, ezért aztán a megyék politikai súlya megnövekedett.

Képtelenség megítélni, hogy az ország kormányzatának kora újkori átalakulásában mekkora súlya volt a török hódítás kényszerítő hatásának. Az azonban bizonyos, hogy a megyék átalakulása már a mohácsi csatát megelőző évszázadokban elkezdődött: megerősödött önálló tevékenységük és önkormányzatosságuk. Az újkor ezt a megváltozott megyei rendszert örökölte a késő középkortól. ♦

Bánok és bánságok a középkori Magyarországon

A középkori Magyarország közigazgatásának alapegységét Szent István kora óta a megye (lat. *comitatus*) alkotta. Nagyon korai időtől léteztek ugyanakkor ún. területi különkormányzatok, amelyek részben ráépültek a megyeszervezetre, részben attól függetlenül működtek. Az előbbi legismertebb – és legfontosabb – példái az Erdélyi vajdaság és a Szlavón bánság, míg az utóbbi kategóriába azok a Magyar Királyság déli határai mentén, de jellemzően nem magyar területen létrehozott, bánság (lat. *banatus*) nevet viselő közigazgatási egységek tartoztak, amelyek a királyság déli, délkeleti expanziójával párhuzamosan jöttek létre a késő Árpád-korban, illetve az oszmán terjeszkedés feltartóztatása jegyében a 15. század folyamán. A területi különkormányzatoknak egy közties formája volt a Macsói bánság, amely eredetileg nem magyar területen szerveződött, idővel azonban fennhatósága több magyarországi megyére is kiterjedt. Létrejöttük helyétől, idejétől és körülményeitől függően a területi különkormányzatok szervezettsége és élettartama igen eltérő volt – utóbbi néhány évtizedtől sok évszázadig terjedt.

A bán szó (lat. *banus*) minden bizonnyal az avar baján származéka, amely délszláv közvetítéssel került át a magyar nyelvbe. A kora középkori horvát államban már létezett a báni tisztség, és világos, hogy Horvátország meghódítása után ez a méltóság élt tovább az immár a magyar király által kinevezett bán hivatalában. Miután László (1077–1095) és Kálmán (1095–1116) király elfoglalta a tenger melléki Horvátországot, majd Dalmácia egy részét, az ily módon Magyarországhoz csatolt terület élén általában egy bánnak nevezett méltóságviselő állt. A kezdeti időben a bán hatalma biztosan nem terjedt ki a Gvozd-hegységtől északra elterülő „pannon” Horvátországra, vagyis arra a területre, amely később Szlavónia néven vált ismertté. Nagyjából ennyi az, ami a legkorábbi bánság eredetéről bizonyosan tudható – minden más többé-kevésbé alátámasztható feltételezés csupán.

DALMÁCIA, HORVÁTORSZÁG, SZLAVÓNIA

Arra vonatkozóan, hogy a Dráva és a Gvozd közötti terület hová tartozott azelőtt, hogy László király a zágrábi püspökség megalapításával (1090–1095) megkezdte végleges integrálását a Magyar Királyságba, megoszlanak a vélemények. Míg a horvát történészek – értelemszerűen – a Horvát Királyság részének tekintik, egyes magyar kutatók Pannónia magyar hódoltatásától kezdve magyar fennhatósággal számoltak a területen, mások viszont egyfajta senki földjének tartották, amelyen ekkor is, a továbbiakban is döntően szláv ajkú népesség élt.

Bár a kérdés végleges megválaszolását a források hiánya nem teszi lehetővé, mindenképpen a korai magyar fennhatóság mellett szól két tény. Az egyik, hogy – ellentétben Dalmáciával és Horvátországgal, amelyek a hódítás-tól kezdve részét képezték a magyar

uralkodók egyre bővülő titulátúrájának – Szlavónia, *regnum* státusza dacára, sohasem került be a magyar király címei közé. A másik, hogy a magyarországi megyeszervezet és szokásjog szilárd gyökereket eresztett a későbbi Szlavóniában – Horvátországban viszont sem egyiknek, sem másiknak nem találjuk nyomát.

Bármi is volt a helyzet a 11. század előtt, az bizonyos, hogy a 12. század vége óta a bán hatalma kiterjedt a szűkebb értelemben vett Szlavóniára is, ahol fokozatosan két megye, Körös és Zágráb formálódott ki. Az ugyancsak a Drávától délre létrejött Varasd és Verőce megyék a középkor végéig közigazgatásilag nem tartoztak Szlavóniához, s így nem voltak alávetve a báni hatalomnak sem.

A 13. század második felétől a dalmát partvidéktől a Drávaig terjedő terület (az említett két megye kivételével) immár egységesen a bán alá tartozott, akit ekkortól neveznek Szlavónia bánjának. A bánnt Dalmáciában és Horvátországban előbb tenger melléki bán, később dalmát–horvát vicebán címmel, Szlavóniában szlavón vicebán címmel felruházott helyettes képviselte. Miként Erdélyben a vajda, Szlavóniában a bán nevezte ki a tartományához tartozó megyék ispánjait, és ítélkezett a hatalma alá vetett nemesek birtokpereiben. Horvátországban a bán bírói hatalma lényegesen korlátozottabb volt, megyésispánokat pedig egyáltalán nem nevezett ki, hiszen a magyarnak megfeleltethető horvát megyeszervezet nem létezett. Ebben keresendő annak magyarázata, hogy közös méltóságviselő alatti egyesítése dacára Horvátország (vagyis a Gvozd-hegységtől délre eső terület) és Szlavónia egymástól független maradt.

Míg a horvát báni törvényszék Knin székhellyel a horvát szokásjog alapján ítélkezett, a Körösön és Zágrábban ülésező szlavón báni bíróság a magyar szokásjog alapján hozta meg döntéseit. Igaz, ez utóbbi bővült helyi sajátosságokkal, ami idővel egy szlavón szokásjog megjelenéséhez vezetett, ez viszont kellően hasonló maradt az anyaországhoz ahhoz, hogy a szlavón báni törvényszékről akadálytalanul lehessen áttenni a pereket az országbíró Budán székelő bírósága elé. Míg szlavóniai és magyarországi birtokosok közötti perekben sohasem hallunk a különböző jogokból eredő nehézségekről, szlavóniai és horvátországi peres felek között az eltérő jogrendszer időnként kifejezetten problémát okozott, mivel – mint egy ízben

olvassuk – a két tartomány „bizonyos jogszokásokban egyáltalán nem egyezik”.

Már az Árpád-kor utolsó évtizedeiben is előfordult, hogy az egységes báni hatalmat megosztották egyfelől Dalmácia és Horvátország, másfelől Szlavónia között, és ez a megoldás a 14. század derekától egyre gyakoribbá vált. A bán-ságok jelentőségét mutatja ugyanakkor, hogy a megosztott báni tisztség mindkét fele bárói méltóságnak számított a viselőjük rendelkezésére álló tekintélyes hivatali birtokállománynak köszönhetően. Nem meglepő ezért, hogy a Dalmát–Horvát és Szlavón bán-ság élén is a legelőkelőbb magyar és horvát nemesi családok tagjait találjuk. Mi több, a területet alkalmanként az Árpád-korban, majd az Anjouk idején is a királyi család egy-egy tagja kormányozta hercegi címmel. A helyzet Luxemburgi Zsigmond uralkodásától kezdett megváltozni, egyrészt azért, mert az ifjú király eladományozta a báni tisztséghez tartozó várak és birtokok többségét, másrészt azért, mert 1420-ban kénytelen volt végleg lemondani Dalmáciáról Velence javára – ettől kezdve a dalmát–horvát bán csak címében „kormányozta” a dalmát partvidéket, a valóságban autoritása a tenger-melléki Horvátországra korlátozódott.

Újabb lényeges változásokat idézett elő az oszmán terjeszkedés intenzitásának növekedése a 15. század derekától. A folyamatos török betörések következtében Horvátország jelentős területei elpusztultak, elnéptelenedtek, miközben a bán katonai feladatai gyarapodtak. A kormányzása alatt álló végvárak védelmét a rendelkezésére álló források már nem tették lehetővé, a kézenfekvő

megoldást pedig a két – dalmát–horvát, illetve szlavón – báni tisztség egyesítése jelentette. A két bán-ság végleges összekapcsolására 1476-ban került sor, ettől kezdve a mindenkori dalmát–horvát–szlavón bán külön szlavón és horvát vicebánt nevezett ki, előbbi rendszerint a horvát, utóbbit mindig a szlavón nemesség soraiból.

A báni tisztségek egyesítése, bár továbbra is fenntartotta a hivatal jelentőségét, annyiban biztosan nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hogy Szlavónia nemessége – ismételt királyi és báni parancsok ellenére – vonakodott fegyvert fogni Horvátország védelmében, az anyaországi nemességhez hasonlóan arra hivatkozva, hogy a szlavón regnum határain kívül nem köteles hadakozni. A Dalmát–Horvát–Szlavón bán-ság – egyedülként az itt tárgyalt bán-ságok közül – túlélt a középkori Magyarország bukását, köszönhetően annak, hogy az ellenőrzése alá tartozó terület jelentős része soha nem került oszmán uralom alá.

MACSÓ, KUCSÓ ÉS A TÖBBIEK

A 13. század közepén az addig létező egyetlen bán-ság mellett egyszerre több is létesült. Megszületésüket azoknak az erőfeszítéseknek köszönhették, amelyeket a tatárjárás zűrzavarát követően IV. Béla király (1235–1270) tett országa külpolitikai befolyásának helyreállítása érdekében. Béla politikájának legfőbb eszköze a Balkán irányában veje, Csernyigovi Rosztiszláv herceg volt. A herceg fokozatosan terjesztette ki hatalmát Bosznia és Szerbia északi területeire, meghódolásra bírva a szomszédos

balkáni fejedelmeket, és kemény kézzel helyreállította a római egyház befolyását. Rosztiszláv tartományát halála (1262) után Béla fiai, Mihály és Béla hercegek örökölték, majd az utóbbi meggyilkolása (1272) után a kiskorú IV. László nevében a Magyarországot kormányzó főurak felosztották azt. Így jöttek létre a boszniai Ozorai (bosnyák Usora), Sói (bosnyák Tuzla, a só jelentésű török „tuz” szóból), Barancsi (szerb Braničevo), Kucsói (szerb Kučevo) és Macsói bán-ságok.

A hat új bán-ságból öt igen rövid életűnek bizonyult, és területükön még az Árpád-kor utolsó évtizedeiben megszűnt a magyar fennhatóság. A hatodik, a Macsói bán-ság viszont több mint két évszázadig a Magyar Királyság egyik fontos igazgatási egysége maradt, igaz, jelentősen megnövelt területi hatáskörrel. A Macsó hercege címet Rosztiszláv, majd fiai viselték, később pedig rövid ideig V. István özvegye, Erzsébet királyné állt hercegnői címmel a tartomány élén. A Szávától délre, a Drinától keletre fekvő területek az 1280-as években szerb uralom alá kerültek, majd jó negyedszázaddal később, 1317-ben hódította vissza őket Anjou I. Károly (1301–1342).

A tartomány élére állított macsói bán kezdetől viselte a magyarországi Valkó és Bodrog megyék ispánságát is. A két megyéhez később csatlakozott Szerém, Baranya és Bács, majd a 14. század végén Tolna, a korabeli Magyarország legnépesebb és leggazdagabb megyéi. Ahogy Szlavóniában a szlavón bán, úgy Macsóban a macsói bán nevezte ki a joghatóságának alávetett megyék ispánjait a saját familiárisai közül. És

ahogy a szlavón bán törvényszéke, úgy a macsói báné szintén illetékes volt birtokügyekben is, ami jelentős mértékben növelte a poszt viselőjének tekintélyét és hatalmát.

Miután Zsigmond király a bánáshoz csatolt, szerb területen fekvő birtokokat szövetségesének, Lazarevics István szerb despotának adta, a macsói bán hatásköre a bánáshoz tartozó magyarországi megyékre korlátozódott. Hivatali várak és birtokok hiányában a 15. század folyamán a báni tisztségben olyan mágnáscsaládok tagjai váltották egymást, amelyek jelentős uradalmakkal rendelkeztek a bánásnak alávetett vagy azzal szomszédos megyékben (Garai, Újlaki, Kórogyi, Maróti). Döntő változást a Macsói bánóság életében – amint a Horvát bánóságban is – az oszmán hódítás következményei hoztak.

Az 1470-es években a bán joghatósága fokozatosan megszűnt a korábban általa igazgatott megyék fölött, míg végül az 1478. évi 11. törvénycikk formálisan is megszüntette a macsói bán törvényszékét. A macsói báni címet az utolsó Újlaki, Lőrinc herceg viselte még jó másfél évtizedig, ekkor már mindenfajta területi vagy politikai befolyás nélkül.

SZÖRÉNY

A bánági rendszer legkeletibb elemének, a Szörényi bánásnak a létrehozása szintén IV. Béla király nevéhez fűződik. A Déli-Kárpátok és a Duna között fekvő, magyarul Szörénységnek hívott területet Béla még Erdély hercegeként hódoltatta, párhuzamosan a kunok megtérítésével, és röviddel ezután tűntek fel az első szörényi bánok. Ellentétben azonban Szlavóniával vagy Macsóval, a Szörényi bánóság működése távolról sem volt folyamatos a középkorban, és szerkezete sem mutat állandóságot. Leszámítva azt az időszakot, amikor a terület István ifjabb király uralmi területéhez tartozott, illetve tágabban az 1260-as és 1270-es éveket, a bánok névsora igen hézagosan ismert csupán, és úgy tűnik, a század végére a Szörénység is a havasalföldi román vajdák kezére került.

Amint Macsóban, úgy Havasalföldön is I. Károly próbálkozott a magyar befolyás helyreállításával, de lényegesen kevesebb sikerrel. Súlyos katonai veresége (1330) után helyreállította ugyan a Szörényi bánágot, ez azonban az Anjoukor folyamán ugyanolyan hézagosan működött, mint a 13. században, és úgy tűnik, maga a névadó Szörényvár (ma-

Turnu Severin, Románia) csak alkalomszerűen tartozott hozzá. Mi több, I. Lajos 1359-ben hivatalosan is elismerte a havasalföldi vajdát Szörény urának. Hat esztendővel később, amikor a vajdához fűződő viszonya ismét kiéleződött, Lajos elfoglalta Stracimir bolgár cártól Vidint, amely körül megszervezte a csupán néhány évig (1366–1369) létező Bolgár bánágot. Ezen időszakban a bolgár bánok igazgatták a korábban Szörényhez tartozó várakat, így Mihálydot és Orsovát.

A Szörényi bánóság végleges „feltámasztására” végül Zsigmond uralkodása idején került sor – magától értetődik, hogy az oszmán fenyegetéssel összefüggésben. 1417-ben az oszmánok elfoglaltak több Duna menti erősséget, köztük Szörényt, amire válaszul Zsigmond 1419-ben személyesen vonult a vár visszavételére. A sikeres ostrom után a király megkezdte a Szörény és Nándorfehérvár közötti Duna-szakasz „feltöltését” királyi végvárakkal. A munkálatok befejeztével (1427) több mint fél tucat új és csaknem ugyanannyi régebbi al-dunai végvár – a hozzájuk tartozó, jobbára románok lakta kerületekkel – volt alávetve a Szörényi bánásnak. Miután a Német Lovagrend itteni tevékenységével kapcsolatos várakozásaiban csalódnia kellett (1435), Zsigmond két jövevény családban találta meg az al-dunai végek védelmének kulcsfiguráit. 1436-ban a dalmáciai eredetű Tallóci Frank vette át a szörényi bánóság kormányzatát, hogy három évvel később átadja helyét Hunyadi Jánosnak, akinek pályafutása végül a bánágtól egészen Magyarország kormányzásáig ívelt.

Tallóci és Hunyadi a szörényi báni tisztséget már nem egymagában viselte, hanem összekapcsolva más, fontosabb méltóságokkal, így a Szlavón bánósággal, illetve az Erdélyi vajdasággal. Ezzel megkezdődött a szörényi báni cím leértékelődése. Hunyadi János kormányzósága, majd főkapitánysága idején (1446–1456) a bánágot saját emberei, alkalmasint rokonai (mint a Csornai fivérek) kormányozták, akik báni címük dacára nem számítottak bárónak – ellentétben a korábbi időszakokkal, amikor a bánágot még üresedés idején is feltüntettek a bárói méltóságok között. A folyamat Hunyadi halála után is folytatódott: Szapolyai János erdélyi vajda bánágának (1513–1519) kivételével a szörényi báni hivatalt nem mágnások, hanem többnyire a hátszág megyéiben birtokos tehetőses nemesek viselték, akiket általában nem tekintettek bárónak, és így az

uralkodói oklevelek méltóságsoraiban sem mindig tüntették fel őket. Ismételt sikertelen próbálkozások után az oszmánok végül 1524-ben foglalták el Szörényvárat, ami a Szörényi bánóság megszűnését is jelentette.

A 15. SZÁZADI BÁNSÁGOK

Bánóságok nem csak az Árpád-kor időszakában létesültek a Magyar Királyságban. A 15. század második felében öt új bánóság megszervezésére került sor, nagyrészt éppen azon az észak-balkáni vidéken, amelyen egykor a Béla macsói herceg tartományából kialakított bánóságok is feküdtek. Az új bánági szervezet létrehozását azonban már nem az Árpádok délkeleti expanziós törekvései indokolták, hanem az egyre fenyegetőbb oszmán terjeszkedés megállításának szándéka.

II. Mehmed szultán seregei 1459-ben meghódították Szerbiát, majd négy évvel később Boszniát is. Az Oszmán Birodalom több száz kilométeres szakaszon vált Magyarország közvetlen szomszédjává. A veszély Bosznia felől volt fenyegetőbb: míg az oszmán Szerbiával szemben védte a magyar területeket a Duna és a folyó mentén álló végvárak, Bosznia irányából nyitva állt az út a portyázó oszmán csapatok előtt Szlavónia és az ugyancsak sűrűn lakott Pozsega és Valkó megyék felé. A veszélyt az ifjú Mátyás király is pontosan felmérte, és a szultán távozása után, 1463 telén a középkori magyar hadtörténet egyik legnagyobb vállalkozását végrehajtva visszafoglalta a boszniai Jajca várát. Jajca meghódításával párhuzamosan, illetve azt követően több tucat boszniai vár is a király kezére került. Az elfoglalt területet Mátyás Boszniai bánóság néven szervezte önálló tartománnyá, amelyet először kedvelt hívére, Szapolyai Imrére bízott.

Szapolyai nemcsak a visszafoglalt boszniai területeket kormányozta, hanem a Dalmát–Horvát és Szlavón bánágot is. A bánóságok összekapcsolása Szapolyai távozása (1465) után is megmaradt, egészen 1472-ig, amikor Mátyás Újlaki Miklós jogára alatt feltámasztotta a középkori Bosnyák Királyságot. Uralkodása alatt (1472–1477) Miklós király Jajcán tartotta udvarát, és a bosnyák báni tisztség átmenetileg megszűnt. Hasonló helyzet állt elő 1490 után, amikor Mátyás törvénytelen fiát, Corvin János herceget a farkashidai egyezmény értelmében boszniai királlyá kellett volna koronázni, ám erre végül nem került sor. A herceg ennek el-

lenére saját országaként tekintett Boszniára, és familiárisaival kormányozta azt. Eltekintve Újlaki tényleges és Corvin „fiktív” királyságától, a Boszniai bán-ságot a budai kormányzat által kinevezett bánok igazgatták, akiket csak akkor tekintettek bárónak, ha társadalmi státuszuk erre egyébként is feljogosította őket. Jóllehet maga Jajca vára egészen 1527-ig ellenállt az oszmán hódításnak, a boszniai magyar várak száma 1490 után folyamatosan apadt. Végül a báni cím Jajcára (banus Jaycze), a bán-ság pedig a névadó várra és közvetlen környékére szűkült.

1464 őszen Mátyás megpróbálta keleti irányban kibővíteni a Dél-Magyarországot védő boszniai területeket. Bár a hadjárat fő célja, a Drina völgyét ellenőrző Zvornik várának elfoglalása nem sikerült, magyar kézre került Szrebernik és néhány másik észak-boszniai vár. Az ekkor elfoglalt területek délről illeszkedtek Újlaki Miklós hatalmas délvidéki birtokaihoz, ezért Mátyás ezek ellenőrzését is a főúr-ra bízta, akit egyben a boszniai Teočak grófjának is megtett. Boszniai uralma idején (1472–77) minden jel szerint Miklós kezében egyesült a magyar fennhatóság alatt álló boszniai területek kormányzata, halála után azonban Szrebernik önálló kapitányt kapott. A szreberniki kapitányság ekkor talán Valkó megye ispán-ságával volt összekapcsolva, valamikor az 1490-es évek elején azonban bán-sággá bővítették. A bán-sághoz tartozó várak közül Szreberniken kívül csak Tešanjt és Sokolt ismerjük. A bán-ság élén délvidéki urak álltak 1512-ig, amikor az oszmánok a három említett várat elfoglalták, és ezzel a Szreberniki bán-ság megszűnt.

1475–76 telén Mátyás – uralkodásának utolsó nagyobb oszmánellenes offenzívája során – elfoglalta a Száva déli partján álló Szabács várát, amelyet néhány esztendővel korábban építettek az oszmánok. Az elfoglalt várat kezdetben királyi kapitányok igazgatták, majd Szrebernikkel egy időben bán-sággá alakították. Nem tudjuk, hogy Szabácson kívül mely várak tartoztak hozzá, és tartoztak-e egyáltalán, de az bizonyos, hogy a tisztség viselői ugyanazon körből verbuválódtak, mint a szreberniki bánok, és ugyanúgy nem számítottak bárónak. Szabács 1521-ben került ismét oszmán kézre, ezen időpont jelzi a Szabácsi bán-ság végét is.

Az oszmán Boszniával és Szerbiával szembeni magyar bán-sági rendszer legkeletibb elemét – a Szörényi bán-ságot

most nem számítva – a Nándorfehérvári bán-ság alkotta. Nándorfehérvár 1427 óta állt ismét magyar fennhatóság alatt, és helyzeténél, erősségénél fogva a magyar végvárrendszer legbiztosabb pontjának számított. Nándorfehérvár volt a balkáni magyar hadjáratok egyik leggyakoribb kezdő- és végpontja, és a 15. század folyamán két nagyobb oszmán ostromot is kiállt. Nándorfehérvárt is királyi kapitányok kormányozták Mátyás uralkodása idején, és figyelemre méltó módon ugyanabban az időben, az 1490-es évek elején szervezték bán-sággá. A dolog magyarázata – legalábbis részben – talán abban keresendő, hogy e fontos végvári tisztségeket ilyen módon akarták vonzóvá tenni olyan személyek számára is, akik saját birtokaik jövedelmeiből is képesek voltak hozzájárulni a védelem költségeihez. Ha így volt, a célt legfeljebb Nándorfehérvár esetében sikerült elérni, mert egyedül a legfontosabb magyar vár bán-ságának élén találunk a Jagelló-korban Kanizsai György, Újlaki Lőrinc vagy Hédervári Ferenc személyében magnásokat (is). Éppen az utóbbi volt az, aki a báni tisztelet a vár 1521. évi oszmán ostroma idején viselte (a gyermek Török Bálinttal egyetemben), és Nándorfehérvár elvesztésé-

ért birtokai – részben átmeneti – elvesztésével fizetett.

Az eddig említettekhez képest másodlagos jelentősége volt a rövid életű Újlaki bán-ságnak, amely azt követően jött létre, hogy Újlaki Lőrinc boszniai herceg – Miklós király fia –, az Újlaki család utolsó férfi tagja 1494-ben fellázadt II. Ulászló király ellen. Az 1494–95 telén indított királyi hadjárat váratlan és gyors sikerrel zárult. A herceg várai és kastélyai Ulászló kezére kerültek, aki báni címmel királyi tisztségviselőt állított azok élére. Az újlaki báni tisztség ebben a formájában természetesen csak addig létezett, amíg Ulászló ki nem békült egyik leghatalmasabb alattvalójával, így 1498-ban, amikor Lőrinc herceg visszakapta birtokait, megszűnt. Maga a herceg azonban később újra életre hívta a bán-ságot, saját újlaki várnagyát nevezve ki a hivatalra. A bán valószínűleg a régióban fekvő Újlaki-várak katonai parancsnoka, egyben a herceg által kiállított seregek parancsnoka volt. Az utolsó újlaki bán Újlaki Lőrinc 1524. évi halála után említik, de valószínű, hogy a tisztség már korábban megszűnt. Magát Újlak várat röviddel a mohácsi csata előtt, 1526 augusztusában foglalták el az oszmánok. ♦

EFFIGIES
COMITIS SERINII ARMATI.

*Ali Nicoleos habitu prodivit in hostem,
Dura viro quoties bella gerenda forent.
His toties armis truculentos obruit hostes,
Et retulit victor leta trophæa domum.
Hoc habitu tandem Sigethi ad mœnia fulsit,
Cum valida premeres hanc Solymanne manu.
Vivat adhuc Zrinij Meritum, Constantia, virtus,
Nomen in orbe bonum, Spiritus ante DEVM.*

VARGA SZABOLCS

Bánok a kora újkorban

DRASKOVICHOK, ERDŐDYEK, ZRÍNYIEK

Magyar nyelven több esetben szinte magától értetődő természetességgel tesszük hozzá néhány személy nevéhez a bán méltóságjelző szócskát. A 13. században élt, tragikus sorsú Bánk, a Szigetvár belső várának hídján 1566. szeptember 7-én katonahalált szenvedett Zrínyi Miklós és a Varasdról 1848-ban a csapatait a forradalom leverésére elindító Josip Jelašić egyaránt bánok voltak. Míg a Gertrúd királyné elleni merényletben vétkes nagyúr történetéből készült opera 1819 óta a magyar nemzeti önbecsülést gazdagítja, addig a szigetvári hős Nikola Šubić Zrinski néven a horvát hősi múltnak is része, a Petőfi által csúfondárosan megénekelt – magyarosan – Jelasics Józsefet pedig már csak déli szomszédunknál övezi kiemelt tisztelet.

A báni, helyesebben horvát-dalmát (*banus Croatiae et Dalmatiae*), illetve szlavón (*banus Sclavoniae*), majd a korszakunkban mind gyakrabban horvát-szlavón (*banus Croatiae et Sclavoniae*) báni tisztség óriási változáson ment keresztül, míg a Magyar Királyság egyik zászlósurából a nemzeti függetlenségre vágyó Horvátország legfőbb politikai tisztségévé vált. A legfontosabb változások pedig az oszmánellenes végvári harcok árnyékában, a 16–17. században következtek be.

Szigetvár hős védője, gróf Zrínyi Miklós,
horvát bán (1542–1557)

A mohácsi csata utáni gyors és markáns politikai változások Horvátországot és Szlavóniát is érintették. Míg a horvát nemesség zöme Habsburg Ferdinándot támogatta, addig a szlavón rendek Szapolyai mögött sorakoztak fel. A helyzetet bonyolította, hogy Szapolyai János a horvát Frangepán Kristóf gróftól nevezte ki a két tartomány élére egyedüli bánnak, míg Ferdinánd a már fungáló Batthyány Ferencet erősítette meg pozíciójában. Így rövid ideig, Frangepán Kristóf 1527. szeptember 26-án bekövetkezett haláláig két „ellenbán” is hivatalban volt. Ezt követően a szlavóniai Szapolyai-párt vezetője Erdődy Simon zágrábi püspök lett, akit elkötelezett Habsburg-ellenessége sodort az oszmánok vazallusai közé, rosszakarói szerint még a püspöki süveget is inkább turbánra cserélte volna, mint hogy elfogadja a bécsi király uralmát.

HORVÁTORSZÁG ÉS SZLAVÓNIA ÖSSZEOLVADÁSA

A polgárháborús időszak súlyosan elkezdte a két tartomány közigazgatását, 1533 után éveken keresztül betöltetlen maradt a báni tisztség, a középkor végén általában két személy által viselt horvát-szlavón-dalmát báni posztra egy olyan alkalmas embert sem tudtak az uralkodók állítani, akit a helyi nemesség is támogatott volna. Ferdinánd ezért újonnan felemelkedő katonabárókra, Pekry Lajosra és Keglevich Péterre mint báni megbízottakra hagyta a tartományok irányítását. Mivel az osztrák örökös tartományok, különösen Krajna, Karintia és Stájermark biztonsága elsősorban ezen tartományoktól függött, Ferdinánd nem engedhette meg magának Horvátország és Szlavónia esetleges elvesztését, így mind több kompromisszumra hajlandó volt a horvát és szlavón rendek támogatása fejében.

Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a középkorban mind a horvát-dalmát, mind a szlavón bán a királyi tanács tagjai közé tartozott, és kinevezésük kizárólag az uralkodón múlt. Így több esetben előfordult, hogy helyismerettel nem rendelkező ember került a szlavón báni pozícióba. Ez a gyakorlat azonban a báni hatalom alapját ké-

pező királyi szolgálati birtokok elenyészése miatt a 16. század első harmadában megváltozott. Az udvarnak már olyan szempontokat is mérlegelnie kellett, hogy a kiválasztott személy lehetőleg minél nagyobb birtokkal rendelkezzen a tartományban, és familiárisain keresztül bírja a helyi nemesség bizalmát. A tartomány és a bánok kapcsolata emiatt a 16. század elején vált egyre szorosabbá, és ez a viszony csak bensőségebb lett a kora újkor évszázadaiban.

Ha végigtekintünk a kinevezett bánok névsorán, azt látjuk, hogy Nádasdy Tamás (1537–1540) volt az utolsó olyan személy, akinek birtokai többségében a Drávától északra terültek el. Zrínyi Miklós 1542. évi kinevezésétől kezdve egészen a 17. század végéig az új bánok már mindannyian a keresztény kézen maradt szlavón terü-

letek legnagyobb birtokosai közé tartoztak. Mivel Varasd vármegyét kímélték meg legjobban a háborús pusztítások, fokozatosan ez a terület vált a közigazgatásilag 1558-ban összeolvadó két tartomány súlypontjává, és Varasd főispánjai egyre több alkalommal kapták meg a horvát-szlavón báni tisztséget.

Mindez egy természetes erőkoncentráció volt a Habsburg-politika részéről, hiszen csak akkor lehetett esély megvédeni a tartományt és biztosítani a köz- és jogbiztonságot, ha a bánnak kellett erőforrások álltak rendelkezésére. A szigetvári Zrínyi Miklós nem véletlenül követelte Ferdinándtól, hogy a környéken a leggazdagabbnak számító zágrábi püspökség jövedelmeit csatolják a bánok szolgálati birtokához, s ezek felett is a mindenkori bán rendelkezésére álljon. Ez az elképzelés ebben a formában nem valósult meg, ám jelzésértékű, hogy Drasko-

Délvidéki határőr katonák, 17. század vége

vich György és Sztankováchky Gáspár zágrábi püspökök is betöltötték a báni tisztséget a 16. században.

Sztankováchky Gáspár zágrábi püspök Draskovich Jánossal közösen viselte a hivatalt. Kettejük között nem hivatalosan a hatalom megosztására is sor került, a zágrábi püspök felelt az igazságszolgáltatásért, a báró pedig a katonai irányításért. Ez a rendszer a következő évszázadban is hasonlóan működött, amikor Borkovich Márton személyében újabb főpap kapott báni kinevezést. A katolikus egyháznak mindvégig nagy befolyása volt a tartomány politikai életére, ami jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az itt élő nemesi társadalom – a Magyar Királysággal ellentétben – mindvégig a katolikus egyházszervezet elkötelezett patrónusa maradjon.

A BÁNI HATALOM VÁLTOZÁSA

Minden erőfeszítés dacára a horvát-szlavón báni hatalom nagyon erősen devalválódott a kora újkor folyamán. A körülbelül 500 fős báni bandérium elégtelennek bizonyult a védelem ellátására, ezért a bán katonai kérdésekben a jobbára osztrák királyi főhadparancsnoktól függött, akik több báni jogot is megszereztek maguknak. Hans Katzianer például szlávón tartományi rendi gyűlést hívott össze. Mindez a folyamat a Drávától északra sem volt ismeretlen, a főhadparancsnokok ott még birtokadományozási jogot is szereztek maguknak.

A 16–17. század fordulóján a báni hatalom a mélypontjára jutott, ennek jeleként 1605–1608 között a tisztség de facto betöltetlenül maradt. Nem véletlenül kérték a magyar rendek II. Mátyástól az 1608. évi országgyűlésen, hogy „*magát a báni hivatalt is a jelen országgyűlés alatt a régi teljes hatalmával a Drávától az Adriai-tengerig valamelyik jól érdemesült személynek adományozza*”. A középkorból már ismert módon arról is döntöttek, hogy a tisztséget csak magyarok tölthetik be, az idegen katonaságnak többségében távoznia kell, a maradéknak pedig a helyi közigazgatás szervei alá kell tartoznia. Mindezen követelésekkel az országgyűlés a báni méltóság tekintélyének visszaállítására törekedett.

A 17. századi országgyűléseken hozott határozatokból kiderül, hogy vajmi kevés valósult meg ezekből az elhatározásokból. A királyi zsold to-

vábbra is rendszertelenül érkezett, az idegen katonaság ezután is számos kihágást követett el, az ortodox vlachok kérdésében a Habsburg uralkodók nem foglalkoztak a nemesség sérelmeivel, és mindez természetesen nem javított a bánok megítélésén. 1618-ban még mindig a báni hatalom helyreállítását kérvényezték, és ez a további országgyűléseken rendre megismétlődött.

Katonai téren továbbra is a Kulpa vidékén állomásozó bandérium maradt a bán kezén, a sokkal hatalmasabb végvárrendszer fenntartása a gráci Haditanács hatáskörébe tartozott. Az igazságszolgáltatásban és az adóztatásban sem vált hatékonyabbá a bán alá tartozó apparátus, amely továbbra is a megszokott módon intézte közigazgatási feladatait. Ha a báni hatalomnak csak ezt a szegmensét vizsgáljuk, a többi rendi intézményhez hasonlóan befolyásának csökkenését figyelhetjük meg, és azt tapasztaljuk, hogy jelentőségében mindinkább háttérbe szorult az ekkoriban kiépülő központi kormányzervekhez képest.

BÁN BÓL ALKIRÁLY

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnhet, a báni tisztség pusztán címmé üresedett a kora újkorban. Érdekes módon éppen ellenkező folyamat figyelhető meg a hivatal helyi és udvari megbecsülésében, tiszteletében. Humanista iskolázottságú szerzők írsaiban egyre gyakrabban szerepelt a bán helyett a *prorex* vagy *vicerex* kifejezés, ami valamilyen alkirályi pozíciót jelentene, és amely alapján a horvát történetírás egy része még ma is előszeretettel emlegeti a kora újkori Horvát Királyságnak a magyartól való közjogi különállását. Valójában erről szó sem volt, a két ország továbbra is ezer szálon összetartozott, ennek ellenére nem érdektelen az új fogalom eredetét tisztázni.

A *prorex* kifejezés elég ritka a korabeli forrásokban, Werbőczy István *Tripartitum*ában például nem szerepel, és az udvari kormányzervek irataiban sem találkozunk vele. Az első ismert említése, amikor Habsburg (I.) Ferdinánd úgy jellemezte Zrínyi Miklós báni

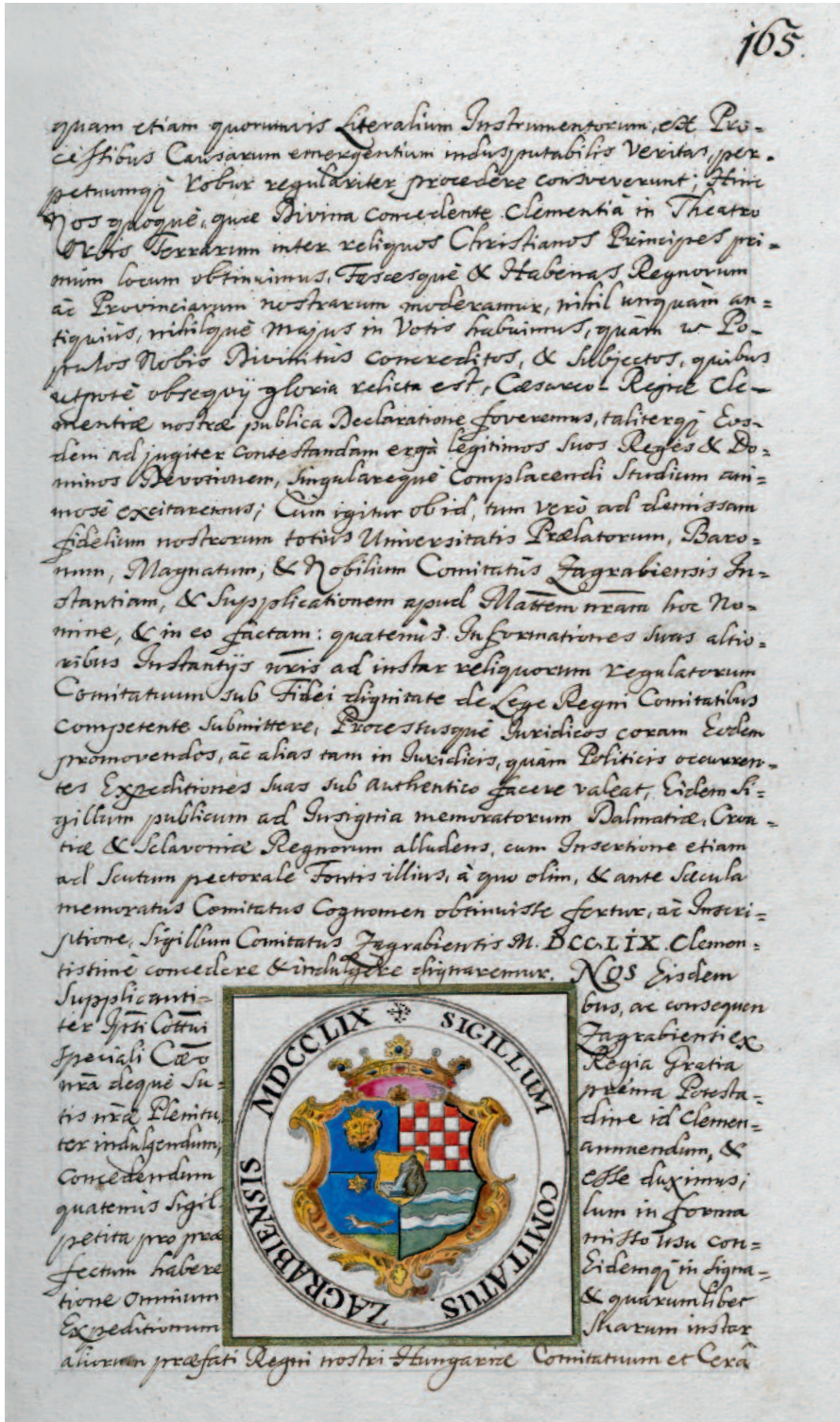
tisztségét Hans Ungnadnak, mintha az három királyságának, Dalmáciának, Horvátországnak és Szlavóniának mintegy alkirálya lenne (*banus et tanquam vice rex trium regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*). Ezt

követően hosszú évtizedekig nem találkozunk a prorex kifejezéssel, azaz Ferdinánd itt idegen származású hívének kívánta ezt a sajátos pozíciót olyan analógiával bemutatni, amelyet az megérthetett. Nem kizárt tehát, hogy a fogalom elsőként a banus kifejezést nem ismerő külföldi humanisták és politikusok számára került bevezetésre.

Ez a helyzet a 17. század közepén megváltozott. Ráttkay György *Memo-*

ria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae című művében már számtalan esetben emlegette Draskovich Jánost és Zrínyi Miklóst prorexként. Amennyire megállapítható, a szerző egy sajátos nemzetideológia részeként alkotta meg ezt a fogalmat. Ő egy független illír királyságot vizionált, amely egyedül képes megvédeni magát a külső ellenségtől. Ennek élén természetesen már nem állhatott pusztán egy bán, a gyenge Habsburgok emlegetése pedig nem volt elfogadható számára. Ráttkay hatására kezdte el használni ezt a kifejezést a kor legnagyobb hatású horvát polihisztorja, Pavao Vitezović is, aki így dicsőítette Erdődy Miklóst és Battyhány Ádámot egyaránt, és az ő művein keresztül terjedt el leginkább az elnevezés a szakirodalomban és a horvát közgondolkodásban. Mindez azonban fikció maradt, a báni kinevezésekbe a következő évszázadokban is beleszólt a birodalmi nagypolitika és a magyar kormányzat, s a tisztség viselője soha nem vált a horvát rendi érdekek automatikus képviselőjévé.

Zágráb vármegye címere
a Királyi könyvekben, 1759

A BEIKTATÁSI CEREMÓNIA

A báni tisztség iránti tisztelet erősödését jelzi, hogy ezekben az évtizedekben alakult ki a báni beiktatások ceremóniája. A középkor végén a kinevezett bán előbb letette az esküt az uralkodó előtt, majd a király biztosai bemutatták a tartományi rendi gyűlés előtt, és átadták neki a báni zászlót, amellyel a bandériumát vezethette. A 16–17. század folyamán ez az aktus folyamatosan bővült. Szokássá vált, hogy az uralkodó döntését a Magyar Uralkodói Kancellária tudatta az érintettel és a horvát-szlávon rendekkel.

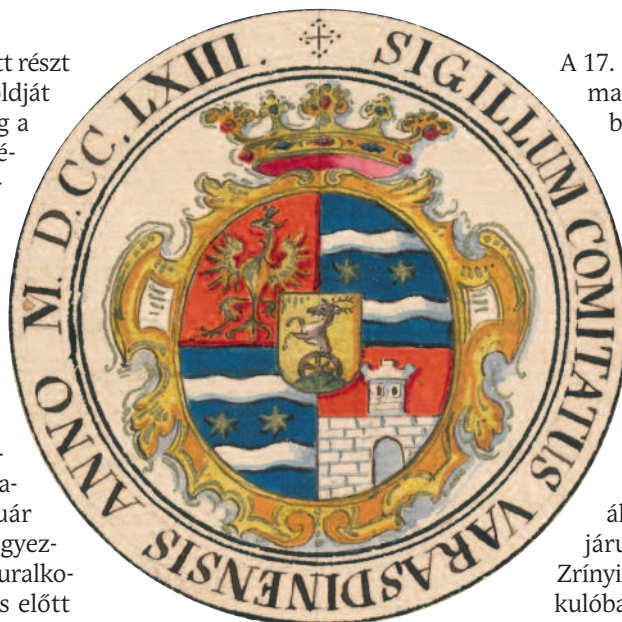
Ezt követően a Haditanács állította ki megbízatását, amelyre a bán esküt tett, majd a biztosokkal együtt a tartományi rendi gyűlésre utazott, amelyet ekkor rendszerint Varasdon vagy Zágrábban tartottak. Itt kapta meg azt a zászlót, amelynek egyik oldalára a 17. században már minden bizonytalansággal a három délszláv tartomány magyar korona alatti címerét hímezték, míg a másik oldalán a család jele volt látható. Erről azonban csak szórványos adataink vannak, és sokszor meg sem említették beiktatásának leírásakor. 1615-ben Türóci Benedek esetében például azt sérelmezték a rendek, hogy a báni bandérium, bár annak régi szokás szerint Zág-

rábban lett volna a helye, nem vett részt a beiktatáson, és a katonák zsoldját sem küldte el az uralkodó. Pedig a rendek elfogadták a bán személyét, aki a Szent Márk-székesegyházban tette le előttük a szokásos hűségesküt. Ezért kérték II. Mátyást, hogy a jövőben térjen vissza a báni beiktatások régi, jól bevált rendjéhez.

Sokszor évek teltek el az uralkodói kinevezés és az ünnepélyes beiktatás között. Zrínyi Miklóst 1647. december 27-én nevezte ki az uralkodó, beiktatására azonban csak 1649. január 14-én került sor. Zrínyi meg is jegyezte egy levelében, hogy hiába az uralkodói kegy, báni jogait a beiktatás előtt nem gyakorolhatja, mert rosszakarói egy emberként zúdulnának fel ellene. Bár az ünnepélyes bänná avatását megörökítő Ráttkay György többször hangsúlyozta a ceremónia ősi jellegét, valószínű, hogy Zrínyi beiktatása sok tekintetben eltért az elődeinél megfigyeltektől. Jelzésértékű, hogy Zrínyi egyik ábrázolásán sem látható egyik báni jelvény sem, nem úgy, mint Péter öccsénél, aki már tudatosan használta ezeket a jelvényeket. Az ő tárgyai között írták össze azt az aranyozott ébenfa báni jogart is, amelyet a királyi biztosok 1671-ben lefoglaltak, és sajnos később ugyanúgy nyoma veszett, mint a kinevezésekor kapott báni zászlónak.

A díszes ünnepség, a zágrábi püspök jelenléte, a varasdi ferences templom használata, a rendek hangos akaratnyilvánítása és a személynök kortesbeszéde egyaránt arra mutat, hogy a magyar királykoronázási ceremónia elemeinek adoptálásáról beszélhetünk. Nem véletlen, hogy Pavao Vitezović több művében is erősen hangsúlyozza a bán királyi helytartói szerepét. A nádori méltósággal összevetve megállapítja, hogy a két tisztség nagyban hasonlít egymásra: amíg a nádor a Magyar Királyságban, addig a bán Illíriában funkcionál helytartóként. Véleményében azt a tényt is megerősíthette, hogy a 17. században több bán is kandidált a nádori tisztségre, legutóbb éppen Erdődy Miklós, aki csak Szelepcsényi György esztergomi érsek eredményes aknamunkájának köszönhetően esett ki az esélyesek közül az 1681. évi soproni országgyűlésen.

Közismert, hogy a költő Zrínyi Miklós is pályázott a legfőbb magyar rendi

Varasd vármegye címere

Belovár-Kőrös vármegye címere

méltóságra, ám Erdődyhez hasonlóan ő sem járt sikerrel. Nem úgy elődje, Draskovich János, aki 1646-ban a báni posztot hagyta ott a nádori tisztségért. Ezek az esetek jól példázzák, hogy a báni tisztség valóságos gyengesége ellenére is komoly méltóságot jelentett a hivatalok között, a nagyobb udvari ceremóniák, koronázások, temetések alkalmával pedig a bánok ugyancsak elmaradhatatlan szereplőknek számítottak.

A tisztség presztízsének növekedésében minden biznnyal szerepet játszott az uralkodó feltétlen bizalma.

A 17. században ugyanis, miközben a magyar rendekkel szemben egyre bizalmatlanabbá vált a Habsburg-udvar, a horvát-szlavón arisztokrácia, élén a mindenkori bánnal, folyamatosan biztosította az udvart lojalitásáról. A helyi arisztokrácia sikeresen épült be a gráci udvarba, és épített ki kapcsolatokat a bécsi uralkodói körökkel. Katolicizmusuknak köszönhetően hűségükhöz kétség sem fért, a határvidék fenyegetettsége miatt pedig kitűnő katonáknak számítottak. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy például a költő Zrínyi Miklós 1646 januárjában a kialakulóban lévő Habsburg állandó hadsereg vezérőrnagya (Generalfeldwachtmeister) lett, elsőként a magyar arisztokraták közül, 1659-től pedig tagja volt a Habsburg Monarchia legfőbb politikai szervezetének, a Titkos Tanácsnak. Mindez bizonyítja, hogy Zrínyi – miközben mi a magyar rendiség védelmezőjét látjuk benne – sikerrel képviselte a rábizott tartomány és az egész birodalom érdekeit is.

Zrínyi példája mutatja, hogy a horvát-szlavón bánok a kora újkorban is szerves részét alkották a magyar rendi közigazgatásnak, és a tartományt a mohácsi csatavesztés után is jóval több szál fűzte a Magyar Királysághoz a közös uralkodó személyénél. A szlavón törvényszék legfelsőbb bírói fóruma továbbra is az országbírói ítélőszék maradt, a magyar nádor – a király távollétében annak helyettese – hatásköre pedig kiterjedt az egész országra, Erdélyre, Szlavóniára és Horvátországra egyaránt. Ugyanez igaz a királyi helytartókra, akik a nádori poszt betöltöttsége idején gyakorolták annak jogait. Igazolja a feltevést a nádori birtokadományozási jogkör, amely lehetővé tette számukra, hogy 32 porta nagyságig uralkodói kézre háramlott birtokokat adományozhassanak. A fennmaradt nádori könyvekből kitűnik, hogy a nádor szlavóniai birtoktesteket is adományozhatott, míg a bánnak ezen királyi jog gyakorlására soha nem nyílt lehetősége.

A báni területiális különkormányzat keretei mindvégig rendkívül szűkösek maradtak. Erdélyben voltak olyan nagy hatalmú vajdák, akik birtokadományozási jogot szereztek maguknak,

ZRÍNYI MIKLÓS BEIKTATÁSA A BÁNI TISZTSÉGBE RÁTKAY GYÖRGY LEÍRÁSA

A KIRÁLY AZ ÜNNEPÉLYES BEIKTATÁSRA KINEVEZTE A MAGA BIZTOSAIT: PETRETICH PÉTER ZÁGRÁBI PÜSPÖKÖT ÉS ERDŐDY MIKLÓS GRÓFOT, KIK 1649. JANUÁR 14-RE VARASD VÁROSÁBA HÍVTÁK ÖSSZE AZ OR-

SZÁGOS ÜLÉST. S EZEN A NAPON A FŐRENDEK, KÖZNE-MESEK ÉS EGYHÁZI KÖVETEK KÖZÜL NAGY SZÁMMAL GYŰLTEK ITT EGYÜVÉ, HOGY A SZERTARTÁSNAK ÖR-
VENDEZŐ TANÚI LEHESSENEK.

Zrínyi fényes díszben, válogatott kísérettel jött át Csáktornyról, mely Varasd szomszédságában, egy óra járásnyira fekszik tőle. Amint a teremben megjelent, a biztosok bemutatták a karoknak és rendeknek a királyi zászlóval együtt, aztán a püspök hosszabb beszéddel üdvözölte. Magasztalva emelte ki őseinek halhatatlan érdemeit az egész kereszténység iránt, ragyogó hősi tetteit a katonai pályán, különösen a háborúkban, s más kitűnő nemes erényeit a báni hivatalban; majd az ő jeles tulajdonairól és vitézi szolgálatairól emlékezett meg meleg elismeréssel, mire az új bán ép oly röviden, mint magvasan felelt.

„Ha ezen dicső királyság népes gyűlése, s a főrendek nemes és méltóságos tekintete – úgymond – nem bátorítana, nem tudok nagyságos és főtisztelendő és többi uraim, micsoda ok ösztönözne ennek a tehernek a fölvételére. Tanakodtam, hogy kérjük meg ő császári Felségét, legkegyelmesebb urunkat és királyunkat alázatosan, mikép engem e terhes szolgálattól feloldani méltóztatssék; mert az én szellemem inkább a haza javáért való kardforgatásra, mint polgári tisztre hív. S kicsoda képzelheti magáról, uraim és honfitársaim, hogy annyi ország kormányát egyedül a saját bölcsességével igazgathassa. Különösen ebben a nyomorúságos időben, mikor sem biztos béke, sem nyílt háború nincsen, de minden zug csellel fenyeget, minden ország vagy magának, vagy másoknak romlást kohol.

Ím, Európa minden országa a szerencse csodálatos állhatatlansága következtében végveszedelembbe, az utolsó romlásba ke-

veredik egymással. Bizony nagy bölcses-
ségre és nagy hadi tapasztalásra kell annak támaszkodni, ki oly hatalmas hajónak vagy inkább oly dicső királyságnak kormányát a szerencse oly viharos forgásában igazgatni kívánja. Bárhogy legyen, uraim és honfitársaim, nem igen rettegek a szerencse semmi esélyétől, mikor látom, hogy ennyi fölötte jeles főrend jó akarata csatlakozik az én készségemhez.

Az én forrón szeretett hazámnak örömet ajánlom és áldozom szolgálataimat, javaimat és életemet: csak arra kérek mindnyájatokat a halhatatlan Istenre, hogy a közügyekben egyesek legyetek, nekem pedig, ha talán a teher alatt roskadni láttok, segítségemre siessetek. Ő császári felségének, legkegyelmesebb urunknak és királyunknak örökké hálás leszek, hogy engem ezzel a méltósággal megtisztelt, s egész világnak kimutatta, hogy teljesített szolgálataimat és ősi hűségemet elfogadta. Nem is mulasztom el,

míg ereimben egy csepp vér folyik, ő felségének kegyét örökös szolgálataimmal kiérdemelni.”

Aztán Zakmárdy János ítélőmester kelt föl helyéről, s a nemesség nevében köszönetet mondott az új bánnak, hogy ez országok kormányzásában bizalommal a karok és rendek egyetértésére és közreműködésére számít. S erre mindnyájan a ferencesek Keresztelő Szent János egyházába vonultak, mely a főpiacon emelkedik. Egyszerű kis templom, román ízlésben, kettős világítással, de felső ablakai csak a félkör ívéig terjednek. Főhajóját három kereszt-hajó szeli át, a mi a belső épületnek élénkséget és változatosságot ad, mert a szűk területen a tagolásnak ez az alkalmazása nem annyira szerkezeti követelmény, mint inkább kiviteli játék, az építő művészi hajlamainak megnyilatkozása.

Különben egyéb szépséggel alig dicsek-
szik: külsején semmi ékesség nincs, sőt négyszögű nehézkes tornya s egyenesre csapott vakolatos hátulja épen díztelen; belsejében pedig az egyházi pompa és fény pazarabb csillogása hiányzik. Mai díszítése újabb: ez is inkább tarka, mint festői. De a derék szerzet, mely ma is, harmadfélszáz esztendő múlva a varasdi középiskolát kezében tartja, a maga tiszteletreméltóságával és népszerűségével a főegyház tekintélyére emelte egyszerű kis templomát. Amint a gyűlés tagjai elhelyezkedtek benne, Zrínyi a bánok ősi szokása szerint jobb kezében pálcával, bal kezében zászlóval az oltárhoz, a püspök elé lépett és letette az esküt, mialatt kívül dobok és trombiták zúgtak, s a mozsarak durrogtak.

saját kancelláriát alakítottak ki, és ezzel a tisztséggel a hátuk mögött sikerrel kandidáltak a magyar királyi címre. Horvátországban és Szlavóniában még a magyar központi kormányzat leggyengébb periódusaiban sem vethető fel ilyen elképzelés. A horvát-szlavón bán a 16–17. században továbbra is a Bécsben székelő magyar király egyik jelentős zászlósura maradt, akinek politikai mozgásterét mindvé-

gig az uralkodói udvar politikai akaratára, nem pedig a helyi vágyak és ambíciók alakították.

ZRÍNYIEK ÉS ERDŐDYEK

A horvát-szlavón arisztokrácia tagjai közül két család különösen kiemelkedett a kora újkorban: a Zrínyiek és a monyorókeréki Erdődyek. A Zrínyiek

közül négyen viselték hosszabb-rövidebb ideig ezt a tisztséget. A sort a Szigetváron hősi halált halt Zrínyi Miklós nyitotta (1542–1556), őt unokája, II. György (1622–1627), majd a költő Miklós (1648–1664) követte, végül pedig a tragikus sorsú Péter (1665–1670) nyerte el a hivatalt.

A négy Zrínyi összesen negyven évig állt Horvátország és Szlavónia élén a 16–17. században, ami az 1500–1700

közötti kétszáz év kereken húsz százalékat jelenti. Ha az időbeli eloszlást vizsgáljuk, rögtön szembetűnő az egyenetlenség, hiszen az utóbbi három a 17. századra esik, míg a végén Miklós és Péter valójában egyhuzamban több mint húsz esztendeig irányította a tartományt, és ez a két évtized mind a helyi rendiség életében, mind az uralkodói politika tekintetében komoly változásokat hozott. A horvát–szlavón nemesség a magyar rendi törekvésekkel párhuzamosan, ám sok szempontból annak ellensúlyozásaként, valamint a bécsi udvarral való elégedetlensége miatt fokozatosan új történelmi hagyományt épített magának, amit ma talán korai illírizmusnak hívhatunk.

Az 1650–1670 közötti időszak öszszességében kudarc volt a horvát–szlavón nemesi társadalom számára, hiszen az oszmán pusztítást nem tudták megállítani, ráadásul a Habsburg-udvar bizalma is elpárolgott a nálunk Wesselényi-féle, a horvát historiográfiában pedig Zrinski–Frankopan elnevezéssel illetett összeesküvés után. A bécsújhegyi kivégzések nyilvánvalóvá tették, hogy az aulikus-katolikus irányzatnak nincs más alternatívája, azaz a Miklós és még inkább Péter környezetében dédelgetett függetlenségi elképzelések elbuktak. Nem véletlen, hogy az összeesküvés leverése után a Zrínyiek kiszorultak a szűkebb hazájuknak tekintett tartományból, és egészen a fiúág 1703. évi kihalásáig már nem is sikerült visszazserezniük pozícióikat. Mindezek ellenére a család körül már a kora újkorban máig tartó komoly kultusz alakult ki, amelyet később egyaránt táplált a barokk, a romantika és a nacionalizmus kora, ám ennek alapját nem a politikai eredményesség képezte.

Az Erdődyekről jóval szerényebb ismereteink vannak, de ezek alapján azért nagy vonalakban rekonstruálni lehet a családi karrier legfontosabb állomásait. A nagy hatalmú Bakócz Tamás esztergomi érsektől származó Erdődyek közül öt családtag is eljutott a báni tisztségig a 16–17. században. Simon zágrábi püspök (1529–1534) még Szapolyai János kegyéből viselte egy hektikus, embert próbáló időszakban. A következő Erdődy (II.) Péter (1556–1567) volt, majd őt követte Erdődy Tamás két alkalommal (1583–1595, 1608–1615).

A 17. századi bánok sorában ott találjuk még Erdődy Zsigmondot (1627–1639) és a sok szempontból kiemelkedő Erdődy Miklóst (1670–1693), aki

a leghosszabb ideig viselte ezt a méltóságot a kora újkorban. Utóbbi megjegyzés azzal a megszorítással igaz, hogy Zrínyi Péter letartóztatása után először Borkovich Miklós zágrábi püspökkel együtt báni helytartóként funkcionált, majd 1673-ban egyedül maradt ebben a tisztségben, míg 1678-ban I. Lipót ki nem nevezte a szokott módon bánnak. De iure tehát csak tizenöt esztendő jutott neki, ám valójában már az 1670-es években megkérdőjelezhetetlen volt a befolyása.

Az Erdődyek tehát majd hetven évig irányították Horvátországot és Szlavóniát, ez pedig harmincöt százaléka a vizsgált időszaknak. Kézzelfogható tehát a különbség, ha a Zrínyieket és az Erdődyeket összehasonlítjuk a báni pozícióban, és ehhez még nyugodtan hozzászámolhatjuk, hogy utóbbiak

a 18. században is eljutottak erre a posztra, elég csupán Erdődy János hivatalviselésére (1790–1806) utalni.

BÁNOK A NEMZETI EMLÉKEZETBEN

Általánosságban megállapítható, hogy néhány személyt leszámítva alig ismerjük ténylegesen a kora újkori horvát–szlavón bánokat. Ez némileg kritika a magyar történelmi emlékezet felé, hiszen mégiscsak a nádor és az országbíró után a harmadik legfőbb udvari méltóságról van szó. Ugyanakkor a hor-

Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér,
horvát bán 1648–1664

HORVÁT-SZLAVÓN BÁNOK 1537-1703 KÖZÖTT

- 1537-1539 • Nádasdy Tamás
- 1537-1541 • Keglevics Péter
- 1542-1557 • Zrínyi Miklós
- 1556-1567 • Erdődy Péter
- 1567-1572 • Frangepán Ferenc
- 1567-1578 • Draskovich II. György
- 1574-1576 • Alapy Gáspár
- 1578-1584 • Christoph Ungnad
Freiherr von Sonnegg
- 1583-1595 • Erdődy Tamás
- 1595-1607 • Draskovich II. János
- 1595-1596 • Sztankováchky Gáspár
- 1608-1615 • Erdődy Tamás
- 1615-1616 • Thuróczy Benedek
- 1617-1622 • Frangepán Miklós
- 1622-1627 • Zrínyi II. György
- 1627-1639 • Erdődy Zsigmond
- 1639-1646 • Draskovich III. János
- 1646-1647 • üresedésben
- 1648-1664 • Zrínyi II. Miklós
- 1665-1670 • Zrínyi Péter
- 1670-1693 • Erdődy Miklós
- 1670-1673 • Borkovich Miklós
- 1693-1703 • Batthyány II. Ádám

vát történettudomány sem fordított eleddig különös figyelmet e tisztség betöltőire, pedig ők voltak a Magyar Királyságba ágyazott horvát államiság legfontosabb közjogi méltóságai évszázadokon keresztül. Ennek okait a nemzeti ébredés történelemszemléletében kereshetjük: nem tudott mit kezdeni a magyar Szent Koronával megkoronázott Habsburgok, a Szent István-i Magyar Királyság és a saját tartományuk nemesi hagyományai iránt egyaránt hű kora újkori bánokkal.

A 18. században a báni tisztséget viselő családok közül az Erdődyek és a Draskovichok rezidenciájában is megszülettek azok a reprezentációs gyűjtemények, illetve családtörténeti munkák, amelyek a családi hagyományba

Draskovich III. János horvát-szlavón bán
(1639-1646) és nádor (1646-1648)

ágyazottan a híresebb bánokra is méltón emlékeztek. A rokonsági emlékezetből azonban nem alakult ki a báni hivatal iránti közösségi tisztelet. Így hiába készült el Kéri Bálint jezsuita tudós *Series banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* (A dalmát-horvát-szlavón bánok rendje) című munkája, annak nem lett folytatása, és különösebb hatást sem gyakorolt a művelt olvasóközönségre.

A 18-19. század fordulóján egyszerre három közegben is e történelmi szereplők felé fordult a figyelem, ám a Habsburg-udvarban megszülető birodalmi patriotizmus, valamint a magyar és a horvát romantikus műtszemlélet törekvései inkább tompították egymás

eredményeit. A napóleoni háborúk okozta birodalmi összeomlás után I. Ferenc (1792-1835) udvarában a török kor hőseit kívánták követendő példaként felmutatni koruk nemesi és polgári közvéleménye számára. A történelem segítségével akarták felébreszteni a nemzeti öntudatot és felépíteni az osztrák kulturális életet. E program részeként készítette el Joseph von Hormayr az *Österreichischer Plutarch* című, hatalmas vállalkozását, amelyben mások mellett például Zrínyi Miklós életrajza is helyet kapott. Ennek sikerét lovagolta meg Peter Kraft, akinek 1825-ben elkészült *Zrínyi kirohánása* című festménye a kor legjelesebb alkotásai közé tartozott. Ez a birodalmi his-

A BÁNI BEIKTATÁSOK TELJES CEREMÓNIAJA ERDŐDY MIKLÓS BÁNSÁGA IDEJÉN, A TÖRÖKÖK ELLENI FELSZABADÍTÓ HÁBORÚK SORÁN NYERTE EL VÉGLEGES FORMÁJÁT. AZ Ó ZÁGRÁBI SZÉKESEGYHÁZBAN LÉVŐ SÍREMLÉKÉN TALÁLHATÓ MEG ELŐSZÖR EGYÜTT A JOGAR ÉS A ZÁSZLÓ. TEMETÉSI SZERTARTÁSÁBAN KEVEREDTEK

A CSALÁDI ÉS A TARTOMÁNYI ELEMEEK. A PAULUS RITTER ÁLTAL MEGKOMPONÁLT ESEMÉNYEN 1693. NOVEMBER 16-ÁN A TARTOMÁNYI ELIT SZÍNE-JAVA FELVONULT, HOGY ÁTKÍSÉRJÉK A KOPORSÓT A KÜLVÁROSI SZENT MARGIT-TEPLOMBÓL A KÁPTALANI VÁROS-RÉSZBEN FEKVŐ SZÉKESEGYHÁZBA.

A Johannes Babich scardonai püspök által celebrált gyászmise után Mikulich Alexander zágrábi püspök vezetésével megindult a gyászmenet, melynek élén 12 fehérbe öltözött fiatal vitt egy-egy fekete keresztet. Őket követte a diákok fekete serege, majd a báni és királyi gyalogság fegyverekkel és zászlókkal. A menet közepén két lovas haladt felfelé emelt csupasz dárdákkal, majd három lovas következett ragyogó fegyverzetben, akik az elhunyt bánt jelenítették meg. Az egyik közülük fekete öltözetben, hasonlóan letakart sötét lován lefelé fordított fekete zászlót és

egy dárdát vitt a kezében, melyet később ösztetörve dobott a sírba. Őket követte egy gyönyörű, selyemmel letakart paripa, melyet két lovas vezetett. Mögötte egy vicekapitány egy nagy zászlót hozott, melynek egyik felén az elhunyt képe, a másikon pedig a család jelképei látszottak, ezt később a sír fölé akasztották – a menetet végül a lovasok egy csapata zárta.

A templomban, a főoltárnál az agg Széchényi György esztergomi érsek celebrált gyászmisét, a többi oltárt az Erdődyek címereivel díszített, fekete posztóval takarták

le. A mise után Skerlecz Miklós kanonok méltatta az elhunytat. A sír fölé épített *castrum doloris* hat sarkán egy-egy dicső Erdődy-ös szobra állt, akik mindegyike viselte a báni tisztséget valamilyen formában. Simon püspök mellett Péter, Tamás, Zsigmond, az 1663-ban elhunyt I. Miklós vicebán, illetve a most eltemetett Miklós Farkas nevű öccse, aki 1647-ben Zrínyivel együtt kandidált a báni tisztségre. Mellettük a közei családtagok mellett a három megszemélyesített királyság, Horvátország, Dalmácia és Szlavónia is siratta dicső kormányzóját.

torizmus azonban megakadt a reformkor küzdelmeiben, így a jelesebb törökverő bánok kultuszát a megszülető nemzeti irodalmak építették tovább.

Hormayr vállalkozásainak nyomdokain született meg Kölessy Vince négykötetes magyar nyelvű *Nemzeti Plutar-tusa*, amelyben a szigetvári hős mellett Draskovich Györgyről olvasható a nagyérdemű közönség. Az osztrák szerzővel szoros kapcsolatot ápolt Mednyánszky Alajos író, történész és magyar királyi titkos belső tanácsos, aki 1843-ban egy panteont tervezett a Duna mentén a magyar főnemesi hősök szobraiból. Ebben Zrínyi mellett helyet kapott Erdődy Péter bán (1556–1567) is, aki a végvári harcokban tűnt ki sikereivel. Fia, Erdődy Tamás is vitézségével érdemelte ki az utókor háláját, hogy alakja (Kiss György alkotása) helyet kapjon a magyar Parlament főrizalitjának északi oldalán elhelyezett szobrok között, Dobó István, Pálffy Miklós, Jurisich Miklós és a szigetvári Zrínyi Miklós társaságában.

Természetesen a Zrínyiek körül alakult ki a legnagyobb kultusz a 19. században. Az 1703-ban kihalt család egyszerre lett a törökellenes harcok hőse és a nemzeti függetlenség mártírja. Előbbire tökéletesen megfelelt szigetvári Zrínyi Miklós személye, akit mindenki magáénak érzett. A nemzeti függetlenség magyar képviselői a költő

Zrínyi Miklóst emelték magasra, horvát kollégáik pedig a Bécsűjhelyen kivégzett, tragikus sorsú Zrínyi Péterben találták meg a lelkesítő történelmi példát és előzményt. Az Osztrák–Magyar Monarchia aktuálpolitikai eseményei, a Khuen-Héderváry Károly horvát bán körüli hisztéria azonban lehetetlenné tette, hogy az egyes személyek körüli dicsfény a báni tisztség kultuszára hatással legyen.

A Zrínyiek mellett Erdődy Tamásnak alakult ki mindkét nemzetben kisebb-nagyobb kultusza. Emlékét Horvátországban a 19. századi nemzeti romantika is felkapta, Tomash Gorichanecz *Erdődy Kneza Tomasha horvát. dalm. y. shlavonzke bana obszedyenye y poboj Sziszzechki 1593 (Gróf Erdődy Tamás horvát-szlavón bánnak – Sziszek megszállása és harca 1593-ban)* címmel írt népszerű eposzt a sziszeki győztes hadvezérről, és az illír eszme bűvöletében még az újvidéki szerb nemzeti színház is Ivan Kukuljević azon színdarabját tűzte elsőként műsorára 1861-ben, amelynek címe *Erdődy Tamás horvát bán, a sziszeki győző, avagy a megmentő asszonyi hűség* volt. Ezeket a kultuszteremtő kezdeményezéseket azonban nem követték újabbak.

Anton Gustav Matoš 1910-ben készült, *Pri svetom kralju (A szent királyhoz)* című versének utolsó soraiban Erdődy Tamás zágrábi katedrálisban ta-

lálható szobra azzal biztatja a hozzá faháshkodókat, hogy mivel királyság másik királyságnak nem szabhat törvényt – utalva Erdődy híres mondatára –, amíg van szív, addig lesz Horvátország is. („*A kip joj veli: Majko, audiant reges: / Regnum regno non praescribit leges, I dok je srca, bit će i Kroacije! – A szobor pedig azt mondja, Édesanyám, hallják a királyok, királyság királyságnak nem rendelhet törvényt. És amíg a szív dobog, Horvátország is lesz!*”) Ez a harcos hazaszeretet azonban nem volt vonzó 1920 után sem Magyarországon, sem a megszülető, ám Belgrádból irányított Szerb-Horvát-Szlavón Királyságban.

A 20. században nem történt komolyabb változás a kora újkori bánok megítélésében. A Zrínyiek megőrizték helyüket a nemzeti emlékezetben, míg a többiek tisztelete regionális szintre húzódott vissza. A Draskovichok dicső múltját Trakostyánban, az Erdődyekét pedig Varasdón ápolják, míg a Zrínyikultusz központja Csáktornya és Szigetvár. Az elmúlt években a magyar királykoronázási ceremóniákkal kapcsolatos magyar történelmi kutatások hoztak olyan eredményeket – például Balassa Ferenc horvát-szlavón bán (1785–1790) beiktatási zászlóját, báni jogarát és pecsétjét –, amelyek ismét ráirányíthatják a figyelmet a kora újkori báni intézmény jelentőségére. ♦

Szepes

EGY SAJÁTOS MEGYESZERVEZŐDÉS

A középkori Magyarország legtöbb megyéjét minden nehézség nélkül be tudjuk sorolni a királyi vármegyék vagy az erdőispánságokból kialakult megyék csoportjába. A ritka kivételek közé tartozik az ország északi részen fekvő Szepes megye, melynek bizonyos jellemzői a királyi vármegyék, mások ellenben az erdőispánságok irányába mutatnak, s ennek megfelelően korai történetéről megoszlanak a vélemények.

Szepest – ellentétben a bizonyosan erdőuralomból kifejlődő megyékkel – egyetlen ismert forrásunk sem említi királyi „birtokként”. A legközelebb ehhez az Anonymus által használt „Szepeserdő” kifejezés áll, csak hogy a Névtelen a Mátrát is így nevezi meg, s a Mátrában nem jött létre a zólyomhoz vagy a beregihez hasonló erdőuralalom. A szepesi terület élén álló személyt rendre ispánként emlegetik forrásaink, ellenben egyszer sem nevezik „gondnoknak”, miként az erdőuralom elöljáróit. Ráadásul előfordul – a 13. század végén többször is –, hogy a szepesi ispán várispánként kerül elének az oklevelekben. Mindezek a jelenségek azt a vélekedést látszanak inkább támogatni, hogy Szepes királyi vármegye volt.

A SZEPESI VÁR FÖLDJEI

Ez az elgondolás értelemszerűen vonja maga után, hogy szepesi várispánságnak is lennie kellett. Ennek legfontosabb kelléke, a szepesi vár mindenestre nem hiányzik: első ízben 1249-ben említik, építése azonban – régészeti érvek alapján – a 12. század utolsó negyedére keltezhető. Az viszont már elgondolkodtató, hogy szinte teljesen hiányoznak azok az adatok, amelyek a vár mint központ körül kialakított várispánság létét bizonyít-

hatnák. Nem olvashatunk például szepesi várjobbágyokról, s az sem magától értetődő, hogy a várnépeket említő egyetlen adat a várispánságok e névvel illetett társadalmi csoportjához tartozó személyekre vonatkozik-e vagy inkább a vár uradalmához tartozó egyik falu népére.

A szepesi vár földjei sem feltétlenül a várispánság birtokállományát jelentik, hanem utalhatnak egy – történetesen királyi kézben lévő – vár tartozékaira is. A feltételezett szepesi várispánság tisztségviselőiről, így a várnagyról (*maior castri*) szintén hallgatnak forrásaink. A 13. század második felében ellenben több alkalommal találkozunk a szepesi várnaggyal (*castellanus*), ami azért érdemel figyelmet, mert az elterjedt elnevezések különböző tisztségeket takarnak. Mivel azon királyi várak várnagyait nevezik az Árpád-kor latin nyelvű forrásai castellanusnak, amelyek köré nem szerveztek várispánságokat, okkal gondolhatunk arra, hogy Szepes sem várispánsági központ, hanem – Visegrádhoz, Zólyomhoz vagy Sároshoz hasonlóan – királyi magánuralomban emelt vár volt. Ezen körülmények alapján megalapozottan vethető fel, hogy Szepes királyi magánuralomból fejlődött megyévé.

Szepes megye Árpád-kori történetének számos további jellemzője arra vall, hogy a megye eredetét valóban inkább ez utóbbi irányban érdemes keresni. Az,

hogy ünnepélyes kiállítású királyi oklevelek méltóságsoraiban alig-alig találkozunk a szepesi ispánokkal, aligha lehet perdöntő, hiszen ez királyi vármegyék esetében sem példa nélküli. Az már többet nyom a latban, amit a 13. század közepének szepesi ispánjairól tudunk. Határozott különbségek fedezhetők fel ugyanis a királyi vármegyék és az uralkodói magánuradalmakból kialakult megyék között ispánjaik társadalmi státusát illetően. Az előbbieken – azon esetek túlnyomó többségében, amelyekben ez a kérdés egyáltalán vizsgálható – a kor előkelő rokonságainak tagjai állottak, míg az utóbbiakat kormányzó személyek jóval szerényebb származással dicsekedhettek.

Az ismert szepesi ispánok között – nem számítva egyetlen kivételes esetet – az 1270-es évekig kizárólag a Ballassa család őseivel találkozunk. A Ballassa-ősöket társadalmi állásuk kétségtelenül a második csoportba sorolja, s szembetűnő, hogy a rokonság tagjai – Szepes mellett – a kétségtelenül erdőispánsági eredetű Zólyom és Sáros ispánjaiként fordulnak elő, olykor a szepesivel egyidejűleg viselve a zólyomi ispánságot.

A SZEPESI NEMESEK

A Szepesség történetének egy társadalmi történeti vonatkozása megint csak Zólyom irányába mutat. Az országos nemességtől megkülönböztetett „szepesi nemesek” társadalmi csoportjának legközelebbi párhuzamaként a „jobbágyfiúknak” a zólyomi ispánsághoz tartozó Turócból és Liptóból ismert rétege jelölhető meg, s aligha véletlen, hogy esetenként a „szepesi nemeseket” is „szepesi jobbágyfiúkként” emlegették. A „szepesi nemesek” jogállásának megítélésében döntő jelentőségű a számukra IV. Béla által 1243-ban kiadott kiváltságlevél. Ennek rendelkezései számos vonatkozásban tagadhatatlanul párhuzamba állíthatók az 1222. évi *Aranybullában* rögzített királyi szerviensi jogokkal.

Az is vitathatatlan viszont, hogy a királyi szerviensek – utóbb országos nemesek – és a „szepesi nemesek” katonáskodási kötelezettsége között olyan eltérés fedezhető fel, mely a két társadalmi réteg jogállása és birtokjoga közötti különbség lényegét világítja meg. A „szepesi nemesek” ugyanis földjük után teljesítették szolgálataikat a királynak, s ez a jellemző oly elválaszt-

hatatlanul kapcsolódott a „szepesi nemek” földjéhez, hogy ha más jogállású személy tett szert – például vásárlás révén – ilyen birtokra, a föld után járó kötelezettségek őt is terhelték. A királyi szerviensi, illetve országos nemesi birtok természetéből fakadó tulajdonsága ezzel szemben az volt, hogy birtoklása semmiféle szolgálat feltételéhez nem volt kötve.

Ez teszi érthetővé, hogy III. András egyik Szepes megyei adománya alkalomával szükségesnek tartotta leszögezni 1293-ban: a birtokot nem a szepesi jobbágyfiúk, hanem az országos nemesek joga szerint adta az adományosnak. A „szepesi nemek” tehát valójában a partikuláris („részleges”) nemesség egy változatát képviselték. E „nemesség” partikuláris jellege, miként a többi hasonló jogállású is, részint abban mutatkozott meg, hogy – szemben a királyság egész területén elterjedt országos nemességgel – az országnak csupán egyetlen, földrajzilag jól meghatározható részén, esetünkben a Szepességen volt jelen, részint pedig abban, hogy az azzal járó szabadságok az országos nemeseket megillető kiváltságokat csak részlegesen tartalmazták.

Mindezek ismeretében többet mondhatunk a megye kialakulásáról is. A Szepesség nyugati fele a legkorábbi időkben Gömör megye területéhez számíthatott, a megye „határvidéke” lehetett, amit a vidéken feltűnő Gömör helynév és az itt letelepített határőrök „gömörör” elnevezése igazol. Hasonlóképpen voltak az újvári ispánságnak is határőrei az utóbb erdőispánsággá szervezett, majd a Szepességhöz hasonlóan önálló megyévé alakuló sárosi „határvidék” területén. Hogy a Szepesség keleti fele ugyanakkor Borsod megye része lett volna, amint az Anonymus egy utalása alapján felmerült, feltehető ugyan, ám – mint minden Anonymus közlésén alapuló következtetés – szerfelett bizonytalan.

LÁNDZSÁS NEMESEK

Az már inkább bizonyosra vehető, hogy a Szepesség önálló megyévé alakulása – a királyi magánuradalmakhoz hasonlóan – a 12. század második felének fejleménye lehet, hiszen a Szepes Gömörtől elválasztó Torna a 12. század végén már önálló uradalomként szerepel, s ugyanekkor említik a szepesi vármokot. A megye megszervezése során építették fel a szepesi várat és alakították ki annak uradalmát. Szintén a 12. század második felére tehető a szepesi káptalan megalapítása. A káptalan létrehozásával megjelent az egyházi birtok típusa a Szepesség területén, míg a 13. század elejéről ismert királyi adományok a világi magánbirtokok alapjait vetették meg.

ták ki annak uradalmát. Szintén a 12. század második felére tehető a szepesi káptalan megalapítása. A káptalan létrehozásával megjelent az egyházi birtok típusa a Szepesség területén, míg a 13. század elejéről ismert királyi adományok a világi magánbirtokok alapjait vetették meg.

A vár a megye központja lett ugyan, várispánságot azonban nem hoztak létre körülötte. Ennek legbiztosabb jele, hogy a „gömöröröket” nem rendelték a szepesi ispán alá – ellentétben például az ország másik végén élő Vas megyei „zalaörökkel”, akik a 13. században már a vasi várispánság határőreiként szerepelnek –, hanem „szepesi jobbágyfiúkként” vagy „szepesi nemessékként” önálló ispánsági szervezethez jutottak, mely egészen a 19. század elejéig fennmaradt. Az Árpád-kor „szepesi nemeseit” emlegették a 14. század elejétől fogva mind gyakrabban „tízlándzsásokként” vagy „lándzsás nemessékként.” Az elnevezés katonai kötelezett-

ségükre utal: a közösség tagjainak tíz „lándzsát” kellett a királyi hadba küldeniük. (A „lándzsás” egyfajta lovassági katonai egység volt, mely a lándzsával és pánccal felszerelt voltaképpen harcospól s az őt kiszolgáló 3-4 fegyverhordóból állt.)

Szepes megye mindazonáltal aligha tekinthető a királyi magánuradalomból kifejlődő megyék jellegzetes képviselőjének. Egységes, a Szepesség egészére kiterjedő erdőispánság ugyanis a területén nem jött létre, hiszen önálló ispánságba szervezve éltek a helyi szászok – első ismert kiváltságlevelüket V. István adta ki 1271-ben – és alighanem a helyi szlávok is, akiknek egykori ispánját 1274-ben említi egyetlen adat. A szepesi területek megszervezése tehát minden jel szerint sajátos, egyedi módon ment végbe: a megye területe különféle ispánságok halmazává vált, megalapozva ezzel a megye igazgatásának azt a mozaikszerű képét, mely egészen az újkorig jellemző maradt. ♦

Amikor egy királynak sürgősen pénzre van szüksége

A SZEPESSÉGI VÁROSOK ELZÁLOGOSÍTÁSA

A nehéz pénzügyi helyzetben lévő Luxemburgi Zsigmond 1412-ben zálogosította el a szepességi városok egy részét, az ezért kapott összeget jórészt a Velence elleni hadjáratra kívánta fordítani. Valószínűleg ő maga sem gondolta, hogy a települések több mint 350 év után kerülnek majd vissza a magyar Szent Korona fennhatósága alá.

1410-ben Velence Dalmácia megszerzése érdekében támadást indított a Magyar Királyság ellen. A válaszcsepás kezdetben reményteljesen alakult: 1411. november 19-én Ozorai Pipo Coneglianónál nagy vereséget mért a velencei szárazföldi erőkre. A magyarok azonban a köztársaság új, zsoldosokból álló seregével már nem bírtak, sőt Sebenico (Šibenik) is velencei kézre került. A kudarcok hatására Zsigmond magához ragadta az irányítást, a hadjárat pénzügyi fedezetét a II. Ulászló lengyel királynak elzálogosított szepesi városok és várak ellenértéke biztosította.

A KÖLCSÖNIG VEZETŐ ÚT

Az állandó pénzhiánnyal küzdő Zsigmond már korábban is élt ilyen típusú eszközökkel. Még az 1385–86-os polgárháborús időkben rávette Mária és Erzsébet királynékat, hogy zálogosítsák el Pozsonyt és a Vág folyótól nyugatra fekvő várakat testvéreinek, Vencel cseh és német királynak, aki a területekért cserébe katonai támogatást ígért a lázadó Horvátiak ellen. 1388-ban pedig félmillió aranyforintért adta át Luxemburgi Jodok morva örgrófnak a brandenburgi örgrófságot, igaz, az összeg révén vissza tudta szerezni a három évvel korábban elidegenített felvidéki területeket.

A lengyelekkel való megegyezésig kacsaringós út vezetett. I. (Nagy) Lajos halála után Halicsban és Lodomériában

megszűnt a magyar fennhatóság, sőt 1395-ben II. Ulászló fegyverrel akart érvényt szerezni felesége, Hedvig – aki a tragikus sorsú Anjou Mária húga volt – magyarországi trónigényének. A sikertelen támadást követően, 1397-ben Ulászló és Zsigmond Iglón megegyezett: 16 évre békét kötöttek.

Időközben a lengyelek is meg kívántak jelenni Kelet-Európa politikai porondján, amihez nagy lökést biztosított, hogy 1410-ben Grünwaldnál legyőzték a Zsigmond által is támogatott Német Lovagrendet. A két uralkodó a határ menti összecsapások, majd egyeztetések után végül 1412 márciusában a magyarországi Lublón találkozott egymással, ahol egyebek mellett a kölcsönös segítségnyújtásról is megállapodtak. A szövetségkötés eredményességét az is bizonyítja, hogy II. Ulászló a magyar király meghívására mintegy három és fél hónapot tartózkodott Magyarországon.

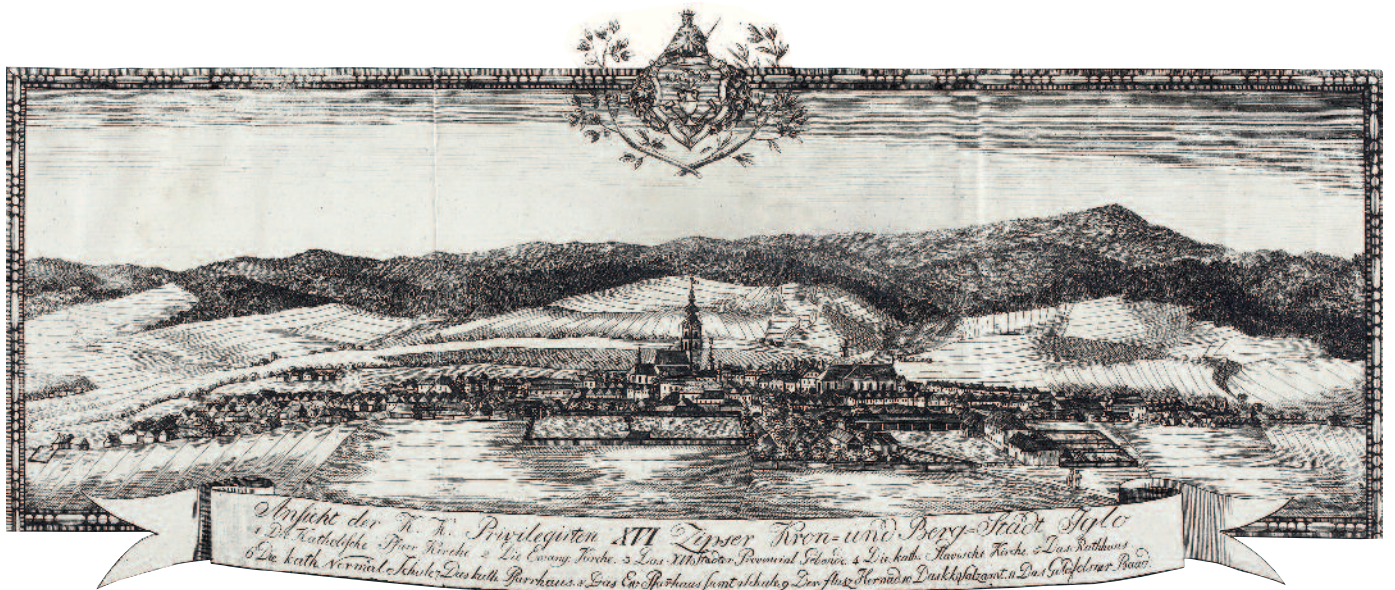
Annak ellenére, hogy a zálogügyletről szóló oklevél csak november 8-án kelt Zágrábban, már a tavaszi tárgyalások során szóba került a lengyelek által nyújtandó „kölcsön”. A pénz forrásával kapcsolatban vissza kell térnünk a Német Lovagrendre, mert az összeget valójában ők biztosították. A lengyelektől elszenvedett vereség után megkötötték a toruáni békét, amely rájuk nézve területi és pénzügyi kötelezettséggel is járt, ez utóbbi igen tekintélyes, 100 ezer schock cseh garas volt. A Német Lovagrend azonban az öszszegnek csak a felét tudta kifizetni,

ezért még a lublói tárgyalás során a lengyelek felkérték Zsigmondot döntőbírónak. A magyar király végül gyakorlatilag nem változtatott a toruáni béke pontjain, de már az a cél lebegett a szeme előtt, hogy a maradék 50 ezer schock cseh garast valahogyan megszeresse. Ezért ígéretet tett, hogy átvállalja a lovagok adósságát, amiért még 12 ezer schock garas „közvetítői díjat” szeretett volna felszámolni.

A MEGÁLLAPODÁS

A kölcsön összege végül 37 ezer schock cseh garasra rúgott, ami egy 16. század eleji számítás alapján legalább 88 800 forintot tett ki, sőt egyes kutatók szerint akár a 100 ezer forintot is elérhette. (Az összeg hatalmas voltához csak egy viszonyítási adat: 1411-ben egy jó ló ára 24 forint volt.) A 37 ezer schockból 25 ezret a Német Lovagrend fizetett, a maradék 12 ezret pedig II. Ulászló állta. Ellentételezésként Zsigmond eredetileg a teljes Szepességet (Szepes várával együtt) kívánta felajánlani, s a kancellária már ki is állította az erről szóló oklevelet, ám a magyar király az utolsó pillanatban megváltoztatta döntését.

Így a következő települések kerültek zálogba (a magyar név után a helység egykorú német, majd a mai szlovák megnevezése olvasható): Lubló (Alt-lublau, Stará Lubovňa), Gnězda (Kniesen, Hniezdne), Podolin (Pudlein, Podolínec), továbbá a jelentős kiváltságokat

élvező 24 szepesi város közül 13. Ezek a következők voltak: Szepesbela (Bela, Spišská Belá), Leibic (Leibitz, Lubica), Ménhárd (Menhardsdorf, Vrbov), Duránd (Durelsdorf, Tvarožná), Poprád (Deutschendorf, Poprad), Strázsa (Michelsdorf, Stráže pod Tatram), Felka (Felka, Velká), Szepesolaszi (Wallendorf, Spišské Vlachy), Szepesváralja (Kirchdorf, Spišské Podhradie), Igló (Neudorf, Spišská Nová Ves), Ruszkin (Rissdorf, Ruskinovce), Mateóc (Matzdorf, Matejovce), Szepesszombat (Georgenberg, Spišská Sobota).

A kifizetésre 1413-ban több részletben került sor, a pénzt a Velence elleni háború mellett a budai Szent Zsigmond-prépostság építkezési munkálataihoz és az aacheni koronázás előkészületeihez is felhasználhatták (Zsigmondot 1410-ben választották német királlyá).

A megállapodás értelmében az említett települések az összes adójukkal és jövedelmükkel a lengyel királyra szálltak, aki egészen addig birtokolhatja azokat, ameddig a magyarok vissza nem fizetik a kölcsönt. A lengyel uralkodó és az előkelők ígéretet tettek arra, hogy „Szepes földje” megtarthatja régi jogait, és a területet a zálogösszeg megfizetése után azonnal visszajuttatják Magyarországnak. Sőt a tranzakció helyét is kijelölték: a summát a Dunajec jobb partján kiemelkedő dombon fekvő nedeci várból kell majd átvinni a folyó bal partján elhelyezkedő Csorsz-tin erősségébe.

A területeket Zsigmond a Szepességből idegenítette el. A régió mostoha természeti adottságokkal rendelkezett, sűrű erdők, hegyek és szűk patak völgyek váltogatták egymást. A betelepítés lassan és nehézkesen haladt, a lakosság

nagy hányadát alkotó szászok beköltözésének pontos idejét nehéz meghatározni, de valószínűleg II. Géza (1141–1162) uralkodása alatt érkezett egy nagyobb hullám. Cipszer elnevezésük a Szepesség német nevéből (Zips) származtatható. A lakosok főként bányászattal, iparúzással és kereskedelemmel foglalkoztak, de jelentős szerepet kapott az állattenyésztés, a halastavak és a speciálisnak tekinthető méhészet is.

A fejlettség szintjét jól mutatja, hogy a 24 legjelentősebb szepesi város saját közösséget alkotott, jogrendjüket az úgynevezett Zipser Willkür biztosította, adójukat a királynak fizették, az uralkodók pedig komoly kiváltságokkal – szabad bíró- és papválasztás, vámmenteség és vásártatás stb. – támogatták őket. Ezek alapján egyértelmű, hogy II. Ulászlónak gazdasági szempontból érdekében állt a területek megszerzése, nem beszélve a várak stratégiai jelentőségéről. A városok közepét tágas utca szelte át, még jobban kiemelve a 14–15. században épült gótikus templomok tömegét. A faházakat felváltották a kőházak, a művelődés helyzetét jól illusztrálja, hogy a szepesi plébánosok 1405-ben közös könyvtárral rendelkeztek.

Kétségkívül sajátos helyzet alakult ki, mert az elzálogosítás 13 várost (Lubló, Podolin és Gnézda nem tartoztak ide) kiszakított a 24-ből. A területeket egy-egy előljáró irányította, és arra is van példa, hogy egy problémát közösen próbáltak megoldani. Ugyanakkor az elzálogosított városok a magyar királlyal is igyekeztek megerősíteni korábbi kiváltságaikat, sőt egyes települések – Igló, Szepesolaszi – akár külön-külön is a magyar uralkodóhoz fordultak. A Magyar Királyságon belül maradt 11 szepességi város külön pe-

Igló látképe az iglói szabók céhlevelén.
Johann Baumerth rézmetszete, 1820

céttel rendelkezett, a „*Sigillum Saxorum undecim civitatum terrae Scepusiensis*”-szel (Szepesföld tizenegy szász városának pecsétje).

LENGYEL FENNHATÓSÁG

Kezdetben a lengyel fennhatóság alá került települések közigazgatásában nem mutatható ki jelentős változás, továbbra is az általuk választott gróf elnökölt a város bíráiból és a 100 képviselőből álló „királyi széken”. A lengyel király érdekeit a Lublón székelő sztarosza (kormányzó/helytartó) képviselte, ő felelt az adók beszedéséért és a katonai ügyekért. Az előljárók alapvetően tiszteletben tartották a városok autonómiáját, bár túlkapások és hatalommal való visszaélések időnként előfordultak.

A 15. század középső harmadának eseményei súlyos terhet róttak a területre. A huszita háborúk borzalmai a Szepességet sem kímélték, az első jelentős pusztításra 1433-ban került sor. Megsínylették az Albert magyar és III. Ulászló lengyel király között kitört viszályt is, mivel a magyarok a 13 várost lengyel birtoknak, azaz ellenségnek tekintették. Az Albert korai halála utáni helyzet megcsillantotta annak lehetőségét, hogy a városok visszatérjenek a Szent Korona fennhatósága alá. A magyarok ugyanis meghívták a trónra a fiatal lengyel uralkodót, aki nem sokkal a koronázása után meghagyta a szepesi 23 város (Káposztafalu kivételével) bí-

A PODOLINI KÍSÉRTET

A SZEPESSÉGI VÁROSOK ELZÁLOGOSÍTÁSA KÉTSÉGKÍVÜL AZ UTÓKORT IS FOGLALKOZTATTA, ÍGY PÉLDAUL KRÚDY GYULÁT, AKI *A PODOLINI KÍSÉRTET* CÍMŰ MŰ-

VÉBEN, BÁR A TÖRTÉNELMI TÉNYEKET KISSÉ FIGYELMEN KÍVÜL HAGYVA, ÉRZÉKLETESEN EMLÉKEZETT MEG A MAGYAR TÖRTÉNELEM EZEN EPIZÓDJÁRÓL.

A derék Zsigmond király zálogba vetette Podolint tizenöt másik várossal együtt, és hosszú száz esztendőig el volt szakítva a hazától a kis középkori város. Lengyel urak mulatoztak benne, és lengyel kapitányok parancsoltak a népességnek. De akármiyen soká tartott a podoliniak számkivetettsége, az ódon városházán az egymás után következő polgármesterek féltő gondadal őrizték a város régi, magyarvilágbeli

pecsétjét, törvénykönyveit. Nagy Magyarországot sohasem felejtették el teljesen, és fájó szívvel gondoltak a messi hazára, mint a száműzöttek gondolnak a honukra. A gazdagabb patríciusok Magyarországra küldték a fiaikat iskolába, és a régi krónikák akárhány polgármesterről tudnak, aki az iskolai tudományokat a debreceni nagy kollégiumban nyeldeste. A száz esztendő múltak, és a szegény podoliniak már azt

hitték, hogy soha többé vissza nem váltja őket a haza a zálogból. Míg egyszer Mária Teréziának sok birodalmi tervei, ábrándjai közepette eszébe jutottak a szegény szepesi városok. Akkor már nagyon régen sínylődtek a városok az idegen zálogban. A nagy királynő egy szekér aranyat küldött a lengyel királynak a városok váltságdíja fejében, és a városok, közöttük Podolin is, újra a magyar haza tartozékai lettek.

ráinak, hogy egyesüljenek és egy gróft választanak ügyeik intézésére, akinek székhelyül Késmárkot jelölte ki. Az elképzelés végül I. Ulászló halála és a polgárháború miatt nem valósult meg, az V. László uralmát támogató cseh husziták – Giskra vezetésével – pedig kiterjesztették hatalmukat a Szepességre.

A fordulatot Hunyadi Mátyás trónra lépése hozta el: a király több hadjáratot kikényszerítette, hogy Giskráék a hűségére térjenek. Ugyanakkor Mátyás uralkodása alatt következett be az, hogy a zálogba került 16 városnak a lengyelek oldalán kellett fellépnie a magyar király ellen, amikor a Jagellók megpróbálták letaszítani a nándorfehérvári hős fiát a trónról. A háborús szenvedéseken kívül a lakosságnak egyéb sorscsapásokkal is szembe kellett néznie. Rendszeresen felütötte a fejét a pestisjárvány, 1453-ban pedig földrengés rázta meg a vidéket. A válságos állapotokat jól mutatja, hogy 1469-ben a ménhárdi házak fele üresen állt.

Mátyás uralkodásának végén felmerült az elzálogosított területek visszaváltása. A király személyes találkozót kezdeményezett IV. Kázmér lengyel uralkodóval, de erre a magyar fél betegsége miatt nem került sor, sőt valójában a lengyelek sem akartak a területről lemondani. Nem sokkal később Szapolyai Imre, a Szepesség nagy hatalmú ura próbálta meg visszaszerezni a városokat. II. Ulászlótól kieszközölte, hogy a királynak nyújtott támogatásért cserébe neki adja a majdan visszaváltandó lublói uradalmat és a 13 várost örökbirtokul. Az állandó pénzügyi

problémákkal küszködő magyar király azonban nem tudta ígérését teljesíteni.

A korszak lengyel sztarosztái elég sokszor önkényeskedtek, céljuk egyértelműen az volt, hogy a területből minél több jövedelemre tegyenek szert. Nem voltak tekintettel a városok korábbi kiváltságaira: a megszabott censuson felül is próbáltak beszedni adókat, és előszeretettel éltek az erőszakos beszállással. A hatalmaskodásokat megörökítő oklevelek gyakran

többször eredmény nélkül. A Lubomirski család előjárósága különösen sok megpróbáltatással járt együtt, mivel a városok területe is a birtokukba került. Az iglóiaknak például 1593-ban ötszáz lovas kellett eltartaniuk, de az oklevelek erőszakos katonaiállításról is árulkodnak.

Javulás csak 1744-ben következett be, a Lubomirski család kihalása után III. Ágost lengyel király a feleségének, Mária Jozefának, I. József király leányának adományozta a 13 szepesi várost. A királyné jóindulata kétségkívül kedvezően hatott a településekre, sikerült valamennyire kiheverniük az előző sanyarú évtizedeket. Mária Jozefa 1747-ben bizottságot küldött a problémák összegyűjtésére, utasításait 16 pontban fogalmazta meg. Nagy hangsúlyt fektetett a panaszosok kihallgatására, a jövedelmi kimutatások összeírására, az állattenyésztés, az ipar és a kereskedelem fejlesztésére, sőt a gyakori tüzesetek miatt felvetette az úgynevezett biztosító pénztárak létrehozását is. (Ez utóbbi, kétségkívül úttörő kezdeményezés végül nem valósult meg.)

A szász városok hálózatának köszönhetően a reformáció hamar gyökeret vert a Szepességben, az új hit első képviselői a mohácsi csata után jelentek meg a régióban. A lutheri hitelvek terjedése több évtizedet vett igénybe, a 24 királyi plébános fraternitása a 16. század közepére evangélikus esperességgé (szeniorátus) alakult át, bár a megosztottság itt is tetten érhető: az elzálogosított 13 és a Magyarországon maradt 11 városnak külön alesperese

Szepes vármegye címere, 1805

számolnak be házak kirablásáról, lovak elhajtásáról és mezőgazdasági termények lefoglalásáról. A városok természetesen jelezték a problémákat, amit uralkodói rendreutasítás követett, leg-

volt. 1569-re elkészült az ágostai hitvallás rövidített kiadása, a szepesi hitvallás (*Confessio Scepusiana*), amelyet a 24 szepesi városi fraternitás két lelkesze, Megander Bálint és Obso-paeus Cirják dolgozott ki.

Az ellenreformáció első hulláma a tizenöt éves háború idején érte el a Szepességet. A katolikusok több településen megpróbálták visszaszerezni a templomait, de a lakosság védelmébe vette egyházait. Sokat jelentett, hogy Bocskai István 1604–1606-os mozgalmának köszönhetően a szabad protestáns vallásgyakorlatot a bécsi békében (1606) és az 1608-as országgyűlésen egyaránt törvénybe foglalták. Az 1614-ben összehívott szepesváraljai zsinat önálló evangélikus egyház-szervezet létrehozásáról határozott: Felső-Magyarország öt szabad királyi városának (Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kisszeben) szuperintendenciája lényegében püspökségnek feleltethető meg.

A lengyeleknek elzálogosított területek sztarosztái az erőszakos rekatolizációval próbálkoztak: Lubomirski Szaniszló Gnédzáról elűzte az evangélikus lelkészeket, és templomukat visszaadta a katolikusoknak. (Érdekességként érdemes megemlíteni, hogy az elzálogosított területek továbbra is az esztergomi egyházmegyéhez tartoztak.) A hívek az evangélikus Thurzó György nádorhoz fordultak segítségért, ő pedig személyesen figyelmeztette a kormányzót a papokkal szemben elkövetett méltánytalanságokra. Érvként azt hozta fel, hogy az elzalogosítással az egyházi kérdések nem kerültek át a lengyel királyhoz, mivel az egyházak kegyura továbbra is a magyar király maradt. Amennyiben nem történik változás, a magyar főúr kénytelen lesz a sérelmeket a magyar és a lengyel király elé terjeszteni. Az ellenreformáció különböző hullámain Bethlen Gábor és Rákóczi György erdélyi fejedelmek hadjárataival és a vallásszabadságot garantáló békekötésekkel sikerült is egy ideig elhárítani. Lubomirski Szaniszló azonban nem adta fel, 1642-ben Podolinban letelepítette a piaristákat, s a kegyes atyák a tanításon kívül missziós feladatokat is kaptak.

A VISSZASZERZÉS

Az Oszmán Birodalom előretörése némileg háttérbe szorította a városok visszaszerzésére tett kísérleteket, ugyan-

A szepesi 16 város kerületének pecsétje

akkor az országgyűléseken a rendek mindig napirenden tartották az elzalogosított települések visszaváltásának igényét: 1552 után 22 alkalommal vetették fel az integráció szükségességét. 1608-ban már követek küldéséről és a pénz kifizetéséről is döntöttek, ami végül mégsem valósult meg. 1654-ben III. Ferdinánd levélben fordult II. János Kázmér lengyel királyhoz, hogy tárgyaljanak a visszaadás anyagi feltételeiről, de ez a kezdeményezés is elakadt.

A döntő áttörés Mária Terézia uralkodása idején következett be, és egyértelműen összefüggésbe hozható Lengyelország első felosztásával. Közép-Európa egyik vezető hatalmának politikai rendszere súlyos válságban volt, a *liberum veto* (azaz egyetlen ember ellenszavazata is megsemmisíthette a rendi országgyűlésben megszavazott törvényeket) miatt megbénult a jogszolgáltatás. A kaotikus helyzetet elsősorban Oroszország használta ki. II. Katalin cárnő egyre erőteljesebb befolyást gyakorolt a lengyelekre, az orosz követ által levezenyelt 1767-es szejm pedig gyakorlatilag semmibe vette az ország szuverenitását. A felháborodás nem is maradt el, a lázadó nemesek Bar városában léptek szövetségre, és a fegyveres harc mellett döntöttek. A válaszcsepás igen drasztikus lett: Ausztria, Poroszország és Oroszország Lengyelország megcsonkítása mellett foglalt állást, igaz, erről Mária Teréziát hosszasan kellett győzködni. A nagyhatalmak 1772 nyarán betörték az országba, megszállták a királyság egészét, majd augusztus 5-én manifesztumban adták

tudtul, hogy mely területeket kívánják tartósan ellenőrzés alá vonni.

Együttal megtörtént az elzalogosított területek visszaszerzése. November 5-én a királyné megbízottja, Csáky János, Szepes megye örökös főispánja ünnepélyes körülmények, harangzúgás és ágyúlövések között bevonult Iglóra. Az ünnepélyes istentisztelet után Csáky beszédet intézett a lakosokhoz, biztosítva őket a királyné kegyéről. Majd a polgárok hűségesküt tettek Mária Teréziának és fiának, II. Józsefnek. A ceremóniát oldott hangulatú lakoma követte, az egyik pohárköszöntő chronosticon formájában örökítette meg a nevezetes eseményt (azaz a kiemelt betűk római számként összeadva megjelölték a visszatérés évszámát).

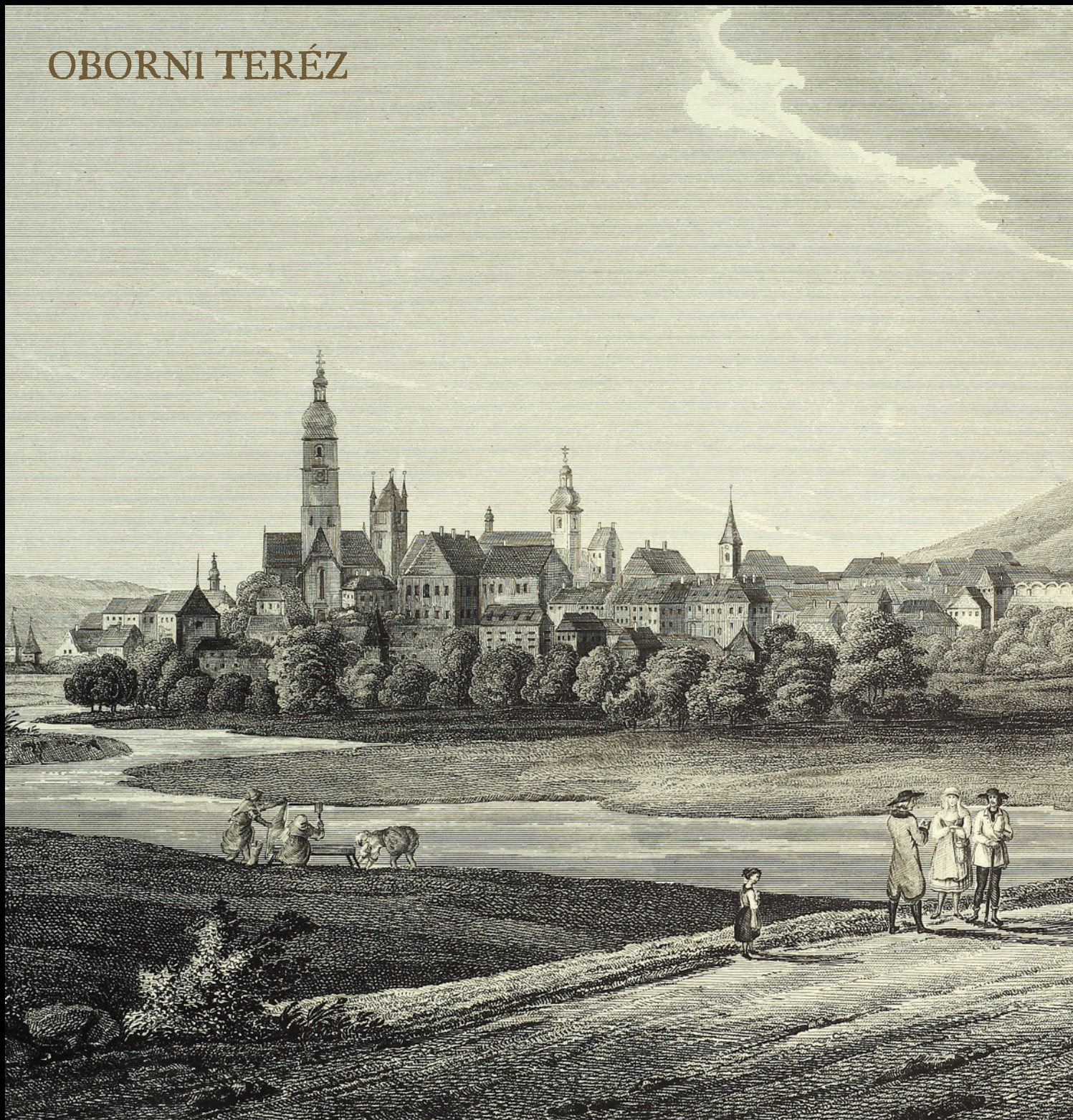
VIVat MarIa TheresIa, qVae feCIthoDie IsthaeC soLatIa (1772.)
Vota hVngarIae CoMpLeta CernVntVr hoDie. (1772.)

Éljen Mária Terézia, ki nekünk megszerezte ezen vigaszt, Magyarország kívánatai ma beteljesülteknek látszanak.

A visszacsatolás után nem sokkal, 1773-ban részletes összeírás készült a 13 városról. A területen 3340 ház állt, a lakosság lélekszáma 19 517 fő és 1863 zsellér család, felekezeti megoszlása szerint a többség (60%-ot is meghaladó) evangélikus volt, a kimutatás szerint a polgárságot a vagyonos kategóriába lehetett sorolni. Ha a mesterségeket nézzük, a legtöbben bányászattal foglalkoztak, a többi 44 iparág közül pedig kiemelkedett a cipész-csizmadia, a mészáros, a szücs, és a szabó. Az állatállomány főként lovakból, tehenekből és sertésekből állt, de feltüntettek 701 kaptár méhet is.

A 16 szepesi városból a Habsburgok önálló autonóm közigazgatási területet (Districtus Scepusiensium XVI Oppidorum) hoztak létre, Igló székhellyel. A városok új pecsétet is kaptak, melyen a Tátra csúcsai, a Hernád és Poprád folyók és az uralkodók neveinek kezdőbetűi – I(osephus) II.; M(aria) T(heresia) – látszódnak. A pajzsot két griff tartja. Körirata: „*Sigillum Sedecim Oppidorum Scepusiensium 1774.*” („A tizenhat szepesi város pecsétje 1774.”) A városokat végül az 1876-os vármegye-rendezés során tagolták be Szepes megyébe. ♦

OBORNI TERÉZ

Erdély sokféle hagyományt és jogszokást őrzött meg sokáig, a beköltözés vagy betelepítés során különféle privilégiumokat megszerző népessége már a középkorban sem alkotott egységes közigazgatási szervezetet. A magyar-

országi vármegyeszervezéssel közel egy időben létrehozott erdélyi vármegyék mellett a 14. század végére egységessé váló székely és szász székeli önkormányzatok működése alakított ki megannyi kisebb területi egységet és ma már

VÁRMEGYÉK ÉS SZÉKEK ERDÉLYBEN

Nagyszeben látkepe
a 19. század közepén.
Jakob Hyrtl acélmetszete

bonyolultnak ható igazgatási rendet. A középkor óta rendszerint székeknek nevezték a Magyar Királyságba betelepülő népek azon kisebb területi egységeit, amelyek lakói egyazon törvényszékre sereglettek össze. A törvény-

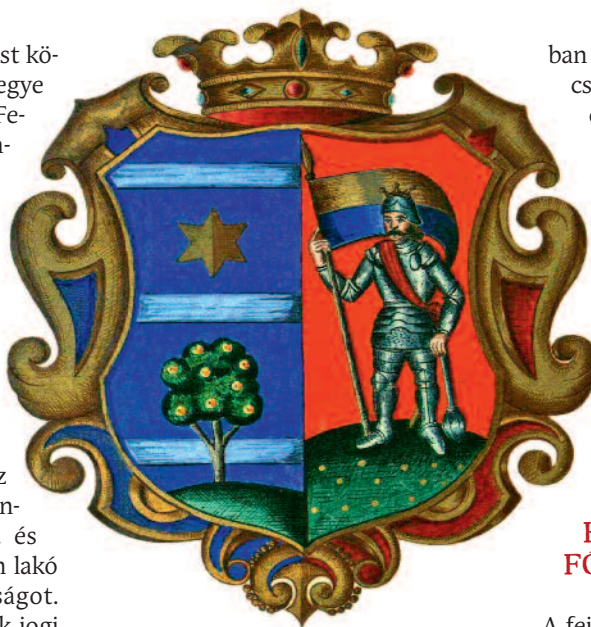
kezés és a közigazgatás korszakunkban még nem vált el egymástól, mindkettő a mindennapi élet szabályozottságát, a közrend megteremtését célozta, amire a kora újkorban talán nagyobb szükség lehetett, mint napjainkban.

Az Erdélyben az államalapítást követően létrejött hét vármegye (Kolozs, Torda, Doboka, Fehér, Küküllő, Hunyad, Szolnok) önkormányzatának fejlődése és működése kismértékben ugyan, de eltért az ország más területein lévő vármegyékétől. A vármegyék kialakítására az országos vármegyeszervezéssel egy időben került sor, annyi különbséggel, hogy a tartomány földrajzi elhelyezkedése miatt a szervezés valamelyest lassabban ment végbe. Ezt jelzi, hogy Károly Róbert az adófizetés alól csak 1324-ben mentette föl az erdélyi nemeseket, és 1342-ben nyerték el a birtokaikon lakó népesség fölötti teljes joghatóságot. A Magyar Királyságban a nemesek jogi egyenlőségét, az ún. sarkalatos nemesi jogokat ezt követően először az 1351:XI. törvény cikk fogalmazta meg, majd a *Tripartitum* első részének kilencedik fejezete, a híres *Primae Nonus (Partis Primae Titulus Nonus)* foglalta össze. Az egy és ugyanazon nemesi szabadság (*una eademque libertas*) csupán elvileg volt érvényes az ország területén, a valóságban számos társadalmi, vagyoni, jogi helyzeten alapuló különbséggel létezett.

A VÁRMEGYÉK

A kora újkorban az erdélyi vármegyék nemesi társadalma egyetemes közösségként (*universitas nobilium*) nevezte meg magát, önkormányzati jellegű tevékenységet ugyanúgy a vármegyei közgyűléseken (*congregatio generalis*) folytattak, ahogyan a királyságban. A vármegyék önkormányzatiságának kifejlődése a 14. század elején megkezdődött, azonban az erdélyi vajda igen erős központi hatalma nagy befolyást gyakorolt erre a folyamatra. A hét erdélyi vármegye számára a vajdák által összehívott közgyűléseken ugyanis a vajda tetszéséből, vele egyetértésben választották meg a megyéket irányító ispánokat (*comes*) és melléjük nem a szokásos négy, hanem csak két szolgabíró (*iudex nobilium, iudium*) is. Ezek a vajdai közgyűlések bíraskodási jogkörrel is rendelkeztek, s rendszeres ítélkezést folytattak.

Ez a vármegyék részére meghirdetett vajdai közgyűlés a 16. század közepéig – megszakításokkal ugyan – oly módon működött, mintha a hét erdélyi

Torda-Maros vármegye címere

Torda-Aranyos vármegye címere

vármegye lényegében egyetlen nagy egység lett volna, amelynek nemessége közös gyűlésre jön össze. 1526 után az erdélyi részekben még találkozhatunk a magyar rendi nemzettel, azaz a hét vármegye közös gyűléseivel, amelyek akkoriban még önálló szerveződésként statútumokat alkottak és bíraskodási hatóságként is működtek. 1556 után azon-

ban ez a fajta, az erdélyi vajdák részéről csak a hét nemesi vármegye számára összehívott congregatio megszűnt, azaz beolvadt az új ország formálódó rendi országgyűlésébe. Természetesen voltak külön megyegyűlések is, amelyeken a helyi birtokos nemesek már maguk választhatták meg a törvényszéki üléseiken, a sedriákon (*sedes iudiciaria, sedria*) az ispánt segítő esküdt ülnököket (*iurati assessores*).

FEJEDELMEK, FŐISPÁNOK, FŐSZOLGABÍRÁK

A fejedelmi korszakban az erdélyi vármegyék élén két-két, főispánnak nevezett tisztségviselő állt, akik tényleges munkát végeztek, ezért vármegyéjüktől különböző összegű fizetést is kaptak. A főispánok alatt a két főszolgabíró – akiket Erdélyben egyszerűen főbíróknak neveztek – állt, mellettük 4-8 főnyi vicebíró, jegyző és adószedő (perceptor) teljesített szolgálatot. Az erdélyi vármegyék élére a főispánokat a fejedelmek nevezték ki, megyéjük élén közigazgatási és igazságszolgáltatási téren is a fejedelmi hatalmat képviselték, emiatt jelenlétük feltétlenül kívánatos, sőt nélkülözhetetlen volt a vármegyei törvényszék vagy általános közgyűlés alkalmain.

Az erdélyi vármegyék igazgatásának sajátosságaival kapcsolatban legutóbb Dáné Veronka kutatásai hoztak új eredményeket. Erdélyben a főispánok a főispánok alatt a hivatali rangsorban a fő- (szolga)bírók álltak, akik általában a megyék vagyonosabb, tekintélyesebb családjaiból kerültek ki, utánuk az alispán, majd a vice- (szolga)bírók következtek. A vármegyei jegyzők rendszerint kivételesen képzett, magas szintű írástudással és jogi jártassággal is rendelkező személyek voltak, akik ismereteiket gyakran a fejedelmi kancelláriában szerezték. Nem egy közülük – hosszabb-rövidebb vármegyei szolgálatot követően – magasabb kormányzati vagy jogszolgáltatási funkcióba került. A fejedelmi hatalom a vármegyék igazgatását igen szoros ellenőrzés alatt tartotta, annak dacára, hogy az erdélyi vármegyék nemesi ugyanúgy küldhettek követeket az országgyűlésbe, mint a királyságban, és ekképpen harcolhattak jogaikért.

Az erdélyi vármegyei öngazgatás története elválaszthatatlan a helyi bíraskodástól. Az Erdélybe 1556-ban visszatérő II. János választott király – és édesanyja, Izabella királyné – hozta létre 1556-ban a Királyi Táblát, amelyre a vármegyei törvényszékről lehetett fellebbezni. 1597-ben már országgyűlési törvény engedte meg, hogy a felperesek óhaja szerint ügyüket a vármegyei törvényszéken vagy pedig a Királyi Táblán folytathassák le. Feltehetőleg a per értéke dönthette el, melyik ügy melyik bírói fórum elé kerüljön. Ezt a rendelkezést újítták meg 1607-ben, majd Bethlen Gábor fejedelemsege alatt is, amikor az 1619-ben kiadott perjogi kódex vagy más szóval perrendtartás révén sikerült a Fejedelmi Tábla és a vármegyei bírói székek hatáskörét elkülöníteni.

A 16–17. században a sedesnek vagy sedriának nevezett gyűlés ítélkezett az erdélyi vármegyékben. Ezek működése a 17. század második felére differenciálódott, többféle hatáskörrel rendelkező, alsóbb fokú törvényszék alakult ki. A legfőbb törvényszék az egész vármegye területére kiterjedő hatáskörrel rendelkező generális szék vagy másként derékszék volt, ezenkívül létezett vármegyénként két-két alszék (másként: partialis szék), valamint fiúszék vagy filiális szék. Az alszék a nemesség olyan ügyeiben ítélkezhetett, amelyekben a per értéke nem haladta meg a száz forintot. A fiúszék a jobbágyok és nemtelen személyek mindennemű ügyeiben hozhatott ítéletet. A generális szék pedig a nemesek száz forint értékű meghaladó pereiben, valamint a törvények által külön erre a bírói fórumra rendelt ügyekben, a nemesek büntetteiben és a vármegyei kisebb törvényszékekről ide fellebbezett ügyekben dönthetett. A források azt is mutatják, hogy a generális szék elé jobbágyok ügyei is kerülhettek, ezek azonban a legsúlyosabb bűncselekmények voltak. Az erdélyi vármegyék sajátos, hosszan elnyúló földrajzi elhelyezkedése az önkormányzatok és bíraskodási fórumok területi beosztására is hatással volt. A vármegyék két elkülönülő részre, alsó és felső kerületre osztoztak, s a távolság miatt majdnem minden esetben úgy működtek, mintha két különálló kis vármegye létezett volna. Tisztikaruk is ennek értelmében kettőződött meg, sőt, a 17. század közepének életveszélyes viszonyai közepette az egyes kerületek saját törvénykezést kezdtek meg, amelyből a már említett filiális szék fejlődött ki.

A középkori Magyar Királyság fő tisztségviselőinek sorában, az országnagyok között az erdélyi vajda tisztsége a harmadik-negyedik legrangosabb helyet foglalta el. Az övéhez hasonló és azzal párhuzamba állítható tisztség a horvát-szlavón bán méltósága volt. Maga a kifejezés bolgár-szláv eredetű, a jelentése: vezér. A magyar királyok Erdély élére kezdetben különféle címmel neveztek ki kormányzati vezetőket (1003: Erdőelvi Zoltán – princeps; 1111 és 1113: Mercurius – princeps Ultrasilvanus). A vajda (*wayvoda*) tisztségénél első megjelenésére a 12. század végéről vannak adataink. A vajda – esetenként egyidejűleg kinevezett két vajda – a királyi hatalmat képviselte az „erdőn túli” tartományban. Az Árpád-korban előfordult, hogy hercegek, ifjabb királyok (Béla herceg 1226–1235, István herceg 1257–1270) álltak Erdély mint hercegség (*ducatus*) élén.

A vajdák ebben a korban egyúttal Fehér vármegye ispánjai is voltak, ám ezt a címet hamarosan az alvajdák (*vicewayvoda*) kapták meg, akik e megyében tartották a vajdai ítélőszéket. A tartomány kormányzatával járó tényleges feladatokat a legtöbbször a királyi udvarban tartózkodó uruk helyett az alvajdák végezték, akiknek kinevezése a 13. század elejétől került sor. 1263-ban az erdélyi vajdai cím egyesült a szolnoki ispáni címmel, így a vajda joghatósága ettől kezdve kiterjedt Erdély összes vármegyéjére. A vajdák 1461-től a székelyek ispánja (*comes Siculorum*) méltóságot is magukénak mondhatták, így kezükben még nagyobb hatalom koncentráldott.

Bár a vajdai tisztségre kinevezendő személyről rendszerint egyeztetések folytak a királyi tanács tagjai és az uralkodó között, kinevezésük mégis a király tetszésétől függött, aki bármikor visszavonhatta megbízatásukat. A kinevezésre vonatkozó királyi jogot I. Ulászló 1444. évi II. dekrétuma foglalta írásba. A vajda a közigazgatási, a katonai és az igazságszolgáltatási főhatalmat gyakorolta a tartomány élén, így mintegy a királyt helyettesítette. A vajdák nevezhették ki a vármegyei főispánokat és alispánokat az általuk vezetett, az egyes vármegyék számára összehívott, bíraskodásra is alkalmat szolgáltató vajdai gyűléseken, amelyek lassanként tartományi gyűléseké alakultak. Az erdélyi vajda a királyi kincstártól kapott éves jövedelmet, ami a 16. század elején 9000 forintot tett ki, és ehhez járult még a természetben – sóban – kifizetett évi 3000 forintnyi juttatás. A vajdai székről a peres ügyeket a magyar királyi Kúriához lehetett fellebbezni.

A 15–16. század fordulójára kialakult jogszokás szerint a Magyar Királyság egyik fő tisztségviselője, az országbíró látta el az erdélyi vajda tisztségét is. Batori István (1479–93) és Szentgyörgyi Péter (1499–1510) országbíró és erdélyi vajda volt egyszerre, ami érthetővé teszi, hogy a vajdai ítélkezési gyakorlatban miért érvényesült az országbírói gyakorlat. Az 1500. évi dekrétum ezt a jogszokást erősítette meg, amikor kimondta, hogy az Erdélyből a magyar királyi Kúriába fellebbezett ügyekben kizárólag az országbíró az illetékes főbíró. Ezt a joggyakorlatot foglalta írásba Werbőczy *Tripartituma* is. A vajdák növekvő hatalma eredményezte, hogy a 15. század első harmadától kezdve fokozatosan kifejlődött egy ún. vajdai kancellária, amelynek léte a tartomány kormányzati különállóságát jelzi.

Erdélyt a 16. század elején mind gyakrabban érték fegyveres támadások, betörések, ezért a tartomány megvédelmezése egyre sürgetőbb és hatékonyabb döntéseket igényelt, amelyeket nem lehetett minden esetben a budai királyi udvartól várni. A vajda katonai vezetői szerepe ezért erőteljesebbé vált, hiszen lényegében rajta múlt a tartomány megtartása, megvédelmezése. Így nem véletlen, hogy hadvezetési sikerei, győzelmei következtében a tisztséget 1510 decemberétől betöltő Szapolyai János erdélyi vajda hatalma és tekintélye egyre gyarapodott a keleti országgrszben.

Erdély élére a középkori értelemben vett vajdákat utoljára I. Ferdinánd nevezett ki 1553-ban, hiszen a fejedelemiség kialakulása előtt ő volt az utolsó király, akinek jogára alatt az egész Magyar Királyság egyesült. Az erdélyi rendek még a Habsburg-hadsereg 1551 nyarán történt bevonulása előtt azt kérték Ferdinándtól, hogy az általa kijelölendő új vajda magyar legyen, miként azt már az 1492. évi VII. tc. is előírta. Ferdinánd végül ruszkai Dobó Istvánt – az egri hős várkapitányt – és szentiványi Kendy Ferencet nevezte ki erdélyi vajdákká, akik 1556-ig viselték tisztségüket.

Marosvásárhely látképe a 19. század közepén. Ludwig Rohbock képe után Johann Poppel acélmetszete

A vármegyei öngazgatásnak egyik súlyos, komoly helyi erőket megmozgató feladata volt a gonosztevők, rablók, gyilkosok és egyéb gaztetteket elkövető emberek, a „nyilvánvaló orvok, latrok” elfogatása, ezért nem meglepő, hogy nagyszámú országgyűlési törvénycikk is foglalkozott a kérdéssel. Míg a gonosztevők felkutatása kezdetben a földesurak embereinek megbízatása volt, a vármegyék a 16. századtól egyre többször rendeltek el úgynevezett cirkálást (*inquisitio*), azaz az ilyen személyek felkutatását. A vármegye kijelölt cirkáló a földesurak birtokain is folytathatták tevékenységüket, és az általuk elfogott bűnözőket általában a megyei főispánok vagy kiküldött megbízottaik jelenlétében büntették meg.

Szervezettebb bűnüldözési gyakorlatot mutat az, hogy a 17. század elején néhány vármegyében évente megvá-

lasztották a cirkálással megbízott személyeket. Miként Kiss András megállapította, a 17. században a vármegyei fejlődés e téren abba az irányba mutatott, hogy ne azonnali akasztással büntessék az elkapott gazembereket, hanem a vármegyei törvényszék elé állítsák őket. Ezt jelzi azoknak a büntetőügyeknek a szaporodása, amelyek bekerültek a vármegyei sedria jegyzőkönyvébe. A korábbi időkben ugyanis rögtönítélő eljárással vagy anélkül, de az elfogás helyszínén azonnal megölték az elkapott bűnözőket, a főispán vagy kiküldött embere jelenlétében.

A vármegyei törvényszék ülései csak a mindenkori főispán jelenlétében voltak jogilag határozatképesek, akit azonban rendszeresen elszólíthattak vármegyéjéből az országos vagy udvari ügyek. Mivel a 17. században a megtárgyalandó ügyek száma is rendkívüli mértékben megnőtt, 1650-ben Fehér vármegye megkapta az országgyűléstől az engedélyt, hogy a megyebeli nemesség a főispán hiányában is törvényszéket tartsa, viszont az alispánnak, a szolgabírónak, az esküdteknek és a jegyző-

nek jelen kellett lenniük az ülésen. Később ez a gyakorlat érvényessé vált a többi vármegyében is, így a megyei törvényszék valóban a megyei nemesség bírói fórumává vált.

A megye nemessége legtöbbször a rendek gyűlése előtt egy-két hónappal kapta meg az országgyűlésre szóló meghívót. Ezt követően választották meg a deputátusokat, a megyei küldötteket. A 16. század utolsó harmadában a magyar megyék rendszerint nyolc-nyolc követet küldtek az országgyűlésre, később, a 17. század elején ez a létszám hat főre csökkent, majd az 1640-es évek elején négy főre, az Apafi-korban pedig már csupán két-két fővel képviseltette magát a megyei nemesi rend. Mindenkor ügyeltek azonban arra, hogy a vármegyék mindkét járásából – lehetőleg egyenlő számban – válasszanak követeket. Az országgyűléseken a tekintélyesebb megyebeli birtokos családok tagjai vettek részt, azonban a 17. század negyvenes éveiben már az is előfordult, hogy a nemesség a tisztviselői kar tagjai közül választottak országgyűlési képviselőket, fő(szolga)bírót vagy assessorokat.

A SZÉKELY SZÉKEK

Székelyföld sajátos önkormányzatiságának szervezeti egységei a középkorban kialakult székek voltak. Bónis György jogtörténész a középkori széki rendszer kialakulását vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy székely székek és fiúszékek ott alakultak ki, ahol „természetes tömörülés során a székely bíráskodás gócpontjai” létrejöttek, és ennélfogva a bírói szék helyszínéről nyerte elnevezését az a környező terület, kisebb régió, amelynek falvaiból az adott törvényszékre jártak.

Bónis a székek – kezdetben mint bíráskodási egységek – területének kiformalódásában jelentős szerepet tulajdonított a földrajzi tényezőknek, folyóvölgyeknek, hegyvonulatoknak, amelyek természetes módon alakították ki a települések területi csoportosulásait. Együttal rávilágított arra is, hogy a különálló székek szerveződésénél fontos szerepe volt az önálló törvényszék tartásának, illetve ezek uralkodó általi engedélyezésének. A közigazgatást, katonai igazgatást és törvénykezést lebonyolító területi egységek a kora újkorban csak kevésbé változtak, a fejedelmi

adományok okán azonban a főszékek mellett új fiúszékek, azaz kisebb igazgatási-törvénykezési régiók jöttek létre.

Udvarhelyszék – amelyhez Keresztúr és Bardóc fiúszék tartozott – vezető (vagy anyaszék-) jellege tovább élt a fejedelemség korában, annak ellenére, hogy ekkor már voltak más, hasonló jelentőséggel bíró széki központok is. A további széki egységek: Marosszék és fiúszéke vagy legalábbis törvénykezési színhelyként funkcionáló Szeredaszék; Csíkszék (Felcsík- és Alcsíkszék) és társzékei, Gyergyó- és Kászonszék; valamint a Sepsí-, Kézdi- és Orbaiszék egyenrangú

Székely parasztszönyör téli öltözetben a 18. század második felében. Ifj. Neuhauser Ferenc akvarellje

szövetségéből a 17. század elejétől létrejött Háromszék, amelyhez tartozott a korszakunkban hangsúlyosabb önállósággal működő Miklósvárszék; és végezetül Aranyosszék, amely a Székelyföld törzsterületétől távolabb, az Aranyos folyó kanyarulatában terül el. A korszak sajátossága, hogy a központi hatalom igyekezett olyan átalakulásokat támogatni, amelyek a széki önkormányzatot a vármegyei önkormányzathoz tették hasonlatossá.

A közigazgatással és bíraskodással kapcsolatos korabeli fórumok a vármegyei önkormányzat fejlődésének útján csak a 16. században váltak el egymástól – ezt tapasztaljuk a széki gyűlések esetében is. 1562 után vehető észre, hogy a törvénykezésre már kifejezetten e célból összehívott székgyűlésen került sor, de emellett széki közgyűléseket (*congregatio generalis*) is tartottak, amelyeken a szék apraja-nagyja, vagyis mindhárom társadalmi réteg – előkelők, lófők és a székely község – tagjai összegyűlhettek. Ezek a közgyűlések a közösséget érintő minden ügyet megtárgyaltak. A székgyűléseket rendszerint a nagyobb városokban vagy a székek központi helyein tartották: Marosszék

Marosvásárhelyen és Nyárádszeredában, Udvarhelyszék Udvarhelyen, Csikszék Csikszerezében, Háromszék Sepsiszentgyörgyön vagy Kézdivásárhelyen.

A törvényszékeket, amelyekre alsóbb fokú bíróságokról lehetett fellebbezni, derékszéknek is nevezték. Itt intézték a katonai készenléttel és a közrend fenntartásával kapcsolatos teendőket is. Emellett olyan, az adott szék mindennapi életét, széken belüli jogrendjét vagy éppen egy aktuálisan fölmerült vitás ügyet, helyzetet szabályozó rendeleteket hozhattak, amelyekkel mintegy kitölthették a felsőbb szintű törvények és az addigi szokásjog által hagyott joghézagokat. A derékszék a széki kapitánynak és a főkirálybíróknak együttesen kellett meghirdetnie és azon elnökölnie. A széki önkormányzatok fontos feladata volt a szabad székelyek katonai készenlétének fenntartása, ami összefüggésben állt a társadalmi szerveződéssel is, hiszen a hadi szolgálatra kötelezett családokat tízes, százas egységekben tartották számon. Ezeknek a csoportoknak az élén a tizedesek és a hadnagynak nevezett katonai vezetők álltak.

A széki gyűlésekről fennmaradt jegyzőkönyvek (*protocollum*) a nagyrészt peres ügyekre vonatkozó ítéleteket/határozatokat (*deliberatio*) és végzéseket/döntéseket (*constitutio*) tartalmazták. Széken hozott rendszabályok főként a 17. századból maradtak fenn, de minden bizonnyal már a korábbi századokban is alkottak ilyeneket. 1610-ből ismert Marosszék saját rendelete, mely szerint fegyveresen nem lehet részt venni a székgyűlésen, nehogy a viták hevében az ellentétes állásponton lévő székely atyafiak egymás életére törjenek. A rendelkezések sok esetben nem valamiféle általános szabályozást fogalmaztak meg, hanem legtöbbször egy-egy adott konkrét, a széken belüli igazgatásban fölmerült kérdést orvosoltak.

1659-ben Marosszék egyik határozata szabályozta a kivetett adók széken belüli felosztását, egyúttal arra is rávilágít, hogy a székelyek az országot fenyegető török támadás veszélyét igen komolyan vették. Minden vagyoni rétegre annak képessége szerint terheltek az országosan kivetett adót: „Végeztük azt is székestől, ha urunk önagysága fogja jovallani, s más székbeliék is, és vármegyebeli uraink is, kik egy kapuszám után tíz tallért ígértek, ha contribuálnak, az szerént mű is, úgy hogy több contributio ránk ne vetessék; [...] Mivel az fő Vezérnek rettenetes haragját

ránk mozduló szándékát értük, azért végeztünk mű es székestől: nyolc, kilenc, tíz ház jobbágyon feljül való nemes ember hogy adjon tíz tallért. Azon alól való harmadfél tallért, két-három ház jobbágyú nemes ember két tallért. Ha pedig tallért nem akarna adni, adgyon két forintot. Négyökrű fél tallért, avagy egy forintot, azért hogy inkább tallérra tegyen szert. Kétökrű ember három adgyon egy tallért vagy két forintot, ha tallérnak szerét nem teszi. Az mely szabad embernek pedig vonó marhája nincsen, de egyéb lábas marhája vagy, hat adgyon egy tallért, avagy két forintot.”

SZÉKELY ISPÁN, HADNAGY, KAPITÁNY, SZÉKBÍRÓ

A székelység legfőbb politikai, katonai, közigazgatási és törvénykezési tisztségviselője a székelyek ispánja (*comes Siculorum*) volt. A középkorban a király nevezte ki, általában erdélyi nemes volt, de nem székely. A 15. századtól az erdélyi vajda, majd 1571-től az erdélyi fejedelmek viselték a címet. A király parancsára a székelyek ispánja felügyelte a székely haderő legfőbb seregszemléjét, a mustrát, ahol a hadra fogható székely lakosságnak fegyverrel felszerelkezve kellett megjelennie.

Az egyes székek tisztségviselői közé tartozott mindenekelőtt a szék hadnagya (*maior exercitus, ductor*) – a 16. század második felétől már kapitánya (*capitaneus sedis*) –, akinek feladata békében a hadkötelesek nyilvántartása, a hadi felszerelés ellenőrzése, háború esetén a szék katonaságának vezetése volt. Ezenkívül részt vett a törvénykezésben a székbíróval és az esküdtekkal, és ő volt az, aki legtöbbször a széki közgyűlésen is elnökölt. A meghozott széki ítéletek végrehajtásában eljárhatott, és intézkednie kellett akkor is, ha valamilyen fejedelmi parancslelél érkezett a székekhez. Éppen ezért a székeken belül a szék kapitánya volt a legrangosabb, legerősebb tisztség, bár a mellé rendelt királybírók, később főkirálybírók is nagy befolyással rendelkeztek. A szék hadnagya fizetségképpen járulékot kapott a bírságpénzekből. 1562 után egyetlen személy, Petki Gábor viselte a hat székely szék kapitánya címet, és egyben Várhegy és Székelytámadt vár kapitánya is volt, de ez az összevont tisztség később mégsem honosodott meg a fejedelemségben. Háborús időszakban egy főkapitányt (*generalis capitaneus*) is kineveztek a székelyek élére.

A bíraskodást a szék lakosai közül választott székbíró (*iudex terrestris*, magyarul: dulló) és mellé a király által kijelölt királybíró (*iudex regius*) közösen intézte, mellettük 12 esküdtt ülnök – másként székülő – segédkezett. A székbírót a középkorban és még a 16. század első felében is évente, nemenként és áganként választották, a tisztség azonban a fejedelemség korában megszűnt. 1562 után már csak Aranyos- és Kászsónszékben találkozhatunk vele, aminek magyarázata, hogy ezek a székek nem vettek részt az 1562. évi székely felkelésben, így az itteni lakosok továbbra is megválaszt-

hatták székbíráikat, de később a tisztség innen is eltűnt.

A hadnagyi/kapitányi és a székbírói tisztségeket rendszerint a lófők töltötték be, így sok család törekedett ez okból is a lófőség megszerzésére. A törvénytörő esküdteket is az előkelők és a lófők rendjéből választották meg a székgyűléseken, így a közszekelemek ki-szorultak ezekből a funkciókból.

Székely paraszt téli öltözetben a 18. század második felében. Ifj. Neuhauser Ferenc akvarellje

COLOSWAR vulgo CLAVSENBURG, Transilvania Civitas Primaria

Kolozsvár látképe.
Jacob Peeters rézmetszete, 1686

Az 1562. évi felkelést követően meghozott segesvári végzések sok vonatkozásban megváltoztatták a hagyományos székely önkormányzati rendet. Mindekelőtt megerősítették a királybírói tisztséget, oly módon, hogy a szék nemesi közül megválasztott (fő)királybíró személyéről egyeztetni kellett az uralkodóval. A főkirálybírók mellett már a 16. század utolsó harmadában feltűntek az alkirálybírók, akiknek feladata az igazságszolgáltatási és igazgatási teendők intézése volt akkor is, amikor a főtisztségviselők, tehát a főkirálybíró és a főkapitány nem voltak jelen. Az alkirálybírók az esküdtekkel együtt törvényszéket tarthattak. Az ő feladatuk volt a peres ügyekben és a közrend fenntartásában való mindennemű ügyintézés, az ítéletek végrehajtása és a bírságok beszedése is.

Az esküdtek (*jurati assessores*) – más néven székülők, széktartók – feladatait szintén az 1562. évi felkelést követően II. János által kiadott segesvári végzések szabták meg. Eszerint minden tizenötöd napon – a széki bírakkal együtt – törvényt kellett ülniük. Minden székben 12 főt választottak a főnépek és a lófők közül, akiknek meg kellett esküdniük, hogy az igazság és lelkiismeretük szerint segítenek az ítéletek meghozatalában. Az is elvárás volt velük szemben, hogy valamelyest értsenek a jogi eljárások menetéhez, értelmes, tanult em-

berek legyenek. A székülők létszáma később 12-nél kevesebb is lehetett, előfordult, hogy nyolc vagy fiúszékekben hat főt választottak, javadalmazásuk pedig legtöbbször az általuk beszedett bírságpénzekből került ki.

Az 1562. évi végzések rendelkeztek a széki jegyző (*notarius*) tisztségéről is. Írástudóknak kellett lenniük, ismerniük kellett a korabeli igazgatásban használt latin szakszavakat, a bírászkodásban használt fogalmazási stílust, ezért sok jegyző a falusi iskolák tanítói közül került ki. A jegyzők vezették a székgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyveket, megfogalmazták a közigazgatási vagy peres eljáráshoz szükséges iratokat, és mivel az ítélezésben is részt vettek, tekintélyük egyre nőtt.

HÁROMSZÉK

A 17. század elejére Sepsí-, Kézdi- és Orbaiszék egyelőre nem túl erős egységét már Háromszéknek nevezték. Egységüket leginkább főtisztségviselőik azonossága jelentette ez idő tájt. A három egyenrangú szék mindegyike önálló törvényszéket tartott, élükön a közös főkirálybíró állt, aki egyúttal Várhegy várának kapitánya is volt. Az egyes székeknek külön alkirálybírójuk volt, viszont élükön közös főkapitány és alkaptány állt. Az erdővidékiek azonban, miként az a forrásokból kiderül, peres ügyeik intézésére nem akartak átmenni Sepsiszentgyörgyre, saját maguk kívántak törvényszéket tartani, mégpedig Miklósváron. A sepsiszékiek viszont nem nagyon hajlottak arra, hogy elfogadják Miklósvárszék önállós-

ságának megerősítését, és évtizedeken átnyúló harcot folytattak a miklósvárszékiekkel.

MIKLÓSVÁRSZÉK FIÚSZÉK

Ma is Erdővidéknek nevezzük azt a székelyföldi régiót, amelyből két kisebb széki egység, Miklósvárszék és Bardóc fiúszék alakult ki. A területet kettészelő Bacon/Barót patak völgye lehetett a középkori határvonal az itt megtelepedő telegdi székelyek és a sebesi/sepsi székelyek nemzetsége között, azaz később az Udvarhelyszékhez tartozó Bardóc fiúszék és a Sepsiszékhez tartozó Miklósvárszék falvai között. A két fiúszék közül a Miklósvárszéknek nevezett területi egység (Barót, Bodos, Bölön, Köpec, Középjajta, Nagybacon, Nagyajta, Szárazajta és Miklósvár települések) már a középkorban a széki önállóság kiépítésére törekedett.

A kora újkorban a két kis szék önállósági törekvései sikerre is vezettek. Bethlen Gábor 1624-ben megerősítette a Sepsiszék területén fekvő, Erdővidéknek nevezett districtus kilenc falvának, azaz Miklósvárszéknek korábbi kiváltságait. Meghagyta, hogy a régi elnevezéssel Szentmiklósvara fiúszéket alkotó kilenc falu Háromszék főkapitányának és főkirálybírájának legyen alávetve, az említett három szék módjára, Sepsiszékekkel együtt. Egyed Ákos állapította meg, hogy Miklósvárszék teljes jogú széki törvényhatóság volt, még ha nem is volt teljesen független anyaszékétől. A szék központja több település, Miklósvár, Bölön, Nagyajta, Köpec után végül Baróton állandósult.

UDVARHELYSZÉK ÉS BARDÓC FIÚSZÉK

A Székelyudvarhely központú Udvarhelyszéket a késő középkortól kezdődően a székely fő- vagy anyaszéknek (*capitalis sedes*) tekintjük, bár Székelyföld közép- és kora újkori történetében Marosszék is meghatározó szerepet játszott. A korai középkori források telegdi székelyekként emlékeznek meg Udvarhelyszék lakosairól, akik ezt az elnevezést korábbi bihari szálláshelyükről, a bihari (Mező)Telegdről nyerték. A régészeti adatok tanúsága szerint a telegdi székelyek a 12. század második felében telepedtek be a Kárpátok hegyláncjai alá. A szék központi szerepét támasztja alá, hogy az ismert székely nemzetgyűléseket korszakunkban általában Udvarhelyszéken tartották. Különösen jelentős volt az 1505. évi gyűlés, amelyen a Székelyföldön bíráskodási és közigazgatási feladatokat is ellátó 17 fős törvényszéket hoztak létre. Udvarhelyszék vezető szerepe a fejedelemség korában is megmaradt.

Bardóc fiúszék első okleveles említése Udvarhelyszék 1600. évi törvénykezési jegyzőkönyvében, a homoródmásiak és vargyasiak határperében folytatott tanúkihallgatásról szóló feljegyzésben tűnik fel „*Bardoc széknek hitese*” (hitese, azaz esküdt bírja, székülője). Ugyanezen forrásban jelenik meg a Vargyas districtus (vidék, kerü-

let) elnevezés is. Az Udvarhelyszékhez tartozó települések önálló fiúszékké válását I. Rákóczi György 1635-ben kelt privilégiumlevele biztosította először, bár az oklevél egy már korábban kialakult joggyakorlatot tett törvényessé. A fejedelem döntése a következő volt: Bardócszék (Bardóc, Vargyas, Olasztelek, Száldobos, Füle, Hermány, Bibarcfalva, Kisbacon, Nagybacon/Telegdibacon) lakosai egyéves időtartamra maguk közül választhatnak alkirálybíró, megőrizve azt a régi szokást és gyakorlatot, hogy a választásban egyet kell érteniük az udvarhelyszéki főkirálybíróval. Peres ügyeiket csak fellebbezéssel kötelesek Udvarhelyszéken tartandó törvényszék elé vinni.

KERESZTÚR FIÚSZÉK

A szintén Udvarhelyszék fiúszékeként ismert Keresztúrszékről 1477-ből ismert az első írásos említés. Az oklevél szerint Keresztúr mezővárosában ekkoriban már különálló törvényszék működött, saját székbíróval. A kora újkorban Keresztúr fiúszéket általában az anyaszékkel együtt említették, például 1552-ben I. Ferdinánd Erdélybe érkezett biztosai is, sőt egy 1590-ből fennmaradt forrás arról tanúskodik, hogy azonosították is vele: „*Keresztúrszék most Udvarhelyszéknek is mondatik.*” Fiúszékként 1606-ban említették, szintén azonosítva az anyaszékkel: „*Udvarhelyszékben, másnéven*

Keresztúr fiúszékben”. 1649-ben „*viccesedes Keresztur*” (Keresztúr-alszék) formában tettek róla említést. Keresztúr szék fiúszéki státusát az jelzi egyértelműen, hogy alkirálybírói törvényszéket tartottak a városban. Erről rendelkezett 1639-ben Udvarhelyszék derékszékén az a határozat, mely szerint a keresztúrszékiek számára helyben tartanak első fokú törvénykezési fórumot, és onnan lehessen fellebbezni Udvarhelyre.

MAROSSZÉK ÉS SZEREDA FIÚSZÉK

A Székelyföld északnyugati peremén fekvő Marosszék szerepe és befolyása a kora újkorban erősödött meg, elsősorban központi városa, Székelyvásárhely/Marosvásárhely révén. A város már a 14. század elejétől rangos vásárhely volt, 1616-ban pedig Bethlen Gábertől szabad királyi városi rangot kapott.

A szék belső önkormányzati működése jól szervezett volt, számos székgyűlésről maradt fenn jegyzőkönyv. A hozzá tartozó Szeredaszék tényleges fiúszéki helyzetéről nem egységes a kutatók álláspontja. Pál-Antal Sándor szerint Szeredaszék inkább Marosszék alsóbb fokú törvényszéke és nem kü-

Medgyes látképe. Johann Jakob Schollenberger rézkarca, 1675 körül

Brassó látképe a 19. század végén.
Három Gyula, lavírozott tus

lön területi-közigazgatási egység volt a fejedelemség korában. Annyi bizonyos, hogy törvényszéket és székyűlést is tartottak a mezővárosban, ezáltal igazgatási funkciókat gyakoroltak, ami általában fiúszéki státust jelez a korszakban. Demény Lajos egy alkalommal Nyárádszékként tett említést a területről.

1611-ben Nyárádszereda mezővárosában részleges széki közgyűlést tartottak, és azon iktatták be székkapitánynak a Torda vármegyei nemest, abafáji Huszár Istvánt, akinek hivatala felvételekor, szokás szerint, esküt kellett tennie így módon: „*Én Huszár István eskuszem az élő Istenre, hogy én ebben az Marosszéki kapitányságnak tisztiben hű és igaz leszek, az széket az ő régi szokásában és szabadságában, törvényében, igazában megtartom, és az én értelmem szerint az előttem perlődőknek igaz törvényt teszek, és igaz exequitiót szolgáltatok, mind szegénynek, boldognak, igazat nem hamisítok,*

hamisat nem igazítok, hanem mindennek igaz leszek, és törvény vagy ok nélkül semmi rendet meg nem háborgatok. Isten engem úgy segítjen.”

CSÍK-, GYERGYÓ- ÉS KÁSZONSZÉK

A hagyományosan együvé tartozó székek szoros kapcsolata a fejedelmi korban is megmaradt. Gyergyószék már a 15. században Csíkszék egyenrangú társszékeként létezett, önálló bírászkodási gyakorlattal, bár a forrásokban már jóval korábban, 1406-ban említik. 1466-ban Mátyás király egyházi adófizetéssel kapcsolatos rendelkezése egyenrangúakként sorolta fel Csík- és Gyergyószéket. Korszakunkban is társszéki viszony figyelhető meg, közigazgatási értelemben legalábbis három egyenrangú székről beszélhetünk, amelyeket a közös kapitány és főkirálybíró tisztsége is jelzett. Már I. Ferdinánd király 1552-ben Erdélybe küldött biztosainak, Georg Wernernek és Bornemissza Pálnak közösen készített jelentése feltüntette, hogy Gyergyó- és Kászonszék Csíkszékhez tartozik, de nem jelzett alá-fölé rendeltégi viszonyt.

Kászonszék falvainak – Impérfalva, Felsőfalva, Jakabfalva és Újfalva – önálló székké válásáról egy 1663-ból fennmaradt feljegyzés tudósít, amelynek hitelessége máig kétséges, hiszen az önállósodási történetben igen erős szerepet tulajdonít annak a gyergyói Lázár családnak, amely így módon biztosíthatta helyét és birtokait a kászoni székyelyek között. Röviden összegezve az oklevélben foglaltakat: a kászoniak 1395-ben komoly katonai segítséget nyújtottak Luxemburgi Zsigmond király Moldva ellen vezetett hadjáratában, ezért cserébe azt kívánták a királytól, hogy önálló székként maguk tehessenek bírót, hadnagyot maguk közül, és különállóan bíraskodhassanak. Ezt az adományt megkapták, de a csíkiak azután valahogy elrekkentették ezeket a jogokat. Ezt követően a kászoniak Mátyás királyhoz fordultak, akihez a Lázár Bálint által felajánlott közvetítéssel juthattak el. Lázár a közbenjárásért cserébe azt kérte, hogy fogadják be őt a kászoniak közé, akik ezt meg is adták neki, sőt kijelölték, hogy az őslakos Halom nembe sorolódjék be. Mátyástól végül megszerezték az oklevelet, és attól fogva a kászoniak „ő

magok töttek bírót, hadnagyot, s úgy ültek széket és úgy ítélték tulajdon székeken azon szokott törvénnyel és törvénynek minden erejével, mint egyéb szabad székekben szoktak ítélni". Tény, hogy Mátyás 1462. december 2-án Medgyesen kiadott oklevelében megadta Kápszonszéknek az önálló széki jogot, amelyet a későbbiekben több magyar király és erdélyi fejedelem megerősített.

ARANYOSSZÉK

A székely tömbterületől távolabb eső Aranyosszék a kézdi székelyek által telepített kis régió volt. Az itt lakó székelyek nyomai a 13. századig vezethetők vissza, de a 15–16. században

már jóval több forrás tudósított róluk. A szék központi települése a kora újkorban Kövend volt, ahol katonai mustrákat is tartottak, majd a 18. századra Felvinc mezővárosa vette át ezt a szerepet. Az aranyosszéki iratanyag feldolgozása mindenekelőtt Kiss András nevéhez köthető, aki számos részkérdést tisztázott a széki társadalom és önkormányzat történetével kapcsolatban.

Az 1484. évben Mátyás által adott széki kiváltságlevelet 1568-ban II. János választott király átírta és megerősítette, kiemelve, hogy mivel az aranyosszéki székelyek nem vettek részt az 1562. évi felkelésben, ősi szabadságjogaikat megőrizhetik és földjüket békésen birtokol-

hatják, Felvinc városát azonban megtartja, mivel azt még a felkelés előtt kivette a széki joghatóság alól.

Aranyosszék területén a 16. század végére öt települést már nagyrészt románok lakta faluként tartottak számon (Csákó, Dombró, Hidas, Mohács, Örményes). A románság erőteljesebb betelepülése – miként Jakó Zsigmond megállapította – a 15. század elején indulhatott meg, hiszen a juhpásztorokodásra alkalmas, erdős dombvidék kedvező életkörülményeket jelentett a juhtenyésztéssel foglalkozó népesség számára. Az itt megtelepedők igen hamar beolvadtak a székely közösségbe, katonai szolgálatot teljesítettek, így társadalmuk szerkezete is a székelyekéhez hasonlóvá vált. Falvaik élén kenézek és esküdtek álltak.

A SZÁSZOK TERRITÓRIUMAI

A nyugat-európai területekről a 12. századtól több lépésben Erdélybe települt, többségében német nyelvet beszélő népességet összefoglalóan szászoknak (*Saxones*) nevezzük. A II. András király által 1224-ben kiadott privilégiumlevél (*Andreanum*) – amelyet a szász történetírás arany szabadságlevelnek (*der Goldene Freibrief*) is nevez – rendelkezik a letelepítésükről. A szászok lakta dél-erdélyi Királyföldet (*Terra Regis, Königsboden*) már ekkoriban is megkülönböztették a megyei igazgatás alatti területektől (*Komitatsboden*). A szászok kezdetben négy regionális egységben (*provincia, districtus*) telepedtek meg, viszonylag szétosztottan: Nagyszeben környékén – ők kapták az *Andreanumot* –, a Küküllő mentén, Beszterce környékén, a Brassó melletti Barcaságban, illetve olyan városokban, mint Kolozsvár vagy Szászrégen. Falvaikban a bírói és közigazgatási vezető tisztséget a félnemesi státusban lévő gerébek (*Gräve, comes*) viselték, felsőbb hatalmuk pedig a szebeni ispán volt, aki sorra látogatta a településeket, és a lakosok kisebb-nagyobb ügyeiben a helyszínen bírászkodott.

Károly Róbert 1324-ben hét székre, azaz kisebb bírászkodási körzetre osztotta a dél-erdélyi szászok territóriumát, azaz a szebeni provinciát, s a székek élére királybírókat (*Comes, Königsrich-*

Erdélyi szász paraszt téli öltözetben.
Ifj. Neuhauser Ferencakvarellje,
18. század második fele

Nagyszeben címere

ter) állított, akik a választott székbírókkal (*Stuhlrichter*) együttesen ítéleztek a szék lakossága fölött. A székgyűlésen a települések választott bírái és előljárói, valamint a királybírók, a székbírók és az esküdtek vettek részt. 1402-ben Medgyes és Selyk települések széki rangot kaptak, és jogot arra vonatkozóan, hogy

királybíráikat maguk válasszák meg. Ezt a jogot 1464-ben Szebenszék, majd öt évvel később a többi szék is megkapta.

A szász székek és nagyobb városok élén a középkor végén a polgármesterek (*Bürgermeister*) és a királybírók álltak. A királybírók ugyan kezdetben rangban a polgármesterek fölött voltak, ám a fejedelemiség idejére ez az alá-fölé rendeltség kiegyenlítődött. Mindkét tisztségviselőt a szék, illetve a város lakossága választotta, s a bizalmat élvező személyek

sok éven keresztül viselhették tisztségüket. Feladataik némiképp elkülönültek egymástól, ugyanis a polgármesterek általában véve a közigazgatással és a városok gazdálkodásával kapcsolatos ügyeket intézték, a királybírók pedig a székbírókkal együttesen törvénykeztek. A szász városok statútumai gyakorta rendelték el, hogy a két tisztségviselő ellenőrizze egymás munkáját.

A városokban a polgármester, a királybírók és székbírók mellett tanácsosok

SZÁSZ JÖVEVÉNYEK

Érdekes adalékkal szolgál a szászok megítélésével kapcsolatban egy 1568. évi kolozsvári forrás, amely egy vitás kérdésben azok eredetileg paraszti származását hozta fel, mint ami alsóbbrendűségüket mutatja: „*Ez országban az magyar fő nemzet és fő az birodalomban is [...] az szászok pedig csak profugusok [menekültek] voltak. Ti csak ex permissione ungarorum [a magyarok engedélyéből] vagytok az országban, kiváltképpen pedig itt Kolozsvárat még mikor sem az megyés egybász, sem az kerítés nem volt, mikor ti oda telepítettetek csak*

folnagytok volt ti néktek, még csak judiciális autoritásotok [bíráskodási hatalmatok] sem volt [...] az magyarok tettek círvisekké [polgárokká] itt titeket Kolozsvárat, mert vilánusok, rusticusok [falusiak, parasztok] voltatok ez előtt és annál is alábbvalóak, mert az paraszt bíró is ítélt criminalis causát [büntetőügyet], de ti nem ítélbetteket.”

A fentebbiekre mintegy válaszul idézhetjük Albert Huet (1537–1607) szász grófnak az 1591. évi országgyűlésen elmondott szavait: „*Géza király hívott bennünket, s ezért nem*

vagyunk többé idegenek, hanem az ország teljes jogú polgárai; nem vagyunk jobbágyok, hanem alatrvalók és kedves bírók. Kiténik ez nemcsak privilégiumainkból, hanem egyéb királyi írásokból is, melyekkel hatalmas ládákat töltöttünk meg, hogy a városbászán a magunk becsületére és utódaink emlékezetére megőrizzük őket. [...] Azt mondják, csak vendégek vagytok, jövevények, nem pedig barcosok, az ország védelmezői. Erre én azt felelem: való, hogy vendégek voltunk, de éppen ezt tartjuk tisztességünknek.”

A FOGARASI ROMÁN KERÜLET

A románság Erdélyen belüli falvainak vezetőit kenézeknek (vajdáknak, krajnikoknak) nevezték. Ők irányították a megtelepedést követően a falu életét, bíraskodási, katonai vezetők is voltak. A 14. század közepétől figyelhető meg, hogy a kenézek a magyar királyoktól adománybirtokot kaptak és egyfajta „félnemesi” állapotba (*nobilis kenezius*) kerültek, sőt kiemelkedő érdemeikért sokan tovább emelkedtek, elnyerték a valós, országos magyar nemesi státust, és néhányan jelentős méltóságokba, tisztségekbe kerültek. A középkor végére román/oláh kerületek alakultak ki Temes vármegyében: a karánsebesi, a lu-

gosi, a miháldi, az almási és a komjáti, ezenkívül a 16. században oszmán fennhatóság alá kerülő Krassó vármegyében másik három kisebb kerület is létezett, amely azonban a megyés ispánok joghatósága alatt állt.

A 16–17. században az Erdélyi Fejedelemségben a románság létszáma egyre gyarapodott. A szomszédos Moldova és Havasalföld felől érkező román népesség betelepülése kiváltképpen a tizenöt éves háború utolsó időszakában vett új lendületet. A fejedelemség korában az egyes váruradalmak területén lévő román falvakat különálló körzetekbe szervezték, amelyek élén a szintén

vajdáknak nevezett tisztségviselők álltak.

Az erdélyi románok lakta igazgatási egységek közül talán a legismertebb és leg-sajátosabb helyzetű régió Fogarasföldsé (*districtus*) volt. A várhoz tartozó mintegy hatvan falu földesurai a nemesi/félnemesi állapotúnak elismert bojárok voltak, akik saját önkormányzati berendezkedésük szerint éltek, és törvénykezésük is saját helyi szokásjoguk alapján történt. A kerület élén a fogarasi főkapitány, várnagy vagy várispán (*praefectus arcis Fogaras*) állt, akinek nevében a helyi bojárokból választott 12 esküdttől álló bíróság ítéletleleleit kiadták.

vagy másként esküdtek is tevékenykedtek, akik együttesen alkották a városi tanácsot vagy szenátust (*Rat, Senatus*). A tanácsosokat a városok polgárságának közössége választotta. A városi tisztségviselők közül megemlíthető még a városi jegyző (*notarius*), aki mellett rendszerint beosztott írnokokat, segítőkét is foglalkoztattak. A szász mezővárosok élén a polgármester állt, királybíráik nem voltak, a falvakat pedig a falusi bírók (*Hann, villicus*) és esküdtek irányították.

A szász települések közjogi értelemben vett egyesülése 1486-ban történt meg, amikor Mátyás a szászok privilégiumait kiterjesztette a Barcaságra, majd a besztercei kerületre és ezzel immár az összes Erdélyben létező szász territóriumra. A fejedelemség idejére a szászok közigazgatási egységei tehát kilenc székre („Hétszék”: Szeben, Újgyeház, Szászsebes, Sink, Segesvár, Szászváros, Szerdahely; továbbá a „Kétszék”: Medgyes, Selyk), valamint Brassó és Beszterce vidékére terjedtek ki. Ezekből állt az *universitas Saxonum* (*Sächsische Universität, Sächsische Nationsuniversität*), azaz a szászok egyetemes közössége.

A SZÁSZ NÁCIÓ

Az így kialakult szász rendi nemzet (*Natio Saxonica*) élén álló vezető tisztségviselő kezdetben a szebeni királybíró vagy másként a szász gróf (*comes*) volt, majd hamarosan átvette ezt a rangos tisztséget Nagyszeben polgármestere, akit a mátyási rendeletet követően már a szász székek követői választottak meg. A szász egyetemes közösség élete, igaz-

gatása emiatt nagymértékben összefonódott Nagyszeben városának igazgatásával, ezért nem véletlen, hogy a szebeni városi számadáskönyvek a szász náción történetének is kutatásra érdemes forrásai.

A szász nemzet gyűlése (*congregatio dominorum Saxonum Transsilvanien-sium, Confluxe*) a 15. század második felére tett szert nagyobb jelentőségre, ami a fejedelmi korban is megmaradt. A századok fővárosában, Nagyszebenben a város polgármesterének – azaz a szász nemzet közigazgatása és igazságszolgáltatása vezetőjének – elnökletével tartott gyűléseken a szászok településeinek tisztségviselői, valamint egy-két választott képviselője vehetett részt. A gyűlés feladatkörébe tartozott, hogy saját hatáskörben intézze az állami végrehajtást, belső ügyeiben önállóan rendelkezék, jogszabályokat alkosson, illetve küldöttei által részt vegyen a törvényhozásban, azaz az erdélyi rendi országgyűlésben.

A szászok nemzetgyűlésének mint önkormányzatuk legfelsőbb testületének további feladata volt a székekből ide fellebbezett ügyekben a tárgyalás lefolytatása és az ítélelhozatal. Ehhez kapcsolódott statútumalkotási joguk is, amely a szász közösség számára lehetővé tette a belső igazgatási és igazságszolgáltatási kérdések saját jogszokásaik szerinti rendezését. Mindez együttesen azt a célt is szolgálta, hogy a szászok a fejedelemség korában is szilárdan őrizték privilégiumaikat és jogszokásaikat, ami által biztosítani lehetett a szász rendi nemzet jogi értelemben vett összetartását, és sikeresen védelmezheték magukat a

külső és belső, például a fejedelmi hatalom felől érkező támadásokkal szemben. A szász nemzetgyűléseken történt a nemzetre kivetett állami adók elosztása, és számos belső politikai, egyházi kérdés is napirendre került.

A nemzetgyűlés tehát elsősorban a szász náción belülegi intézte, különféle kormányzati és bíraskodási ügyekben a territóriumukra érvényes rendelkezéseket, határozatokat hozott. A gyűlés Nagyszebenben rendszerint Szent György és Szent Katalin napján ült össze, de ha a körülmények megkívánták, több alkalommal is. A tavaszi gyűlésen általában peres ügyeket intéztek, míg ősszel, Katalin-napkor az igazgatási kérdésekkel is foglalkoztak, és sor került a pénzügyek ellenőrzésére, elszámolásokra. A szász nemzet pénzügyeinek ellenőrzésén kívül ilyenkor kellett beszámolni a „Hétszék”-nek is saját számadásairól.

Előfordult, hogy nemzetgyűlésre az erdélyi rendi országgyűlések idején került sor, különösen akkor, ha a szászok valamely fontos politikai kérdésben akartak hangsúlyos véleményt nyilvánítani az országgyűlésen. Nagyszeben két nemzetgyűlés között is ellátta a szék igazgatásával kapcsolatos felső szintű feladatokat, a polgármester képviselte a szász nemzetet, ha sürgősen erre volt szükség, sőt, a városi tanács és annak tisztségviselői foglalkoztak a perek előkészítésével is. Emellett működött az ún. kiküldött vagy megbízott Universitas (*delegierte Universität*), amely a nemzetgyűlések közötti időszakokban látta el a képviselői és igazgatási feladatokat. ♦

A székely autonómia hagyománya

Az elmúlt évtizedekben a határon túli magyarság egyik meghatározó törekvésévé vált az erdélyi magyar autonómia elérése. Ez területi értelemben a Székelyföldet, pontosabban az eredeti hat szék (Udvarhely-, Csík-, Maros- és Háromszék), valamint fiúszékeik (Bardóc- és Keresztúr-, Gyergyó- és Kászón-, Miklósvárszék) földrajzi egységét jelenti. A Románián belüli alkotmányos viták, illetve a nemzetközi támogatás megszerzésére irányuló erőfeszítések során a jogi érvek mellett rendszerint feltűnnek a történeti indokokra hivatkozások.

Ezek közül jelentős hangsúlyt kap az idén százéves, 1918-as *Gyulafehérvári nyilatkozat*, amelyben az Erdély és a Román Királyság egyesülésének igényét kijelentő román résztvevők teljes nemzeti szabadságot ígértek – vagy legalábbis igényeltek – „az összes együtt élő népnek” (saját nyelvű oktatást, közigazgatást és ítélkezést az illető néphez tartozó személyek által, valamint képviseleti jogot). Kevésbé hangsúlyos érvként – mivel Sztálinhoz köthető – megjelenik

az 1952–1968 között létezett Magyar Autonóm Tartományra (1960-tól átalakított területű Maros–Magyar Autonóm Tartomány) apellálás is.

Az érvek között rendszerint feltűnik a hagyományos székely szabadságra hivatkozás, amelyet a Magyar Királyságban élveztek a székelyek. Azonban általában elmarad ennek részletes tartalmi kibontása, vagyis annak bemutatása, hogy a székely székek és lakóik különállása hosszú évszázadokon át nem egyszerű privilégium volt, hanem valódi – mégpedig a mai felfogás szerint is értelmezhető – közjogi autonómiát jelentett. Pedig ennek még a 20. században is voltak nyomai. Így a kiegyezést követően (sőt egészen a harmincas évekig) hatályban maradt Erdélyben az *Osztrák polgári törvénykönyv* – a Magyarországon általánosan alkalmazott *Ideiglenes törvénykezési szabályok* helyett –, ezért volt szükség önálló ítélőtábla létrehozására Marosvásárhelyen (a budapesti mellett). Az alábbiakban a székely autonómia hagyományait próbáljuk feltárni.

A székelyek közjogi helyzetének bemutatása elválaszthatatlan az eredettörténet összefoglalásától, mivel a székely önállóság egyszerre volt területi és személyelvű. Szintén nem lehet megkerülni a székely jogállás, vagyis a székelyek és a Magyar Királyság kapcsolatának legalább vázlatos leírását. Csak ezáltal válíék érthetővé a székely szabadság – vagy autonómia – összetevőinek történeti és jogi jelentősége.

SZÉKELY EREDETTÖRTÉNET

A *Székely oklevéltár* első (kiegyezéskori) és második (az 1980-as években indult) sorozatának adatai révén alapos ismereteink vannak a 14. század végétől, de még inkább a 15. századtól a székelyföldi társadalmi, vagyoni és jogi helyzetről, illetve annak változásáról. A székelyek eredete viszont homályba vész, az eredetteóriákban keverednek a tényelemek és az azokon alapuló következteté-

Székely puskás had címere

sek a népi emlékezettel és az eredetmítoszokkal. Ezek elemzésében megkerülhetetlen Szádeczky Kardoss Lajos munkája a 20. század elejéről (*A székely nemzet története és alkotmánya*). Támaszkodik rá a legfontosabb kortárs kutató,

Egyed Ákos is, aki négy fő irányzatot különít el *A székelyek rövid története a megletelepedéstől 1989-ig* című munkájában.

A legrégebbi, a középkori krónikákon alapuló eredettörténeti irányzat szerint a székelyek a hunok leszármazottai, akik vagy Pannóniában csatkoztak Ósbőhöz, vagy – Kézai szerint – ez már Csiga mezején megtörtént, ahová a honfoglalók elé mentek, és velük együtt jöttek a Kárpát-medencébe, majd innen vonultak Erdélybe. Az Orbán Balázs által is osztott felfogást erősítik települések és természeti képződmények nevei (Rika-erdő, Budvár, Hun árka, Zéta vára), és nem jelentéktelen körülmény, hogy a székely eredettudat is ezt, a honfoglaló magyarok előtti erdélyi letelepedést őrizte meg.

Viszonylag régi a hun származást elvető, főként nyelvészek által támogatott, Hunfalvy Páltól származó irányzat is, amely minden, a honfoglaló magyaroktól eltérő eredetelmélettel szemben arra támaszkodik, hogy a székelyek nyelve tökéletesen magyar, és minden írásos emlék szerint az is volt. Ez

a megközelítés a székely önállóságot a sajátos országvédő szerepnek és a hosszú időn keresztül fennállt területi elkülönültségnek tulajdonítja.

A harmadik – szintén 20. század eleji – felfogás figyelmen kívül hagyja a nyelvi azonosságot, miként azt a körülményt is, hogy a székelyek magyarnak vallják magukat, és a magyarsághoz közvetlenül a honfoglalás előtt csatlakozott kazár-kabar, vagyis volgai bolgár-török eredetű, magát eszkinnek nevező néppel azonosítja a székelyeket. Ez a hun hagyományt is figyelembe vevő irányzat mégsem mellőzi a nyelvészeti érvet, ugyanis a mosoni, őrségi és erdélyi székely nyelvjárás azonosságából kiindulva alárendelt, elővéd/utóvéd szerepet tulajdonít a csatlakozó népnek. Az eredettörténet iránt érdeklődőknek ajánlható Kristó Gyula *A székelyek eredete* című műve.

Kristó nyolc szempont (etimológia, őstörténet, néptörténet, hadtörténet, társadalomtörténet, régészeti, nyelvészeti, egyház- és településtörténet) alapján végül az eszki-török eredetet és a 9. századi, segédnépként történt csatlakozást fogadja el, s a nyelvi azonosságot csak a 11. századtól látja valószínűsíthetőnek.

Végül László Gyula kettőshonfoglalás-elmélete szerint a székelyek azonosak a kései, már magyarul beszélő avarokkal mint magyarral közeli rokon, de a 7. század óta itt élő és a magyarokhoz már itt csatlakozott néppel. Álláspontját egyrészt a székelyek között is gyakori, az onogurokra jellemző griffes-indás övmintára mint néprajzi hagyatékra, másrészt az onoguroktól való származék magyar falunevekre alapozza.

Úgy véljük, az irányzatok összevetése alapján nincs okunk kételkedni Egyed Ákos meggyőződésében, amely a kettős honfoglaláshoz áll közel: a székelyek már a honfoglalás előtt itt élő, magyarul beszélő rokon nép. Ez a megközelítés ugyanis figyelembe veszi a nyelvészeti, néprajzi és írott adatokat, miként a székelyek megőrzött eredettudatát is. Eszerint tehát a székelyek a honfoglalókkal együtt vették birtokba Pannóniát, majd Erdélyt. Abban viszont nincs jelentős különbség a felfogások között, hogy a székelyek a 11. században vonultak Biharból a Mezősége, majd a következő században a Hargita vidékére. Itt alakult ki vagy legalábbis szilárdult meg az a sajátos, jogi alapokkal is rendelkező életforma, amelyről a következő századoktól kezdve már jól adatolt ismereteink vannak.

SZÉKELY JOGÁLLÁS A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

A Hargita-vidéki székely önállóság korunkhoz közelebb eső és írásbeli adatokkal kiválóan alátámasztott második és harmadik harmada tulajdonképpen magától értetődő. Az Erdélyi Fejedelemség eleve közjogi önállóságot hozott a török hódoltság alatt álló és a Habsburg-ház által uralt királyi Magyarországhoz képest. A székely önigazgatás ezzel kapcsolódott össze, és a legfőbb jellemző a három társadalmi réteg, a leggazdagabb, székely arisztokráciának tekinthető primorok, a köznemességgel összehasonlítható lófők és a szegényebb, időszakonként a jobbgátsághoz hasonló helyzetbe kerülő, majd onnan a szabadság állapotába visszakapaszkodó gyalogszékelyek (pixidáriusok, vörös darabontok) elkülönülése.

Az önállóság általános közjogi kerete a török kiűzése után is megmaradt, mivel a *Diploma Leopoldinum* alapján Erdély nem a Magyar Királyság részeként, hanem önállóan kormányzott tartományként kapcsolódott Bécshez. Megmaradt az eltérő közigazgatás (székely székek a királyi vármegyék helyett), ugyanakkor az egységesítő törekvések fokozatosan felszámolták az önállóság érvényesítésének lehetőségét. Ennek legfontosabb eleme a központi szervezést és irányítást igénylő hadsereg és katonapolitika volt, amely maga után vonta a személyes katonaszkodáson alapuló köztelherviselés alóli mentesség megszűnését. Ezt a folyamatot zárta le az 1848–49-es szabadságharc, amely nemcsak a Magyarországgal egyesülést – azaz az elkülönült kormányzás végét – jelentette, hanem a liberális centralizáció igényének megfelelően az egységes vármegyarendszerre történő átállást is. Innentől közjogi önállóságról, autonómiáról nem lehet beszélni, és ezen a helyzeten a kiegyezés sem változtatott. Erdély Romániához csatolását követően pedig már a közjogi keret maradéka is megszűnt.

Az autonómia a székelység magyar királyságbeli történetének első harmadában alakult ki, és ennek közjogi részletei hordozzák a legérdekesebb sajátosságokat. Az erre vonatkozó legfontosabb jogi bizonyosságot Werbőczy István több mint fél évezredes *Hármas-könyve* szolgáltatja. A *Hármas-könyv* III. részének 4. címe szerint „*vannak az erdélyi részekben a scithák, kiváltságos nemesek, a kik a scitha néptől, ennek*

Pannoniába való első bejövetele alkalmából származtak el, a kiket mi romlott néven »siculumoknak« nevezünk; a kik teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek; a hadi dolgokban legjártasabbak: az örökségekben és a tisztégekben egymás közt (a régi szokás alapján) törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak».

A „*kiváltságos nemesek*” és „*teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek [...] (a régi szokás alapján)*” fordulatok hordozzák azt a közjogi, a jogrend egészét érintő mintát, amely nem kizárólag jogtörténeti jelentőségű, hanem jelenkorunk egyik neuralgikus kérdésének, az egy országon, egy szuverenitáson, egy jogrenden belüli autonómiatörekvéseknek a megértéséhez és megoldásához is segítséget nyújthat.

Ha ugyanis ezt összevetjük a *Hármas-könyv Előbeszéde* 7. és 8. címében írtakkal, azt találjuk, hogy Werbőczy különbséget tesz a *statútum* mint közös törvény és a helyhatósági jog (*jus municipale*) között. A *statútum* eszerint „*az országnak olyan valamely közös joga, a melynek törvényereje van*”, míg a helyhatósági jog „*valamely helynek tételes joga. Ennek nevezzük azért, mert csakis abban a helyhatóságban (azaz városban) és helyben áll fenn.*”

Ezt egészíti ki a 10. cím szerint a szokás, amely „*az a jog, melyet erkölccsel hoz be az, a ki közhatalmával törvényt alkothat. Ezért esik a szokás is a jog elnevezése alá. És ha a fejedelem meghagyja, hogy a jogszabályok szerint kell ítélni, akkor a bíró meghozhatja ítéletét a szokás és az illető hely statutumai szerint is. A mint megfordítva, a szokás elnevezése alá esik a közönséges jog is. Miért is, ha ki keresetében szokást említ, az alatt, úgy látszik, a közönséges jogot is értette.*” Továbbá: „*Helyi szokást akármely nép hozhat be. De hogy a szokás erőre kapjon és erőben maradjon, arra egy és más szükséges.*” Az egyik ilyen kellék az, hogy „*idősült legyen*”, mégpedig „*tíz esztendő minden különbség nélkül elégséges, ezt úgy értsd, hogy ha a szokás nem olyan dolgokra nézve keletkezik, a melyek a legfőbb hatalom jelüül, a fejedelemnek vannak fenntartva. Mert akkor szokás csak oly hosszú idő lefolyása után keletkezhetnék, melynek kezdete az emberi emlékezetet túlhaladja.*”

Amikor tehát Werbőczy az ország közös jogától megkülönbözteti egyes országrészeket, így Erdély jogát a III. rész

1. címének 1. §-ában: „*a mi törvényünk-től némileg eltérő és elütő szokásairól*” (amely alapján viszont végső soron ugyanúgy a királyi kúria jogosult ítélkezni), azt nem helyhatósági jognak tekintti, hanem a közös királyi statútumokkal egyenrangú, de azoktól eltérő formájú és tartalmú, önálló jognak. A székelyek önálló joghatóságának forrásaként kifejezetten is említi a fejedelmet és a közös legfelsőbb ítélkezési fórumot a III. rész 2. címének 2. és 3. §-ában: „*a fejedelem beleegyezésével [...] határozhatnak és rendelhetnek*”, illetve a „*peres ügyeket [...] a királyi curiába mint feljebbzési helyre szokták átküldeni*”.

Azt látjuk tehát, hogy Magyarország egységes állam volt – az akkori értelmezés szerint egyetlen fejedelem hatalma alatt állt –, és Erdély ennek az egységes Magyarországnak része volt (amit megerősít, hogy a *Hármas-könyv*-hez csatolt *Királyi jóváhagyás* külön nem is említi, viszont a *Hármas-könyv*-et követő szövegrész az országnagyok között felsorolja az erdélyi püspököt, Wárday Ferencet, miként Szapolyai János erdélyi vajda, székely-ispán, főkapitányt is). Az egységes királyi főhatalom ellenére a székelyek külön jog hatálya alá tartoztak, amely különbözött az ország közös – így a nem székely erdélyi jogalanyokra is vonatkozó – törvényeitől, ez a saját jog pedig több, mint a helyhatóságok – így az erdélyi vármegyék – helyi joga, minthogy nem kiegészíti, hanem helyettesíti az ország más részein hatályban lévő közös királyi jogot is.

Mindez sokáig így is maradt: a történelem iróniája, hogy pont a *Hármas-könyv*-nek lett ez a sorsa. Erdélyben a fejedelemség idején törvényként volt hatályos (a *Diploma Leopoldinum* a *Hármas-könyvet* az *Approbatákkal* és a *Compilatákkal*, azaz Erdély saját alkotmányával együtt kötelező jogforrásnak ismerte el), miközben a „királyi” Magyarországon megmaradt jogkönyvnek (hasonló furcsasággal találkozunk később a már említett *Osztrák polgári törvénykönyv* tekintetében is).

Az *Approbata Constitutio* a három erdélyi nemzet (uniója) tekintetében kifejezetten azt mutatja, hogy két nemzet, a nemes vagy királyi vármegyei magyar és a székely nemzet között nincs sem nyelvi, sem jelentős etnikai különbség, van viszont jogi/tradíciós (Pars III, Titulus I, Articulus I). A királyi vármegyékhez képest ugyanis az eltérés elsősorban a saját

közjog, másodsorban az azon alapuló, részben eltérő magánjog (a saját közigazgatás, saját örökösödési rendszer). Mindez a kápolnai unió (1437) idejére intézményesedett, de a folyamat sokkal régebbi.

Ilyen önállósággal (mai szóval autonómiával) más területek és népcsoportok esetében is találkozunk (szászok, jászok). A jelentős különbség az, hogy minden más esetben fellelhető az önállóság mint privilégium adományozása, vagyis az a királyi forrás, amely a különbséget engedélyezte. A székelyek esetén ilyenre még csak utalás sincs (sem Werbőczynél, sem másnál), ami arra – és csak arra – enged következtetni, hogy a székely önállóság eredeti, a honfoglalástól származik. Nem adomány, hanem eredeti szerzemény, ősi jog (melynek első írásbeli említése a 13. század végéről, V. Istvántól származik), és amely a legtovább maradt fenn.

A székely jog önállóságának bemutatása mellett a jogállás közösségét is szükséges alátámasztani, mert ez mutatja meg, hogy közjogi értelemben a székelyek és a királyi vármegyék magyarjai egy nép, egyetlen államalkotó entitás. Ezt pedig a székelyek korához kapcsolódását biztosító legfőbb tisztviselő, a székely ispán hordozza. A székely ispán ugyanis nem választás (mint a hadnagy, székbíró, később királybíró), hanem királyi kinevezés útján nyerte el – nem örökletes – tisztességét, és ezt jellemzően nem székely, hanem királyi nemes viselte. Kezdetben a feladatot az erdélyi vajda látta el, majd a két tisztség elkülönült, később újra a vajdára (fejedelemre) szállt.

A SZÉKELY JOG LÉNYEGES ELEMEI

A székelyek saját jogának teljes körű bemutatása e rövid írásban nem lehetséges, ezért a legfontosabbnak tekintett összetevők említésére szorítkozunk. A Werbőczy által említett kiváltságos nemességet illetően Nathalie Kálnoky eredetileg francia nyelven megírt munkájának (*A nemes székely nemzet konstitúciói és privilégiumai*) és Balogh Judit (*A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*) egybehangzó megállapítása szerint erős az eltérés a királyi magyar jogtól, mivel eredetileg nem személyes, hanem kollektív nemességről lehetett szó, amelynek alapja a kötelező katonáskodás volt.

A székely „nemzet” egésze volt tehát nemes – és nem különálló tagjai –, ami a Székelyföldre költözést megelőző időben gyökerezik. Később, párhuzamosan az adományozott királyi nemesség örökletessé válásával és a három belső rend elkülönülésével, a székelyek nemessége is személyessé vált. *„A székely nemzet tagja tehát annak okán birtokolta nemességét, hogy maga is része volt a székely nációnak. Sőt, minthogy forrásos bizonyítékunk is van rá, azt is tudjuk, hogy a 15. század végéig a székely mivolt bizonyítása önmagában is elégséges volt arra, hogy bárki a Székelyföldön kívül is teljes jogú nemesként éljen”* – írja Balogh.

A kollektív nemességen és a személyes katonáskodási kötelezettségen – mint állandó készenléti igényen – alapult az eltérő közigazgatás, amelynek alapja nem a vármegye, hanem az összes székelyt magában foglaló szék és a székgyűlés. Ez vonta maga után az eltérő bíraskodási szervezetet: első fokon fogott (azaz felkért) bíró vagy közvetítő járt el, majd a sokfokú fellebbezési szinteket a székbíró, a szék törvényszéke, aztán egy másik szék törvényszéke, végül az anyaszék Udvarhely törvényszéke jelentette. Csak ezután – legfelső szinten – járt el a királyi törvényszék, amely viszont nem feltétlenül hozta meg a végső döntést, hanem gyakran visszautalta az ügyet valamelyik székely törvényszékhez.

Szintén a katonáskodási kötelezettségen alapult a birtokviszony. Így Magyarország egészéhez viszonyítva teljesen sajátos volt a 20. századig fennmaradt közbirtokosság (*compossesio ratus*) intézménye, amely mellett párhuzamos tulajdonformák is kialakultak (a saját, örökölhető házhely és az időnként újraosztott nyílföld). A közbirtokosság ugyanakkor nem a mai fogalmankénti köztulajdont, hanem csak a közösségben meghagyott magánvagyonként jelentette, amely közös és osztatlan használatot feltételezett az eltulajdonítás lehetősége nélkül. A közbirtokosság ugyanakkor a helyi székelyek eredeti jogán alapult, így idegennek, még más székhez tartozó székelynek sem volt jussa hozzá pusztán helyben lakás okán.

A közbirtokosság hordozta legtovább az eredeti társadalomszervezetet. Minden szék esetében azonos volt a szerkezetű tagozódás: 6 nemre és nemenként 4 (nem feltétlenül különböző) ágra oszlott. Példaként Marosszé-

ken az Ábrán nemhez a G(y)erő, Karácson, Nagy, Új ág, az Adorján nemhez a Pozson, Telegd, Vaja, Vácmán ág, a Halom nemhez a György, Halom, Názán, Péter ág, a Jenő nemhez a Balászi, Boroszló, Nagy (Új), Szomorú ág, a Meggyes nemhez a Dudor, Gyáros, Kürt, Meggyes ág, végül az Örlóc nemhez a Bod, Ecken, Seprőd, Szovát ág tartozott. Ennek jelentőségét mutatja, hogy a tisztségek évente áganként rotálódtak olyan módon, hogy ugyanazon nem és ág közvetlenül ne ismétlődjön.

Ehhez a katonáskodási kötelezettséghez járult a köztehermentesség, amely viszont személyes volt, míg a közösség egésze a véradón kívül kivételes adózásra volt köteles – még ha formálisan önkéntes alapon is – a király házassága és trónörökös születése esetén. A kötelesség és privilégium szoros kapcsolatát igazolja a székely szabadságjogok gyengülése a szervezett – állandó – hadsereg igényének növekedésével párhuzamosan (kezdve Mátyás haderőreformjától a Mária Terézia-féle határőrezredek felállításán át – Madéfalva, Siculicidium –, befejezve az 1848-as központositással).

A személyes katonáskodás lehetőségének fenntartását volt hivatott biztosítani a büntetési privilégium is, mely szerint a főbenjáró bűnök büntetési tétele ugyanúgy a fővesztés volt, mint a királyi vármegyékben, ugyanakkor itt nem vonta maga után a jószágvesztést is: a tulajdonjog megmaradt a családoknál. A kötelezettség komolyságát és meghatározó voltát mutatja a kötelezettséget megszegővel szemben alkalmazott helyi jogú büntetés, a dúlás: a közösség a közös privilégiumok alapjául szolgáló kötelezettség megszegését maga torolta meg, ezzel is védve a közösséget – okkal: a közösség egészét sújtó későbbi privilégiumvesztések hivatalos indoka jellemzően a lázadás volt.

Reményeink szerint ha vázlatosan is, de sikerült bemutatni, hogy a székely közjogi autonómia nem a mai kor új igénye, miként azt is, hogy a közjogi autonómiának nem kell maga után vonnia a közös állami szuverenitás csökkenését. Ennek viszont az a természetes velejárója, hogy a közjogi önállóság valamilyen önálló kötelezettséggel is együtt jár. Ez az a székely örökség (*haereditas siculica*), amely napjainkban is értelmezhető. ♦

PAPP KLÁRA

A királyság és a fejedelemség

PARTIUM

batárán bányódó vármegyék

A Partium (Részek) azokat a magyarországi vármegyéket foglalta magába, amelyekre az erdélyi vajdaságon kívül a mindenkori fejedelem hatalma kiterjedt. A Partium 1541-től fokozatosan alakult ki, területe a speyeri egyezmény megkötésétől (1570) állandósult: Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok és Máramaros vármegyéket értették alatta. A négy vármegye területe a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség összetűzései, háborúi, valamint az Oszmán Birodalom terjeszkedése következtében folyamatosan módosult. 1660-ban Várad török kézre jutása megrengette a Partium védelmi szerepét. Bihar vármegye a törökellenes felszabadító háborúk idején kérte a Magyar Királysághoz

csatlakozását. 1732-ben III. Károly döntött úgy, hogy a Partium területét megosztja, így már csak Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék tartoztak a Habsburg-fennhatóság alatti Erdély területéhez. A Partium mint terület s maga az elnevezés is a kiegyezés után, az 1868. évi törvények alapján szűnt meg végérvényesen.

Bihar vármegye címere

A Partium kialakulása a 16. századi politikai és katonai erőviszonyok változásának függvénye és eredménye volt, s egyértelműen beleillik az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának folyamatába. Létrejöttéhez elengedhetetlenül hozzájárult a két választott és koronázott király küzdelme Mohács után – Szapolyai Jánost 1526. november 11-én, míg Habsburg Ferdinándot 1527. november 3-án koronázták meg –, majd János király 1540-ben bekövetkezett halála után Szulejmán szultán korántsem volt önzetlen „segítsége” szövetségese

Nagyvárada címere. Dörre Tivadar (1858–1932) tusrajza (fent)
Nagyvárada látképe.
Major J. litográfiája, 1857 (lent)

özvegyének, Izabella királynénak és csecsemő gyermekének, János Zsigmondnak.

A HATALMI ERŐTEREK ÁTALAKULÁSA

Mivel a mohácsi vereséget követő választás alkalmával mindkét uralkodó egyaránt az ország egészének birtoklását kívánta és megvédését ígerte, ám az 1530-as évek elejére kiderült, hogy az elképzelést külső katonai támogatás birtokában sem képes egyikőjük sem teljesíteni, szükségsszerűvé vált az uralmi területek elkülönítése. János király-

nak Szulejmán katonai támogatása juttatta vissza Buda várát (1529), amelyet haláláig híveivel együtt birtokolt, de uralmi területe nagybirtokos támogatóinak birtoklási területétől függött. I. Ferdinánd politikailag is veszített népszerűségéből, hiszen bátyja, V. Károly császár remélt katonai támogatása nem akadályozta meg a török felvonulását Bécs alá (1529), majd 1532-ben az osztrák területek ellen felvonuló oszmán hadak betöréseit.

Az ország kettéosztásának tényét a két király váradi egyezsége (1538) rögzítette, a pontos határokat azonban nem, azok továbbra is a főúri támogatók földbirtokainak elhelyezkedésétől,

azok birtokterületeitől függtek. Török Bálint és más hívei révén például János királyhoz kerültek a Dunántúl jelentős részei (Zala, Somogy, Veszprém), 1536-tól Kassa, a Perényiek támogatása révén Zemplén, majd Heves, Abaúj, Borsod és Gömör vármegye is, az Alföld és Erdély területével együtt.

A váradi egyezés a két király hatalmának elismerése mellett magában hordozta az országegyesítés lehetőségét, hiszen János király halála esetén az egész Magyar Királyság a Habsburg uralkodóra szállt volna. Szapolyai János azonban házasságot kötött a lengyel király lányával, Izabellával, s a király a házasságból 1540-ben született gyermek (János Zsigmond) megválasztására kérte fia gyámjait. A szándékban benne rejlett a váradi béke felrúgása s az uralmi terület megtartása.

Ferdinánd Buda megszerzésére irányuló terveit, valamint a királyi székhely ellen felvonuló seregek célkitűzéseit ismerve Fráter György – a gyermek

János Zsigmond egyik gyámjaként – a jól bevált módszert alkalmazta, amikor szultáni segítséget kért. Valószínűleg egész életében bánta, hogy nem számolt a János király halálával bekövetkezett változásokkal. Szulejmán ugyanis túlságosan bizonytalanak ítélte a helyzetet ahhoz, hogy a rendek által választott, királlyá emelt gyermek kezében Budát őrizetlenül hagyja. A magyar főváros, a királyi vár birtokba vétele a másfél évszázados török katonai uralom kezdetét jelentette. A szultán – aki még nem döntött végérvényesen a terület feletti uralom módjáról – az ország keleti felét az özvegynek és fiának adta, a tényleges irányítás azonban a varadi püspök és kincstartó, Fráter György kezébe került.

Az erdélyi vajda a 14. századtól a magyar uralkodó által kinevezett országbárok egyike volt. 1526-ban ezt a tiszteket Szapolyai János töltötte be. Az erdélyi vajdaság területe földrajzilag jól körülhatárolható. Ehhez a földrajzi egységhez 1541 után is kapcsolódtak olyan vármegyék, amelyek 1526 után I. János király uralmi területek voltak részei, s Szulejmán adományából a választott király országrészei lettek. Éppen ezért volt jelentősége annak, hogy Fráter György 1541 őszi Debrecenben olyan országgyűlést tartott, amelyen az erdélyi – vajdasági – területen kívül a magyarországi vármegyék is képviseltették magukat, vagyis először ültek össze abban az összetételben a rendek, ahogyan később, a fejedelemség korában tanácskoztak. A magukat Szapolyai utódainak hatalma alá adó vármegyék köre kezdetben igen jelentős volt, azok területét azonban a török hódítások csökkentették. Az 1544. évi tordai országgyűlésen a vajdaság követein kívül ott voltak Arad, Zaránd, Csanád és Békés vármegyék követei is, akik az erdélyi vajdasághoz csatlakozott Részekhez számították magukat.

Fráter György két ízben kísérelte meg korrigálni hibáját. Előbb 1541-ben a gyalui egyezmény révén igyekezett Habsburg-fennhatóság alá vonni a rábízott keleti országrészt, majd 1549-ben a nyírbátori egyezmény szerint akarta ismét megkísérelni az ország területi egyesítésének elősegítését. A Habsburg katonai beavatkozás erőtlensége mindkét próbálkozását értelmetlenné tette,

Máramaros vármegye pecsétje, 1837
Bihar vármegye pecsétje, 1838

s bár 1553 és 1556 között kettős vajdai hatalom – Dobó István és Kendy Ferenc – alatt rövid ideig a Habsburg-fennhatóság érvényesült, hosszú távon Erdély és a hozzá kapcsolódó vármegyék az Oszmán Birodalom hatósugarába kerültek.

Fráter György meggyilkolása után, 1552-től látványos sikereket értek el a Habsburg-területek ellen indított s a budai vilajet területének bővítését célzó török hadjáratok. Az 1552-ben, 1556-ban és 1566-ban indított várháborúk során Lippa, Temesvár, Solymos, Lugos, Karánsebes, Nagylak, Szolnok, majd az utolsó nagy hadjárat során Gyula és Szigetvár is török kézre került.

Komoly problémát okozott Bihar vármegye nyugati és Szabolcs megye déli részének elfoglalása is.

A hosszú háborús időszak lezárását a drinápolyi béke biztosította, amelyben Habsburg-résről elismerték a szultán magyarországi hódításait, a katonai megszállás tényét és a hódoltsági terület feletti oszmán-török hatalmat. Az 1568-ban megkötött béke garantálta a területmegosztás tartósságát, s lehetővé tette a Habsburgok aktivizálódását Európában. Miksa császár a drinápolyi békébe János Zsigmond uralmi területét is belefoglalta, amivel az Oszmán Birodalom részéről elismertette fennhatóságának határait.

A Habsburg-fennhatóság alatti (Magyar Királyság) és a választott királysághoz tartozó terület (Erdély) határai a török előretörés, valamint a fokozatosan Kassa meghatározó szerepét mutató Felső-magyarországi Főkapitányság katonai sikerei nyomán formálódtak. Thelekessy Imre, Forgách Simon, majd Zay Ferenc s 1565–1568 között Lazarus von Schwendi főkapitányok a Magyar Királyság területének bővítésében és védelmében voltak érdekeltek, ezért a formálódó fejedelemség az ő szándékaikkal került összeütközésbe.

Az erdélyi rendek már az 1555. évi marosvásárhelyi országgyűlésről megírták Ferdinánd királynak: *„Kedves volt minénkünk keresztény fejedelem alá menni, a római császárral öszeköttetésben lenni, de Isten nem akarta, hogy állandó legyen. [...] Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel segít meg minket felséged, ami Szulejmánnak ellenállhat, vagy eskünk alól feloldozni kegyeskedik.”*

A SPEYERI EGYEZMÉNY

Ferdinánd király 1556-ban csak a középkori vajdaság területét adta fel, a jól adózó tiszántúli vármegyékhez ragaszkodott. Erdély helyzetét súlyosbította, hogy 1561-ben Balassa Menyhárt országos főkapitány átállt a Habsburgokhoz, majd 1562-ben felkelés tört ki a székelyek között, akik évszázadok óta a keleti határvédelem feladatát látták el. Ferdinánd katonai támadásai az erdélyiek hadadi vereségéhez vezettek

(1562). Az 1556-ban az erdélyi rendek által visszahívott János Zsigmond – aki anyjának 1559-ben bekövetkezett korai halála után már egyedül kormányzott – megpróbálkozott a királyság rovasára történő területgyarapítással.

Hadvezére, Somlyai Báthory István – aki 1559-től Várad kapitánya volt, s a jelentős végvár irányítása mellett Bihar vármegye főispánjává is kinevezték, így rendelkezett a nagy kiterjedésű megye nemesi felkelésének katonai erejével – Szatmárt és Nagybányát is elfoglalta. Lazarus von Schwendi felső-magyarországi főkapitány azonban szeményeit visszafoglalta, ezért János Zsigmond tárgyalásokra kényszerült Habsburg Ferdinánd fiával, I. Miksával. Erdély rendjei – akiknek elképzeléseit II. Zsigmond Ákos lengyel király (II. János nagyapja) is támogatta – Bekes Gáspár vezetésével küldtek követeket a császárhoz.

Az 1570. augusztus 16-án megszületett speyeri egyezmény értelmében Erdély határait egyértelműen kijelölték: „János Erdélyt, Magyarországon pedig Bihar vármegyét Váradal, Szolnok és Kraszna megyéket, Ugancsák Máramaros tartományt, huzant várával és a sóbányákkal örökösen birtokolja, és e végek és határok között maradjon

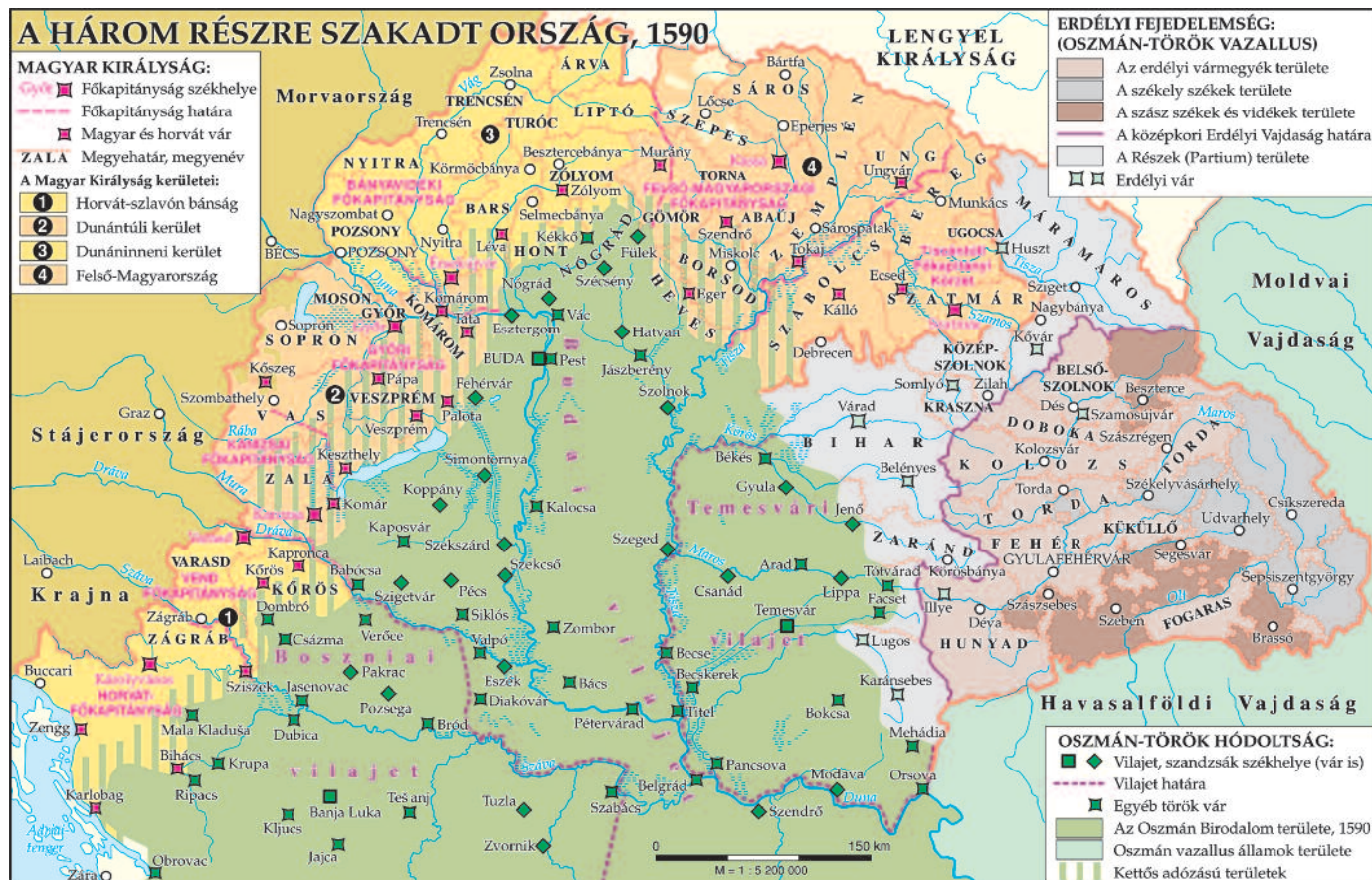
Szatmár látképe.

Rézkar, ismeretlen mester, 17. század

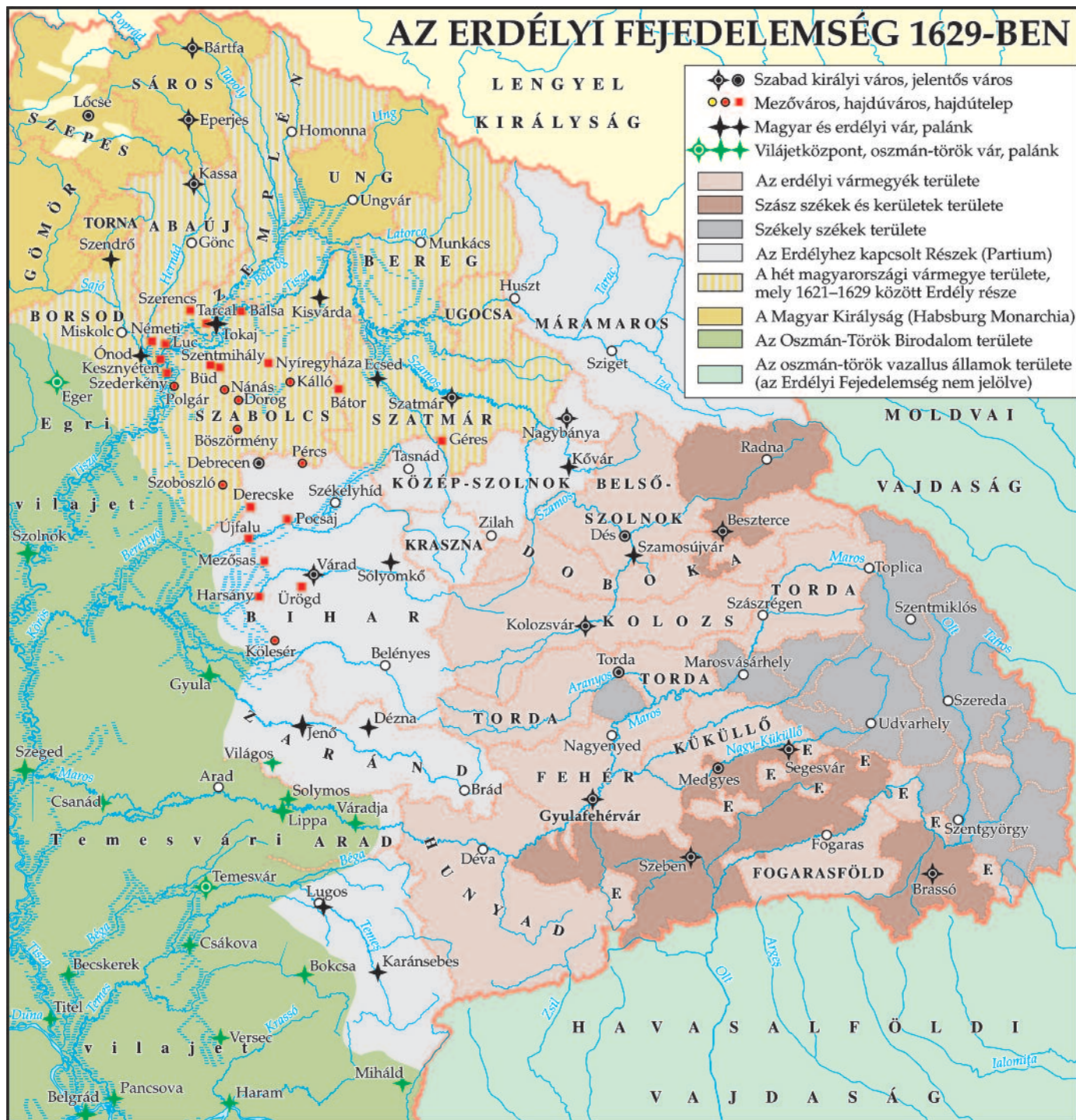
mindkét fél.” Nagybánya és Erdőd, valamint tartozékaik a korábbi békek alapján a Magyar Királysághoz kerültek. Miksa törvényesen birtokolhatta Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vármegyéket. A megállapodás úgy rendelkezett, hogy mindkét fél átengedi a másíknak jutott vármegyékben az általa elfoglalt birtokokat, így egyértelmű és egységes uralmi területek jöttek létre. János Zsigmond arra is lehetőséget kapott, hogy amennyiben a Tiszántúlon a töröktől foglal vissza birtokokat, azzal a saját területét növelje. A megkötött titkos megállapo-

dást – amelyet Miksa 1571. március 10-én jóváhagyott – azonban nem hirdették ki Erdélyben, mivel János Zsigmond 1571. március 14-én elhunyt.

A hosszadalmas tárgyalások eredményéhez tartozik, hogy II. János lemondott választott királyi címéről, s helyette ő és utódai a fejedelem címet használhatták. János Zsigmond címe: *Princeps Transylvaniae et Partium Reg-*

AZ ERDÉLYI FEJEDelemség 1629-BEN

ni Hungariae eidem annexarum (Erdély és Magyarország hozzá kapcsolt részeinek fejedelme). A Partium ettől az időtől a mindenkor erdélyi fejedelem elismert uralmi területévé vált, s a Részek rendjei egyértelműen erősítették az erdélyi vajdaság vármegyei nemességét, arisztokrata személyiségei pedig meghatározó szerephez jutottak a fejedelemség irányításában.

A megállapodás ismét felvetette az országrészek egyesítésének lehetőségét is. Kimondta: „ugyanazon fenséges fejedelem, valamint gyermekei, utódai,

fiúági leszármazottai az egész Erdélyt és az általa ez idő szerint birtokolt magyarországi Részeket békességesen birtoklik és birtokolhatják mint szabad fejedelmek, a javak adományozásának és átruházásának szabad és teljes jogával, a peres ügyek megítélésének és az ítéletek végrehajtásának jogával s más olyan ténykedésekkel egyetemben, melyek a szabad fejedelem hatalmát és tekintélyét megilletik; ámde nem idegeníthető el semmi azokból a javakból, melyeket a fenséges fejedelem az ország koronájához tartozó jószágokból birto-

kol, bár szükség esetén neki is, utódainak is álljon szabadságukban elzálogosítani vagy zálogjoggal terhelni azokat más javára (megtartva az örökös elidegenítés tilalmának záradékát).

[...] Ugyanúgy a fenséges fejedelem esküvel kötelezi magát és országának összes karait, hogy abban az esetben, ha fiú utód nélkül halna meg, vagy ha leszármazóinál és utódainál halna ki a fiú, Erdély minden akadály nélkül senki másnak, csakis a szent császári és királyi felségnek s utódainak, mint Magyarország királyainak birtokába és ha-

talmába fog kerülni mint birodalmuk valóságos és elválaszthatatlan része.”

A FEJEDELEMSÉG OLTALMÁRA

A megállapodás érvénye felemás volt. Az Erdélyi Fejedelemség János Zsigmond fiú utód nélküli halála után nem szállt vissza Miksára. Az erdélyi rendek önálló fejedelmválasztási jogokra hivatkozva 1571. május 25-én fejedelmüké választották Báthory Istvánt, aki a speyeri titkos egyezménynek megfelelően hűségesküt tett Miksának. A testamentumos urak – János Zsigmond végrendeletének végrehajtói – ezért átadták neki az erdélyi országos várakat. Az augusztus 18-i gyulafehérvári országgyűlésen Báthory megválasztásának szultáni jóváhagyását is kihirdették. A lengyel királlyá választott Báthory (1576) a török hatalommal el-

ismertette testvére, Kristóf vajdai címét (1576 márciusa), így egyértelművé vált a fejedelemség viszonylagos önállósága, ugyanakkor alárendeltsége az Oszmán Birodalomnak. Báthory István hosszas tárgyalások után érte el azt, hogy I. Rudolf Nagybányát, valamint Felsőbányát tartozékaival mint családi birtokot 1585. augusztus 20-án visszaadta neki.

Amikor az 1588. évi medgyesi országgyűlésen a rendek nagykorúvá nyilvánították Báthory Kristóf vajda fiát, az egyértelműen fejedelemnek nevelt Báthory Zsigmondot, még nem lehetett tudni, hogy a fejedelemség számára nem nyugodt, békés évek következnek. A Habsburg Birodalom a török elleni hosszú háború elindítása után szövetségesévé kívánta tenni Erdélyt, s ebben a fejedelem mellett az erdélyi katonai párt, a partiumi végvárok parancsnokai sorából támogatókra is talált. Báthory Zsigmond – rokona, az 1592 óta váradi

főkapitány Bocskai István vezetésével – aktívan vett részt az 1595–1596. év törökellenes harcaiban. Eger török bevétele és a mezőkeresztesi csata (1596) után azonban csak kudarcok érték az erdélyieket, amihez a fejedelem többszöri lemondása is hozzájárult.

Az ingatag politika eredménye volt, hogy a legjelentősebb partiumi végvár, a Báthory István fejedelem által megerősített Várad is Habsburg-kézre került, s csak a bécsi békében jutott vissza ismét az Erdélyi Fejedelemséghez. Várad szerepét Szamosközy István *Erdély története* című munkájában a következőképpen értékelte: „Várad kívül fekszik ugyan Erdély ölelésén, mégis erdélyi fennhatóság alá tartozik, és az Erdélynek engedelmeskedő Részek fővárosa.”

Nagybánya látképe. Franz Jaschke (1775–1842) színezett aquatintája, 1820

✦
A debreceni Piac utca, Hány Gyula (1864-1946), lavírozott tus, 19. század vége. Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozat illusztrációja
✦

A hosszú háború utolsó éveit a Bocskai-felkelés katonai és politikai sikereit hozták. Az 1605 februárjában a nyárád-szeredai országgyűlésen fejedelemmé választott Bocskai már 1604 novemberében megszerezte Kassát, a Felső-magyarországi Főkapitányság központját, majd 1605-ben felvidéki katonai sikereket ért el, de ehhez el kellett fogadnia a török támogatását. A szultántól 1605 novemberében koronát kapó magyarországi fejedelem, akit a királyság rendjei 1605. április 20-án a szerencsi országgyűlésen választottak meg, végül Illésházy István közvetítésével a rendek érdekében jutott kompromisszumra a bécsi udvarral.

A bécsi béke egyrészt megerősítette az Erdélyi Fejedelemség korábbi – a 15 éves háború előtti – határait, másrészt további területi nyereséghez juttatta.

Bocskai István erdélyi fejedelem Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vármegyéket, továbbá Szatmár és Tokaj várakat kapta meg, valamint Tarcal és Bodrogeresztúr mezővárosok visszaváltásának lehetőségét. Törvényes örökösök hiányában azonban – Bocskai 1606. december 29-én Kassán elhunyt – a neki átengedett területek visszaszálltak „Magyarország törvényes királyára”.

A 17. század első felében az Erdélyi Fejedelemség helyzete erősödött. Bethlen Gábor küzdelmeiben a Partium kiemelt szerepet kapott: Debrecen a toborzás, Várad a védelem, majd a támadás kiindulópontjává vált. A nikolsburgi béke (1622) éppen azzal erősítette a fejedelemség nyugati határait, hogy a fejedelem megkapta a hét vármegye területét: Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod vármegyét (Szendrő kivételével), Szatmár várát és Abauj megyét Kassa szabad királyi városával (a Felső-magyarországi Főkapitányság és a Szepesi Kamara székhelyével). Bethlen Gábor magához válthatta Munkács, Tokaj és Ecsed várakat, s azokat utódai is jogosan bírhatták, sőt a magyar király az átengedett

várak fenntartására még 50 ezer rajnai forint támogatást is adott. 1645-ben, a linzi békekötéskor I. Rákóczi György ugyanezekkel a területekkel növelhette meg Erdély határait.

1660-ban azonban Várad török kézre kerülése megroppantotta a Partium területét. A végvár bevétele ugyanis nemcsak Dél-Bihar elvesztését, a váradi vilájethoz kerülését jelentette. Ezt követően a Váradtól északra és keletre fekvő területek helyzete bizonytalanná vált, a hajdúvárosok lakói közül is nagy számban menekültek védhető területekre, eljutva például Kolozsvár külvárosába is. A vasvári békében egy bihari vár, Székelyhíd lerombolását is előírták. Ezzel Bihar vármegye elvesztette a Partiumot védő-biztosító szerepét. Erdélyt a török hódoltság felől már csak a természeti határok védelmezték.

A MAGYAR KIRÁLYSÁGHOZ AKARNAK TARTOZNI

Amikor az Oszmán Birodalom hadseregének 1683. évi, Bécs elleni sikertelen ostroma után megszerveződött a

törökellenes Szent Liga, s elindult az ország végvárait és területének túlnyomó többségét felszabadító újabb hosszú háború, Bihar vármegye nemessege politikát változtatott. 1688-ban úgy döntöttek, hogy Erdély helyett a Magyar Királysághoz akarnak tartozni, s ennek egyértelmű bizonyítékeként Lipót császártól kértek főispánt a vármegyébe. Az új főispán Benkovich Ágoston lett, akit kineveztek az újjászervezendő váradi püspökség élére is. A főispán kinevezésének módja igazolta, hogy a Habsburg-udvar visszatért a korábbi kinevezési gyakorlathoz, amikor a mindenkori váradi püspök töltötte be Bihar vármegye főispáni tisztét. 1692-ben sor került Várad visszavételére is, s a várat a felszabadító seregek vették birtokukba.

A vár a Rákóczi-szabadságharcban is megőrizte védelmi szerepkörét, így hiába állt a megye és Debrecen város is a fejedelem oldalára, Váradon végig Habsburg-hű katonaság állomásozott, támogatást nyújtva a felkelők ellen küzdő rácoknak. II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem számára Erdély fejedelmi tiszte elsősorban külpolitikai

szempontból vált jelentőssé. A francia udvarban ugyanis jól emlékeztek dédapjára, I. Rákóczi György fejedelemre, akit az 1648-ban megkötött vesztfáliai békébe is belefoglaltak. Rákóczi Bihar vármegyét s az 1693-ban szabad királyi városi oklevelet szerzett Debrecen városát is a fejedelemséghez tartozónak ítélte, ezért követeiknek részt kellett venniük az erdélyi országgyűléseken. A kényszer hatására kialakult helyzetben azonban igyekeztek maguk változtatni s 1709-től egyre inkább a Habsburg-udvarhoz közeledni, a Magyar Királyság fennhatóságát elfogadni.

Az 1711. évi szatmári békekötés után a rendekkel kompromisszumot kötő Habsburg-hatalom tovább módosította a Részek területén. III. Károly 1732. december 31-én hozott rendeletében Máramaros és Bihar vármegyét Magyarországhoz tartozónak ítélte, s így az Erdélyhez számított Partium már csak Kraszna, Közép-Szolnok megyéket és Kővárvidéket jelentette.

A Partium helyzetével kapcsolatos újabb meghatározó fordulatra egészen a kiegyezésig kellett várni. 1868-ban az Erdély és Magyarország tényleges egye-

sítését kimondó 43. tc. megszüntette a Partium elnevezést. Az 1878-ban végrehajtott közigazgatási változtatás pedig az újonnan szervezett Szilágy vármegyébe olvasztotta a korábbi Kraszna és Közép-Szolnok megyét, Kővárvidék területét pedig megosztotta Szatmár és Solnok-Doboka vármegye között.

A Magyarország területét feldaraboló trianoni békekötés Bihar megye nagyobb részét Erdéllyel együtt Romániának ítélte, ahogyan ez lett a sorsa Szatmár, Szilágy, Solnok-Doboka vármegyék területének is. Sajátos, hogy évtizedekkel a Partium tényleges megszűnése után, a békeszerződés nyomán éledt fel az erdélyi magyarság körében a Partium elnevezés, amely ma is a földrajzi Erdélytől elkülönült, Magyarországgal szomszédos, vegyes lakosságú területeket jelenti. Ugyancsak a történelmi múlt emlékét idézi a váradi Partiumi Keresztény Egyetem létrejötte és működése is. ♦

Munkács. Anton Schiffer litográfiája,
19. század közepe

NYAKAS MIKLÓS

A Hajdúkerület

A Hajdúság történetének bizonyos szempontból talánya az, hogy múltunk küzdelmekkel teljes, rendhagyó, vérzivataros századaiban e táj népessége hogyan tudta önmagát úgy megszervezni, hogy beépüljön a magyar történelem szövetébe, s önmagának a szomszédos nemesi vármegyékkel szemben is önálló törvényhatósági létet biztosítson. Hajdú vármegye ugyanis 1876-ban két vármegyei törvényhatóság (Bihar és Szabolcs) bizonyos részeiből, egy szabad királyi városi törvényhatóság (Debrecen), valamint az országgyűlési képviseleti joggal is rendelkező Hajdúkerület területéből tevődött össze. A törzsmag kétségtelenül a hajdani szabadalmas hajdúvárosok sok viszonytagságot megélt területe, a három szablya – Török Birodalom, Erdélyi Fejedelemség, Magyar Királyság – által egyaránt hódoltatni kívánt tájegység volt, ahol mindennaposnak számított a vigyázás, a készültség, s ha kellett, a futás, a menekülés is.

A Hajdúkerület címere a pecsét-
és címerhasználatot szabályozó
1838. évi magyar nyelvű oklevélen

A hajdúk győzelmi
jelképe a szoboszlóiaknak
adományozott zászlón

A hajdúság kialakulása szoros összefüggésben állt a 15. század végén felvirágzó szarvasmarha-kivittel. Az eredetileg marhahajtó és védelmező fegyveres népesség elnevezése is valószínűleg a hajtó (hajcsár) szavunkból ered, de már a 16. század derekára a hajdúság alatt egyértelműen katonai népességet értettek.

A török hódítás – különösen az 1551–52-es várháborúk sora – igen megbolygatta a Tiszántúl népességét, egész falvak, vidékek váltak a martalócok prédájává, s szép számmal lettek földönfutók kismemesi tömegek, amelyekből fegyvereseket lehetett toborozni. Ilyen volt Biharban például Nagykörösér vidéke, de a közeli Nagykunság is. A menekülő népesség jelentős része hajdúvá lett. Tudjuk, hogy a szoboszlói hajdúk egy része a Harang nevű, ma már elpusztult s Füzesgyarmat határába beolvadt békési kismemesi faluból származott.

Ezt a katonanépességet először Báthory István szervezte meg, majd a 15 éves háború császári hadvezérei, elsősorban Basta. Bocskai Istvánnak mint váradi kapitánynak részint tisztségéből, részint birtokaiból adódóan kézzelfogható kapcsolatai voltak a hajdúkkal. A tizenöt évesnek nevezett, hosszú háború (1591/93–1606) alatt a hajdúság elsőrendű katonaelemmé vált, jelentősége megkerülhetetlen volt. Bocskai felkelése csak a hajdúk csatlakozásával lehetett eredményes. Az egyik, Bocskaihoz állt hajdúkapitány, Némethi Balázs az osztrák csatában nem sokára életét adta a felkelés sikeréért. Bocskai a hajdúságot hálából földdel és nemesi szabadságjogokkal jutalmazta, s letelepítette őket, megvetve ezzel a hajdúvárosi kiváltságok alapjait.

KIVÁLTSÁGOLT HAJDÚVÁROSOK

A kiváltságolt hajdúvárosok 1606 után Szabolcs vármegye területén települtek meg, Bocskai István különösen szerencsés elgondolása szerint. A nagy fejedlem ezzel nemcsak egy pusztulásra szánt, kiirtásra ítélt néprészt mentett meg a nemzet számára, hanem egy sajátos szabadparaszti-mezővárosi fejlődés alapjait is megvetette. A hét hajdúváros – Szoboszló, Nánás, Böszörmény, Dorog, Hadház, Vámospercs és Polgár – belső szervezési alapelve azonos volt. 1613-ban jogilag is kikerültek a vármegyei keretből, s a kassai főkapitányság

alá rendelve tulajdonképpen a magyar végvári rendszer alkotóelemei voltak. Az erdélyi hadsereg meghatározó részét adván egységesen vettek részt az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes háborúiban csakúgy, mint a kassai főkapitányok utasítása nyomán a sem béke, sem háború állapot mindennapos, kemény törökellenes helytállásban is.

A vármegyék sajátos közigazgatása, belső társadalmi szerkezete, jogviszonyai, a felsőbb kormányzésekhez fűződő kapcsolatai meghatározóak voltak az ország, a magyar társadalom egésze számára, így a vármegye dominanciája kétségtelen. Ugyanakkor a magyar államfejlődésnek már megalakulása pillanatától velejárvója volt a sokszínű etnikai-katonai kiváltságolás és az ugyancsak sokrétű és különböző mélységű autonómia. Így a vármegyei

szervezettől elütő egységek tanulmányozása elengedhetetlen a magyar állam egésze szempontjából. Ez vonatkozik a szabadalmas hajdúvárosok szervezetére, a Hajdúkerületre is.

A Hajdúkerület kialakulása esetében külön hangsúlyoznunk kell annak folyamatjellegét. A kezdeti időszakban inkább a hajdúvárosok (*oppida haidonica*), illetve a hét hajdúváros (*septem oppidorum Hajdonicalium*), később, Polgár kiválása (1715) után a hat hajdúváros volt az általános elnevezés, majd egyre gyakoribbá vált a hajdúvárosok kerülete, a Hajdúkerület (*Districtus Haidonicalis*) név. A kerület terminológia jelzi – a vármegyéhez képest – a szerveződés eltérő formáját.

Az igazán nehéz időszak 1660 után következett be, amikor Várad török kézre kerülték Szejdi budai basa a

Magyar huszár és hajdú,
rézmetszet, ismeretlen mester, 17. század

hajdúvárosok ellen is bosszuló hadjáratot vezetett, s ezt a vérvesztéséget, katonai erejük megroppanását a hajdúk alig-alig tudták kiheverni. A kibontakozó kuruc mozgalmak eredményeként az addig három részre szakadt országból egy újabb terület vált ki – Thököly állama –, s az addig két részre adózó helyek hármás fennhatóság alá kerültek, a közbiztonság soha nem látott mélységbe süllyedt, s a török portyázó csapatokat addig csak ritkán látó

hajdúvárosok népessége is megismerkedhetett a mindennapos veszéllyel a közeli váradi törökök révén. A hajdúvárosok nem csekély diplomáciai érzékkel megáldva, maradék katonai erejüket hatásosan emlegetve a három kivont szablya árnyékában biztosították fizikai megmaradásukat.

1663-ban Wesselényi Ferenc nádor adott védlevelet Nánás hajdúváros számára a kóborló végváriak ellen, sőt „a vármegyebeliek nevek alatt járó Magyar tsavargók(at) és Vagabundus katonákat” a hajdúk „in flagranti” (tettenérés) esetén meg is ölheték. A hajdúvárosok ezért fordultak 1666-ban a felső-magyarországi főkapitányhoz,

A HAJDÚVÁROSOK CÉLKITŰZÉSEI

AZ 1690 KÖRÜL
MEGFOGALMAZOTT
KÖVETELÉSEKBŐL EGY
ÖNÁLLÓ ÉS NEMESI JOGGAL
BÍRÓ TÖRVÉNYHATÓSÁG
KÉPE BONTAKOZIK KI.

1. A vármegye joghatóságától a Nemes Városok mentesek legyenek.
2. Kamarai cenzust a városoktól ne kérjenek.
3. A Kamara joghatósága legfeljebb jelképes lehet, a számadásokat nem vizsgálhatja, s a helyi választásokba nem szólhat bele.
4. Országgyűlési taksát ne vessenek a városokra.
5. Közdolgokban az Udvari Haditancstól függenek, katonai számadásaikat és a házipénztár számadásait ott mutassák be.
6. Erősítsék meg a városok kiváltságait, s ahhoz semmiféle hátrányos záradékot ne fűzzenek, a királyi haszonvételek jogát is erősítsék meg, akárcsak a pusztabirtokokhoz való jogot.
7. A hajdúvárosok kiváltságaiért a kincstár királyi oltalmazást vállaljon.
8. A törvénykezés fellebbviteli fóruma a tárnokszék legyen.
9. A városi kapitányokat, hadnagyokat és egyéb tiszteket szabadon választathassák.
10. A pallosjog [a bíraskodás teljesége] – a városoknak – megadassék.
11. A hajdúvárosoknak különálló adózási portái legyenek, a katonai beszállásolásba a vármegyének beleszólása ne legyen.
12. Vámtól, harmincadtól a városok mentesek legyenek.

Magyar hajdú a 17. század második felében,
rézmetszet, ismeretlen mester
Michael Wening (1645–1718) után

A Bocskai István fejedelem által adományozott hajdúzászló. Szimbólumrendszere Basta legyőzésére utal. Rokon gondolatot fogalmaz meg a nagyszalontai hajdúk címere is. (Bocskai István Múzeum, Hajdúszoboszló)

gróf Csáky Ferenchez, hogy vegye pártfogásba őket. A gróf meg is ígérte, hogy mindenféle „impetitoroktól” megoltalmazza őket. A városok jórészt egyenként igyekeztek beszerezni oltalmazóiratokat, különösen Nánás védeleveliből maradt fenn szép számmal. Csáky István felső-magyarországi főkapitány 1685-ben a hét hajdúváros számára védelevelet adott ki, melyben védelmet ígért a külső zaklatások, terhelések és törvénytelenségek ellen.

A falvak és mezővárosok népe számára a kőborló, vagabund katonák, a megélhetésért küzdő végváriak által elkövetett zaklatások nem sokban különböztek a köztörvényes bűnözők tetteitől. Az ellenük való védekezés a kialakuló kerületi szervezet egyik legfontosabb feladata lett. Csáky István védelevele tulajdonképpen kötelezte is a hajdúvárosokat arra, hogy a védekezést közösen szervezzék meg, vagyis szervezetileg egységes fellépést követelt meg.

BEÉPÜLÉS A RENDI TÁRSADALOMBA

A 17. század első felében a csak katonai szolgálattal tartozó hajdúvárosokat a bécsi udvar 1685-ben állami adó fizetésére kötelezte, amire egyébként már Thököly Imre is kísérletet tett. A hajdúvárosok számára létkérdés volt, hogy vármegyétől független, különálló adózási portákkal rendelkezzenek. Szabolcs megyével közös teherviselés ese-

tén a vármegyei nemesség ugyanis mértéktelen módon terhelhette volna a hajdúvárosokat. Általános adóügyi megfontolásokból a hajdúvárosok törekvését a bécsi udvar is támogatta, s 1696-ban Pozsonyban, a nádori konkurzuson – amelyen a hajdúvárosok is képviseltették magukat – véglegesen elválasztották őket Szabolcs megyétől. Ezt azonban csak úgy sikerült elérniük, hogy a vármegyéknél lényegesen nagyobb terheket vállaltak. Mindazonáltal Szabolcs vármegye jogigénye a hajdúvárosok betagolására állandó fenyegetést jelentett.

A hajdúvárosok 1696-ban már bizonyos rész kérdésben hoztak statútumot, ám az önálló Hajdúkerület megteremtése felé a legfontosabb lépés az 1698. november 22-i általános közgyűlésen megalkotott statútum volt. Ez ma Hajdú-Bihar megyenapja. 1699 elején Désány Istvánt a hajdúk kapitányaként említik, akit az Udvari Haditanács 1699 végére meg is erősített főkapitányi tiszttségében. Az önálló statútumalkotás célja elsősorban a közrend és a közbiztonság fenntartása volt. Külön elhatározásként jelenik meg az orgazdaság elleni védekezés, a gyanús kőborlók távoltartása s ebben minden „belső” segítségadás szigorú megtorlása. Törekedtek a kerületi közgyűlések tekintélyének fenntartására, a veszekedések kiküszöbölésére, a megjelenések pontosságára, a városi hadnagyok tekintélyének óvására.

A statútum egészét áthatja a rigorózus protestáns vallásérkölc: szigorúan

intézkedik a vasárnap megtartásáról, s szinte drákói eréllyel lép fel az „attával teremtettével” káromkodók ellen. A korabeli magyar nyelv ugyanis a káromkodás ezen változata alatt a teremtett lény szidásán keresztül istenkáromlást értett, s merev megítélése is ezzel áll összefüggésben. A büntetés lépcsőfokai is tanulságosak: elsőként erkölcsi megszégyenítés és verés, másodfokon a vízbe fojtás szimbolikus jelzése (nyakba akasztott kő) és annak elismertetése, hogy ezt meg is érdemelte volna, harmadfokon pedig az ótestamentumi ihletésű „megkövezés” várt a vétek elkövetőjére. Arra viszont nincs adatunk, hogy e rideg rendelkezés végrehajtásra került volna. Kemény büntetésre számíthatott az is, aki megsértette a Hajdúkerület joghatóságát (idegen tisztekhez folyamodott), vagy aki követségjárás esetén a kerületi utasításokat megszegte.

A Rákóczi-szabadságharc alatt a szabolcsi hajdúvárosok – és Debrecen – csak hosszas fontolgatás után és a kezdeti sikerek hatására csatlakoztak a mozgalomhoz. Ugyanakkor komoly gazdasági terheket viseltek. Katonai megfontolásokból a hét hajdúvároshoz csatolták Nagykállót, Balmazújvárost és Téglást, így a Hajdúkerület városainak száma – átmenetileg – tízre nőtt.

A 18. század hosszú, békés fejlődést hozott hányatott sorsú térségünknek, akkor is, ha ez a Habsburg-hatalom árnyékában ment végbe. A Hajdúkerület városainak száma Polgár hajdújogának

elvesztésével hétről hatra olvadt. A kassai főkapitányság megszűnt, s a hajdúvárosok közvetlen felettese 1733-ban a kassai kamara lett, ami burkoltan akár a jobbágyi függés veszélyét is hordozhatta. Ennek elhárítására – akárcsak Szabolcs vármegye állandósult jogigényének visszautasítására – a mindenkori főkapitányok (különösen a három – apa, fiú, unoka – Csanády Sámuel) irányításával és a városok komoly anyagi áldozatvállalásával szívós és eredményes erőfeszítéseket tettek. A fenti tényezők mintegy megkövetelték, hogy a hajdúvárosok a 18. századi országgyűléseken, ha követként nem is, legalább megfigyelőkkel képviseltségük magukat. Legfőbb céljuk a kamarai fennhatóság megszüntetése volt.

Hajdúkerületi főkapitányi pecsétnyomó.
Sillye Gábor hivatali pecsétje

BELSŐ FESZÜLTSEGEK

A hajdúvárosok társadalmi rétegződése a 18. század derekára alakult ki véglegesen, s ez egyben komoly belső társadalmi feszültségek hordozójává is vált. A társadalom csúcán az úgynevezett hajdúnemesek (*proprietáriusok*) álltak, akik elvben Bocskai hajdúinak le-

származottai voltak. Ennek eldöntésénél az 1702-ben rendezett összeírás volt a mérvadó. E rétegnek idővel komoly fejtörést okozott a „beköltözöttek” mozgalma. A hajdúvárosi szabadság ugyanis mágnesként vonzotta a betelepülőket, akiknek két csoportját különböztették

meg: közrendűek (*libertini*) és nemesek (*armalisták; advena nobili*). Leghátrányosabb helyzetben a beköltözött nem nemesek voltak, akiknek legszegényebb csoportját az ún. zsellérek alkották (ez a fogalom nem fedte a hagyományos jobbágytársadalom hasonló elnevezésű rétegét).

A társadalmi küzdelmek első sorban a földtulajdon és a határhatalom kérdéseiben csúcsosodtak ki: a fent jelzett társadalmi rétegek milyen arányban részesedjenek a határ adományos részeiből, illetve a bérelt pusztabirtokokból, hogyan viseljék az adóterheket, a katonai állítási és -tartási kötelezettségeket, valamint a városi kisebb közmunkákat. E társadalmi rétegződés kísértetiesen hasonlított a Jászkun kerület redemptus-irredemptus ellentétpárjához. A hajdúnemesek célja a teljes körű nemesi jogállás elérése volt, míg a beköltözöttek a minél nagyobb, lehetőleg a hajdúnemesekéhez hasonló jogok elnyerése.

Bocskai a hajdúi között, a háttérben
Kassa és Érsekújvár ostroma.
Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca, 1605

... et palam dicitur... extrema quaque machinatio...
... sicut sita est in campum deducti raptim cursim collecto validiore exerci...
... perniciem jam non modo nostram, sed totius gentis Hungaricæ conceptu...

... villā
... cla-
... u Ra-
... iam
... um ire
... illam
... uenti
... per-
... r cer-
... uni-
... is, sum-
... Anni
... Cyo-
... DAN-
... itan
... ascri-
... antur
... in oua-
... clarā-
... anua-
... cum
... galea
... is pro

deser-
dem
sciam
religi-
statu
quid
vere
sequ-
tos le-
uerso
mum
Mille
MA
N I
è sta-
ben
et re-
tam
dæ
ria p
impe
milit
adep

... Scuti pulcherrime ambiunt et exornant, prout hæc omnia in medio p
... us utriusque sexus uniuersis gratiose dedimus donauimus, et contulim
... exercitijs nobilitaribus et militaribus, nec non sigillis, uexillis, cortinis, v
... unen homines existant dici, teneri, nominari, et reputari uolumus, ferre
... docunq; de jure et antiqua consuetudine, utuntur, fruuntur et gaudent,
... e fixa sede simul omnes quo commodius, utilius et fructuosius, in mo
... s desertas possessiones nostras **Nanas, Dorogh** et **Varyas** portionesque poss
... im, si quod in eisdem etiam aliter, qualitercunque existeret, et habere
... s nascuis campis fornetis syluis nemoribus montibus uallibus uinci

tu, cum Generalis aduentum duntaxat Magnifici Ioannis Baptista Pa
um virus effunderet nos celeritate conjunctionem illorum presentissimo
rtam **A**lmold nuncapatam Peczianas copias, quæ pars non modo fidentior
cum Generalis intellexisset, incredibili percussus formidine fuga nimis tur
o ediderunt stragem. Tybisco uero itidem trajecit, & **C**alsouia Regia Ci
ionis libertate multis modis erat oppressa, ac earum uindictandarum occ
icn rata. Georgio Basta in mandatis dedit ut cum expeditissimo, et ualidiss
lem, et Castellum Osgyan pars quædam nostratum infeliciter, atq; ad pagu
tentatis aliquot contra hostes impulsionibus ex superiore Hungaria uix or
uti ibique aperto Marte manus conferentes Victores facti, pars Morauiam
gatos, pacem a gente Hungarica petere, et amissas legum religionumq; libertat
os et singulos milites nostros haydones tanquã strenuos libertatis nostræ ar
que honorem et libertatis prerogativam in ea pro qua pugnarunt patria
limi Sexcentissimi Quinti, indicta congregator, eos omnes singillarim et ex

KEOZY ac Egregiorum, **I**OANNIS SZYLASSY, **N**ICOLAI
S ELEK, Alienus **I**OANNIS CHYATARI, **M**ATH
tu et conditione plebea, ac ignobili, in qua nati sunt et hactenus extite
duximus, prout anmeramus, aggregamus cooptamus, et ascribimus. **D**e
putentur. **I**n

similiter figur
impertiri uol
uoluere Sulph
tu ardere, Al
aris aperta e
ota libertate,
presentium
us. Annuent
his, aulæis, an
et gellare o
perpetuo ut
rem fidelium

essionarias in Hatthazy Vamosperczy Sima, et
tur, aut eadem, et idem nostram ex quibuscunq; causis, uijs, modis
uinciarumque promeritorij. **A**quæ fluminis niscinis niscaturis aqua

A Bocskai István
által Korponán
1605. december 12-én
9254 hajdúvitéznek
adományozott
kiváltságlevél

Nánási Oláh Mihály
(1760–1838)
hajdúkerületi főkapitány

A hajdúvárosoknak a 18. század folyamán sikerült kiépíteniük saját, önálló tisztikarukat és joghatóságukat, önálló adózási portáikat, s mindezt Szabolcs vármegye ellenében, annak állandó támadásai közepette. II. József

uralkodása alatt azonban a hajdúvárosok féltve őrzött önállóságát megszüntették, s ötödik járásként Szabolcs vármegyéhez csatolták őket. A magyar rendi ellenállás következtében azonban mindez múltó epizódnak bizonyult, sőt az 1790–91. évi országgyűléstől sikerült biztosítaniuk országgyűlési képviseletüket is. Ügyüket Jablonczay Petes János hajdúkerületi főkapitány és Nánási Oláh Mihály hajdúkerületi főjegyző, későbbi főkapitány kitartó és eredményes munkája mellett a köznemesség – köztük Szabolcs – támogatása tette lehetővé.

A polgári forradalom küszöbére a Hajdúkerület végül rendezetlen személyi és tulajdoni állapottal érkezett. A főkapitány a nagy jogi tudású és ezért az ördögösség hírébe is keveredett Pély Nagy Gábor volt. A hajdú kiváltóságok eltörlése kezdeti tanácstalanságot okozott, de a szabadságharcra alakuló forradalom ügyéhez a Hajdúkerület hamarosan szívvel-lélekkel csatlakozott. Különösen kiemelkedő tevékenységet folytatott Silye Gábor – ekkor Hajdúböszörmény országgyűlési képviselője, 1848 nyaratól pedig a Hajdúkerület kormánybiztosa –, akinek nevéhez a Böszörmény székhellyel felállított 17. (Bocskai) huszárezred, valamint az 52. és 53. gyalogzászlóalj kiállítását fűződött. A hajdúvárosok a szabadságharc ügyéért az országosnál is nagyobb áldozatokat hoztak.

Pély Nagy Gábor
(1780–1849)
hajdúkerületi főkapitány

Térségünkben a szabadságharc végét a szerencsétlen kimenetelű debreceni csata (1849. augusztus 2.) jelentette. A megtorlás véres volt. Silye Gábor hajdúkerületi kormánybiztost is halálra ítélték, bár az ítéletet kegyelem-

A BÁRÓDSÁG

Bihar vármegye központi (váradi) járásában terült el egy sajátos jogokkal és köteleességekkel, valamint jelentős közigazgatási autonómiával felruházott terület, a Báródság, amelynek lakói döntően nemesi és szabadalmas jogállású románok voltak.

A Váradról Kolozsvárra vezető hadiút a Báródság területén húzódott, s ezért a magyar államalapítás korában is fontos lehetett. Az itteni első határőrök székelyek voltak. Báród neve élénken emlékeztet a székelyföldi Barótra, Telegd pedig Telegdibaconra. Nagybáródon még a 19. század első felében is a templom melletti utcát Magyar utcának nevezték. A Báródság katonai szempontból Solyomkő várához tartozott. A terület első román lakói a 14. században jelentek meg. A báródsági nemességet Szapolyai János 1532 táján szervezte újjá.

A báródsági nemes kerület átszervezésére az 1790-es években került sor. Ekkor országos jelenség volt a nemesi szabadságjogok élesztése, körülbástyázása. A Báródság közvetlen feljebbvalója a váradi járás szolgabírója volt. A báródsági települések a következők: Nagybáród, Kisebáród, Beznye, Csék-

lye, Kornicel, Feketepatak, Köröstopa és a részben idetartozó Brátka. Központja Nagybáród volt, s itt a kerületnek új székházat is építettek.

A Báródság rendtartása utánozta a nemesi vármegye szerkezetét. Táblabírái voltak, sőt a kerület tagolása az alhadnagyi székek kiépítésével hasonlított a vármegye négy járásához. Az alhadnagyok felettese a főhadnagy volt, aki egyben a főkapitány helyettese is. A főkapitányt és a tisztségviselőket választották, de a főkapitány mindenkor a Báródságon birtokos vármegyei köznemes volt. Országosan is jelentős személy közöttük Beöthy Ödön.

A báródsági nemesség egy része ténylegesen rendelkezett armálissal, a lakosság privilégiumokkal élő nagyobbik hányadának e jogköre legalábbis kétséges volt, s vagy anyai ágon (agilisek) vagy pedig a Báródság sajátos történeti viszonyai-ban gyökerező régi szokásjog alapján gyakorolták a nemesi jogokat vagy e jogok egy részét. Kisebbségben bár, de adófizető jobbágyok is éltek közöttük.

ből tízévi várfogságra változtatták. A császári önkényuralom mind a Hajdúkerület, mind Szabolcs és Bihar vármegye önállóságát megszüntette, ám azt 1859-ben az 1847-es állapotnak megfelelően helyreállították. A Hajdúkerület főkapitányává ekkor a börtönből szabadult Sillye Gábort választották, aki a Hajdúkerület utolsó főkapitánya lett.

HAJDÚ MEGYE

A kiegyezés utáni közigazgatási reform nagy ellenállást váltott ki a Hajdúkerületben, hiszen annak megszüntetését is tartalmazta. Szoboszló a Karcag központú Kun vármegyéhez került volna, a többiek pedig Szabolcs vármegyéhez. A kormányzati elképzelés hamarosan pártpolitikai csatározások témája lett. A Sillye Gábor vezette hajdúkerületi tisztikar a Hajdúkerület megnagyobbítását akarta Bőszió székkel, míg a debreceni negyvennyolcasok egy önálló Debrecen megye létrehozását javasolták a hajdúvárosok nélkül. A debreceni kormánypártiak egyetértettek a Debrecen központú megye létrehozásával, de azt a hajdúvárosok beolvasztásával kívánták megvalósítani.

A Hajdúkerület és elsősorban Hajdúböszörmény makacs ellenállásának annyi eredménye volt, hogy elfogadták a térségben felállítandó új megye gondolatát, amelynek törzsét a hajdúvárosok jelentették, kibővítve jelentős szabolcsi és némi bihari területtel (Kaba, Mikepércs, Sámson). Ez tulajdonképpen a kerület vármegyei lábra állítását jelentette. A székhely azonban Debrecenbe került, amelyet addig szintén Biharhoz számítottak. Mindezt az 1876/33. törvény cikk rendelkezett el. Az új vármegye törzsterületét a volt hajdúkerületi városok alkották, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Hajdúhadház és Vámospercs. Ehhez társult Szabolcs vármegyétől Tiszacsege, Balmazújváros, Téglás, Egyek, Nádudvar, Püspökladány, Szovát, Tetétlen, Földes és a nemsokára közösséggé szerveződő Alsó- és Felső-Józsa.

Az új vármegye végleges területe 3333,22 négyzetkilométer volt, ebből azonban Debrecen óriási határa egymaga 2340,99 négyzetkilométert tett ki, ami – szabad királyi város lévén – nem tartozott a tulajdonképpeni megyéhez. Hajdú vármegye tehát országos mértékkel kisebbnek számított.

Jogelődnek a Hajdúkerületet nevezték meg, átvéve nemcsak a hajdú elnevezést, de a kerület címerét, színeit és levéltárát is. Sillye Gábort, a Hajdúkerület főkapitányát és 1875 óta Debrecen szabad királyi város főispánját a belügyminiszter mindkét tisztségéből felmentette, s az új vármegye szervezési munkáival a Bihar vármegyei famíliából származó Miskolczy Lajost bízta meg.

Az új vármegye tisztikarának létrehozásakor a jogfolytonosság elve érvényesült, s így a főkapitány kivételével

Sillye Gábor mint hajdúkerületi kormánybiztos, később a Hajdúkerület főkapitánya

a volt hajdúkerületi tisztikar jó része hasonló szerepkört töltött be az új törvényhatóságban is. Például Wessprémy Gáspár hajdúkerületi alkapitány alispán lett, Kálmán György volt hajdúkerületi főjegyző pedig vármegyei főjegyző. ♦

A Jászkun kerület pecsétje

BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET

A jászkun önkormányzat 1239–1876

A Jászkun (hármás) kerület (Jász, Kiskun, Nagykun kerület) önkormányzata a nádor főhatóságán keresztül csatlakozott Magyarország és a birodalom szervezetébe. A nádor tisztségébe a *Comes et Judex Jazygum et Cumanorum* címet is belefoglalták, ő nevezte ki a jászkun főkapitányt, akinek palatinális főkapitány címe tükrözte a nádor főhatóságát. Az évszázadok során kialakult jászkun elnevezés nem a jászok és kunok etnikai összeolvadását jelentette: a sajátos megnevezés jogi közösséget jelenített meg s a Jászkun kerületen kívül élőkötől való megkülönböztetésüket szolgálta.

A mongolokkal 1233–1238 között vívott harcokban megfogyatkozott kun törzsek Magyarországra történt betelepülése két hullámban, 1239-ben, majd 1246-ban történt. A befogadó és befogadott nép együttélésének szabályait 1240-ben a bánmonostori egyezményben rögzítették. A kunok elismerték a magyar király főségét, s hadiszolgálatuk fejében a vendégnepeket megillető kedvezményeket nyertek: saját törvényeik szerint szervezhették önkormányzatukat, és részleges adómentességet kaptak. A jászok a 13. század elején a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti területen éltek. Magyarországra telepedésük részben a kunokkal, részben tőlük függetlenül történt, első oklevelés említésük a 14. századból származik.

KÖZÉPKORI AUTONÓMIÁK

A betelepült kun törzsek és a jászok népessége bőségesen találhatott az ország belsejében lakatlan vagy a koronára szállt területeket. A jász etnikum megtelepedése a Zagyva–Tarna–Ágó-patak vidékén történt, önkormányzatukból Károly Róbert király 1323. március 8-án kiadott oklevele a bíróválasztás jogát hangsúlyozta. A kunok letelepedési helyeit és életük második átfogó szabályozását az 1279. augusztus 10-i kiváltságlevél, a kun törvény tartalmazza.

A kun törvényben rögzített szabadságjogok számos hasonlóságot mutatnak a kor más autonóm közösségeinek jogaival, ám teljesen egyikkel sem azonosak. Az engedmények egyik része az etnikai különállás megtartását, másik része autonómiájuk szabályozását célozta. Fontos eleme a privilégiumnak, hogy elismerte önkormányzatukat, amelybe belefoglalta a kun társadalom szokásjogát. Azáltal, hogy a kunok legfőbb bírója a nádor lett, szentesített jogi különállásuk s közvetlen alárendeltségük a királynak. A kun törvény olyan etnikai kiváltság, amely a magyarországi kunok egyetemére vonatkozott, érvényessége, hasonlóan más etnikai közösségek privilégiumaihoz, területre korlátozódott. Az oklevél illeszkedik abba a sorba, amelynek élén az országos nemesség *Aranybullája* állt, s amelyben az erdélyi szászok, valamint a székelyek etnikai és területi kiváltságlevelei sorakoztak.

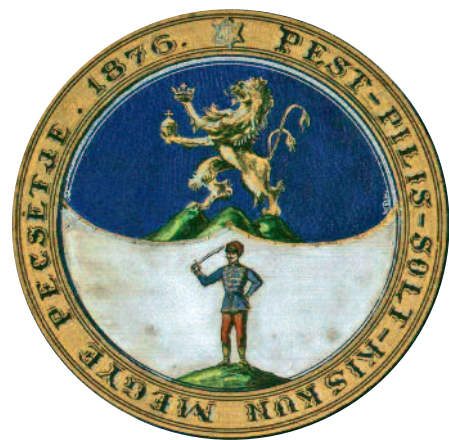
A szászok szervezett, keresztény népessége magyarországi befogadása idején már túljutott a kunok nemzetségi

A Jászkun kerület címere

Jász-Nagykun-Szolnok megye címere

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye pecsétje

szintjén, a szász székek kialakulása a 14. század első harmadában kezdődött. Kiváltságlevélük, az 1224 októberében elnyert *Andreanum* eredetileg a szebeni szászokra vonatkozott, később mind a hét szász székre, a Királyföldre kiterjedt. A szász társadalom a helyhatósági választójogot érvényesíteni tudó, a városiasodás irányába fejlődő társadalom volt.

A székelyek kiváltságai a szászokétól és a kunokétól is különböztek. A székelek kiváltságait nem egyetlen kiemelt privilégium jeleníti meg, mint a szászoknál az *Andreanum*, a kunoknál a kun törvény. A székelység különleges jogalanyiség volt, amely a székely vérből származást és az azzal járó jogok összességét jelentette.

A középkori autonómiák körében már a 13. században sem hagyhatók figyelmen kívül a korai városi jogfejlődés és a királytól kapott mentességek eredményeként kialakult városi autonómiák. A szabad királyi városi rangot biztosító privilégiumok nyomán városi jogcsaládok fejlődtek, és lehetővé tették a város területéhez kapcsolt gazdasági és politikai autonómiák kialakulását.

Vázlatos áttekintésünkből kitűnik, hogy a 13. század a magyarországi nagyobb autonóm egységek kialakulásának kora. A kunok szabadságjogait a szászok, a székelyek kiváltságaival a jogokért cserébe vállalt katonai kötelezettség kapcsolta össze. A hajdúk kiváltságai nem középkori eredetűek, de azokat szintén katonai kötelezettségek teljesítéséért kapták 1606-ban.

A szászok, székelyek, jászok, kunok mind királyi birtokra települhettek. Autonómiájuk egyedi vonásai a kiváltságtól népcsoportok társadalmi berendezkedésének különbségeiből következtek. További fejlődésükről ugyanez mondható el. A szászok társadalma a városiasodás irányába fejlődött, s autonómiájuk a városi autonómiákhoz közeledett. A székely szabadság részben megőrizte szokásjogi elemeit. A székely székek az ősi szervezeti felépítést megtartva a vármegekhez közeledtek. Katonai jellegük megővta őket a teljes hasonulástól, s megtartotta a székely szabadság egyedi vonásait.

ÖNKORMÁNYZAT A JÁSZ ÉS KUN SZÉKEKBEN

A 15. századtól a jászok és kunok autonómiája azonos módon fejlődött, s kialakultak territoriális szervezeteik, a székek. A mai Kiskunság területén jött

létre Halasszék, Kecskemétszék, Kara-, majd Mizseszék. A Nagykunságban Kolbazzsék, s Heves megye egy részén a jáász székek: Berény-, Árokszállás-, Fényszaru- és Négyszállásszék. A kunok és a jáászok teljes közjogi összekapcsolása is befejeződött. 1498-ban II. Ulászló király oklevelével már együtt említi a jáászokat és a kunokat, akik ha a rendelkezés ellenére egy jobbágyot maguk közé vinnének, őket emiatt az ország nádora előtt törvényesen kell kérdőre vonni. Pénzügyigazgatásuk közös főhatósága, mint koronabirtokon élő népeknek, a budai királyi tiszttartó volt.

Oklevelés emlékeink szerint a 15. században a nemzetség élén álló nemzetségfőt, aki a nemzetség bírója volt, és a szállás élén álló vezetőt egyaránt kapitánynak nevezték. Esetenként a két tisztséget ugyanaz a személy töltötte be, esetleg örökölte. A székek kiemelt feladata volt a jogszolgáltatás. A szálláskapitányok bírói jogköre csak kisebb ügyekre terjedt ki. Nagyobb ügyekben, örökösödési vagy osztályos perekben az érintett szállások összehívott kapitányai testületileg ítélték. Feltehetően a székkapitányság képezte a másodfokot. Tudunk esetekről, amikor a király vagy a nádor nevében kirendelt bíró ítélt, például a kunok és mások közötti birtokvitákban, a kunok és kapitányaik közötti perekben, a különböző szállások közötti és határperekben. Ahogyan a jáászok és kunok katonai kötelezettségei csökkentek, úgy szűnt meg adómentességük, csupán vezetőik „kapitány” megnevezése őrizte katonáskodásuk emlékét. Szinte bizonyos, hogy a több szállásból alakult székek létrejöttében adóztatásuk, az adókvetés és -beszedés területi adminisztrálása is közrejátszott.

Magyarország egy részének török kézre jutása, Buda 1541. évi elfoglalása után a kunok és jáászok lakta területeken kettős hatalom érvényesült, ami szintén adóztatásukban éreztette hatását. A kun és jáász települések egyre erőteljesebben igazodtak a hasonló sorsra jutott magyar falvakhoz. A királyi Magyarország nevében a Kunság adóztatását a pozsonyi kamara Eger végvárra bízta, s a beszedett adók 1548–1596 között az egri vár fenntartását szolgálták. Az 1553–1554. évi egri urbáriumban olvashatjuk először a Kiskunság és a kiskunok megnevezést. A tiszántúli Kunságban ugyanabban az időszakban a Kolbazzsék nevet a Nagykunság és a nagykunok megnevezés váltotta fel. A kiskunok adóztatása Pest vármegye keretében, a nagykunoké Külső-Szolnok vármegyé-

vel, a jászoké Heves vármegyével együtt történt volna, de az egri számadásokban a Kiskunságot és a Nagykunságot a megyéktől elkülönítve kezelték.

A helyi török adminisztráció tiszteletben tartotta a széki igazgatást. A Duna-Tisza közti kun falvak 1541-től a budai szandzsákba, a nagykunsági települések 1552-től, Szolnok várának elfoglalásától a szolnoki szandzsákba, a jászsági helységek a hatvaniba soroltattak. A király és a török hatóságok mellett a vármegyék is megpróbálták kiterjeszteni hatalmukat a velük szomszédos kun és jáász területekre. A koronajavak védelme a nádor tisztébe tartozott volna, Nádasdy Tamás nádor 1562-ben bekövetkezett halála után azonban a nádori szék 1608-ig betöltetlen volt.

A 17. század első felében egyre jobban benépesülő kun és jáász települések őrizték helyi önkormányzatukat – a közös jászkun főkapitány segítségével, valamint a nádori méltóságot 1625-ben elnyert Esterházy Miklós támogatásával visszaszerezték kiváltságaikat –, és visszaszorították a vármegyék adóztatási törekvéseit. Mindez azonban nem jelentett adómentességet. A kunok és a jáászok jogszolgáltatásának összekapcsolását az 1630. évi 43. tc. kodifikálta, de a nádorok címébe csak I. Lipót király uralkodásától foglalták bele, „Comes et

Nagykunsági juhász. Franz Kaliwoda után Franz Kollarz litográfája, 1850-es évek

Judex Jazygum et Cumanorum” megnevezéssel.

1646-ban Draskovich János nádor Vadászi Pál füleki kapitányt nevezte ki a jászok és kunok főkapitányának. Vadászi főkapitánysága időszakában írtak először kun székek vagy Kunság helyett kunok kerületét, azaz districtust. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1648. július 21-én a szendrői kapitánynak írt levelében olvasható, hogy némely szendrői tisztek „a kunok egész kerületét” felprédálták. A szék mindazonáltal nem tűnt el. Tudjuk, hogy 1661 augusztusában a nagykun kapitány székülést tartott Marjalakán, ahonnan a panaszokat a főkapitány elé terjesztették, a levelet pedig Kolbazszék 1660. évi pecsétjével hitelesítették.

A JÁSZKUN KERÜLET

A jász és kun kerületek folytonosan ellenálltak a bekebelezési törekvéseknek, időről időre hangoztatták és megerősítették kiváltságait, a nádori főhatósághoz tartozást, a kinevezett nádori főkapitányságot, s egyre erősebben törekedtek adózásuk elkülönítésére. Törekvéseiket siker koronázta. 1682. július 5-én Pest vármegye törvényszékén felolvasták Esterházy Pál nádor oltalomlevelét, amelyben a nádor kinyilvánította, hogy a kunsági falvak lakosai a megyéhez való adófizetés, a megye hatósága és védelme alól kivételnek. Az oltalomlevél szolgált alapul ahhoz, hogy a jászok és kunok Heves és Pest vármegyétől elszakadva önálló politikai hatósággá alakuljanak.

A kezdetektől gyakorolt autonóm igazgatásuk és bíraskodásuk, kiegészülve a külön adózással, megteremtette a közjogi feltételeket a Jászkun kerület mint politikai egység létrejöttéhez. Az 1696-ban elrendelt adóösszeírásban a jász és kun településeket már mint önálló adózó kerületbe tartozókat vették számba. A szabad kerület önkormányzata a vármegyétől eltérően széles népi bázisra támaszkodott, a törvényhatóság a kerületek községeknek önkormányzati egységét jelenítette meg. A politikailag, szervezeten és területileg is önálló Jászkun (hármás) kerület – Jász, Kiskun, Nagykun kerület – a nádor főhatóságán keresztül csatlakozott Magyarországnak és a birodalom szervezetéhez.

A törvényhatóság függetlensége feletti öröm azonban rövid életű lehetett. A koronabirtokon fekvő Jászkun kerületet 1702-ben I. Lipót király eladta a Német Lovagrendnek, majd 1731-től – zálogbirtokként – a Pesti Invalidus Ház földesúri hatósága alá került. A Jászkun önkormányzatiság ezzel jelentősen csorbult. Az új földesúr úriszéki és pallosjogot nyert, az alsó és középfokú bírósági szervezet azonban megőrzött autonóm vonásokat. A kerületek igazgatása a 18. század elején még hasonlított a vármegyék igazgatásához. Ké-

sőbb a földesúri hatalommal szemben tanúsított ellenállás és viszonylagos szabadságaik megóvása következtében inkább a szabad királyi városokhoz hasonultak. Koronabirtoki jogállásukat, ősi választói jogukat soha nem adták fel teljesen. A Jászkun kerület népe választott vezetőinek irányításával megőrizte a legfontosabb önkormányzati vonásokat, fizette a hadiadót és a földesúri adót, de a földesúri robotkényszer bevezetését megakadályozta, nem mondott le a beneficiumokról, tizedet nem adott, és megőrizte szabad költözködési jogát is.

Árokszállási hajdú.
Theodore Valerio rézkarca, 1854

1745. május 6-án Mária Terézia királynő súlyos feltételekkel engedélyezte, hogy a Jászkun kerület lakossága saját erejéből visszavásárolja szabadságát. A sorsfordító akciót nevezzük jászkun redemptiónak. (Lásd: *Rubicon* 2017/6. sz.) A privilégiumban elnyert külön jogrend új alapokat teremtett az önkormányzat szervezéséhez. Az 1751. évi királyi rendtartás szabályozta a szervezeti kérdések fő vonásait, s útmutatást adott a választás módjára. A Jászkun kerület autonómiájára, a közösség és az egyén döntési szabadságára legerősebben a

jászkun redemptio hatott. A privilégium helyreállította a nádor jogkörét, visszaadta a pallosjogot, és megerősítette a jászkun bíraskodás középkorban gyökerező szabadságát. Ismét csak saját bíráik ítéelkezhettek felettük. Idegen bíróság csak akkor idézhette perbe a „jászkun polgárt”, ha a per a kerületeken kívüli birtokait érintette. A jászkun bíróságok hatásköre három ügycsoportra nem terjedt ki: az egyházi bírósághoz utalt ügyekre, a kerületeken kívül lakók ellen elkövetett bűnügyekre és a külső birtokokat érintő határperekre.

Mivel a redemptióban a politikai jogokat a megváltott földbirtokokhoz kapcsolták, a választójog a földváltó redemptusokra korlátozódott. Ők befolyásolhatták az önkormányzat hatáskörét és döntéseit. A Jászkun kerület igazgatási szervezete piramisszerűen három szintre tagolódott. A legszélesebb, alsó szintet a 25 település előjáróságai alkották. Középen helyezkedtek el a particularis kerületek (Jász, Kiskun, Nagykun kerület) magisztrátusai, élükön az adott kerület kapitányával. A legfelső szinten a *generalis congregatio* (Jászkun kerület közgyűlése) és a *generalis magistratus* állt, élén a palatinalis főkapitánnyal.

A legszélesebb választói réteg a települések redemptusaiból állt. A helyi főbíró évenkénti választásán minden redemptusnak szavazati joga volt, az új szenátorokat a tanács tagjai választhatták. Az egyszer megválasztott szenátor élete végéig betölthette tisztségét. A jelölést a tanács végezte. Szavazni a particularis kerület kapitánya által jóváhagyott jelöltekre lehetett. Az 1780-as évekre csökkent a bíróválasztáson megjelentek száma, ezért 1781-től szavazótestületeket hoztak létre *electa communitas* néven. A testület tagjainak kötelező volt szavazni, a többi redemptus pedig szavazhatott, ha akart. 1797-től külső tanácsok váltották fel a szavazótestületeket. A testület hatásköre részben igazodott a szabad királyi városok gyakorlatához, de soha nem volt külön vezetője, és szerepe másodlagos maradt a kistanács mögött. A redemptusok választójoga és választhatósága a szavazásba bevont testületektől függetlenül a Jászkun kerület megszűnéséig megmaradt. 1800-tól a generális közgyűlés határozata szerint a redemptus gazda helyett nagykorú fia is szavazhatott.

A településeken érvényesített közvetlen választójog kerületi szinten közvetett választójogra változott. A kerületi tisztújítást hosszadalmas jelölési procedura előzte meg, időpontját háromévenként a nádor tűzte ki. A választás titkos szavazással történt a generális közgyűlésen. Mindhárom igazgatási szinten ki nevezett tisztség volt a nótárius. 1775 után a nótáriusokat csak főkapitányi engedéllyel lehetett elbocsátani.

1786 és 1790 között II. József uralkodói rendelete az igazságszolgáltatást és

Árokszállási asszony.
Theodore Valerio rézkarca, 1853

a közigazgatást elválasztotta. A bűnügyek Pest vármegye bíróságához kerültek, a községek bírósági jogköre is megszűnt. Polgári ügyekben a Jászberényben létrehozott polgári bíróság ítélkezett, ahonnan fellebbvitel az eperjesi kerületi táblához, onnan pedig a királyi táblához történhetett. A generális közgyűlést eltörölték, a kerületek élére állított jászkunági kapitány közvetítette Pest vármegye rendeleteit. Megszűnt a helyi tanácsok bíróválasztáshoz kapcsolódó jelölési joga, a helységek bírját az particularis kerületek kapitányai jelölhették. A rendelkezések – rövid idejű érvényességük miatt – nem okoztak maradandó sebet. 1790 októberében helyreállt a jászkun autonómia korábbi rendje, s a generális közgyűlés visszalította az 1786 előtti választási módot.

Szabad jászok címere

A KERÜLET MŰKÖDÉSE

1823-ban a főkapitány kezdeményezésére – mivel a redemptusok már szinte minden településen kisebbségbe kerültek – a generális közgyűlés kísérletet tett a képviseleti rendszer bevezetésére. Úgy akarták átalakítani a helyi tisztújításokat, hogy abban a redemptusi limitnél kevesebb földet birtokoló irredemptusok képviselői is részt vehessenek. A kezdeményezés nem aratott sikert. Két évtized múlva viszont a lakosság követelte, hogy vessenek véget a nádor és az őt támogató kerületi vezetők központosítási törekvéseinek. A mozgalom – a redemptiós jogok csökkentése nélkül – az egyre nagyobb számú földnélkülit szeretne volna bevonni a helyi politikába. A privilégiumtól nem akartak elszakadni, hiszen azzal a Jászkun kerület különállását veszélyeztették volna. Az új képviseleti rendszer megszületésére azonban várniuk kellett az 1848-ban bekövetkezett változásokig.

A jászkunok legfőbb döntéshozó testülete, a generális közgyűlés látszólag megfelelt a vármegyék közgyűléseinek. Összetétele és működése azonban eltért a vármegyék nemesiből és a megye területén lévő szabad királyi városok küldötteiből álló nemesi közgyűlésétől. A generális közgyűlésen jelen voltak a Jászkun kerület magisztrátusának tagjai, a particularis kerületek elöljárói, a nádori táblabírák és a települések küldöttei. Utóbbinak állandó tagja volt a főbíró és a jegyző, de mellettük eseti küldöttek is lehettek. Az üléseket a főkapitány, távollétében az alkaptány vezette. A helységek egy-egy szavazattal,

Szabad kiskunok címere

Szabad nagykunok címere

a választott magisztrátusbeliek, a táblabírák és a kapitányok személyenként szintén egy szavazattal rendelkeztek. A közgyűlés összehívását negyedévenként nádori leirat vagy a főkapitány rendelte el. Az üléseket legtöbbször a kerületek székvárosában, Jászberényben település volt közgyűlési helyszín. E tekintetben a Jászkun kerület a Hajdúkerülettel mutat hasonlóságot.

A generális közgyűlés hatásköre az élet minden területére kiterjedő, mindhárom kerületre érvényes statútumokat alkotott. A közgyűlés előtt adtak számot és ott kaptak felmentést a pénztárak kezelői, de a végső jóváhagyást a nádori kancelláriától nyerték el. A Jászkun kerület az országos kormánysszékkel és a felsőbb hatóságokkal a főkapitány neve alatt levelezett, a közgyűlés önálló levelezését 1839-től ismerjük. Hitelesítésre azt az 1838-ban magyar nyelvű körirattal ellátott pecsétet használták, amelyet 1746-ban latin körirattal kaptak a királynőtől.

A főkapitány hatalma az igazgatás mellett a jogszolgáltatás polgári és büntetőügyeire is kiterjedt, törvényszéke a vármegyei sedriához hasonlóan működött. A főkapitány elnökletével tartott *criminalis sedria* pallosjoggal ítéltetett. A pert mindenkor a *fiscalis* adta elő, fellebbezni a nádori bíróságra lehetett. Halálos ítélet esetében a *fiscalis* kötelezően kegyelemért folyamodott a királyhoz. A kivégzést csak a király elutasító válasza után hajthatták végre, mindenkor abban a kerületben, ahol a bűntényt elkövették. A főkapitányi törvényszék büntetőügyekben első folyamodású, polgári ügyekben vegyes folyamodású bíróság volt, a községi tanácstörvényszéktől fellebbezett polgári perekben és a particularis kapitányi széktől fellebbezett perekben másodfokon ítélt. A Jászkun kerület polgári törvényszékétől további fellebbezési lehetőség nyílt a nádori törvényszékre, amely a jászkunok polgári pereinek legfelső ítélő fóruma volt. 1834 után a főkapitányi fenyítő törvényszék ítélkezett a nemesek olyan apróbb vétkeiben, amelyek korábban a főbíró vagy a tanács elé tartoztak.

A particularis kerületek is tarthattak gyűléseket, amelyeken testületi döntéseket hoztak. A kerületet érintő ügyekben a választott kapitányok feladatainak ellátását táblabírák és szaktisztviselők segítették. A particularis kapitányi bíróság elnöke a kapitány, tagjai kerületének táblabírái és esküdtszékjei voltak. Az ítélethozatalnál legalább három bírósági

tagnak, 1799-től négynek jelen kellett lennie. Ennek ellenére még 1802-ben is előfordult, hogy a kapitány csak egy segéddel vizsgálta a pereket. Az ítéletek ellen a felek a három kerület közös polgári törvényszékére, onnan tovább a nádori törvényszékre, illetve a nádori szék üreshedése esetén a királyi kúriára fellebezhettek. A kapitányi szék 1850-ig első folyamodású bíróság volt azokban a perekben, amelyekben a vitás javak ugyan-

annak a kerületnek több községében feleltek, az olyan hatalmaskodási perben, amely több község lakosait érintette, illetve amikor a község ellen folyt a per. Ugyanez a bíróság a községi tanácsoktól megküldött ügyekben másodfokon ítélt. A települések önkormányzatát a redemptusok és redemptus nemesek közül választott tanácsok irányították, élükön a főbíróval. A tanács hatásköre jogszolgáltatásra és közigazgatásra terjedt

ki, gazdaságirányító intézkedései a települési és az egyéni gazdálkodásra is hatottak, községi szükségletre, miként a vármegyék is, háziadót vehetett ki. A tanács szabályrendeleteket alkotott, lakosi jogot adományozott, bizonyágleveleket adott ki, végezte az adóigazgatással, katonáskodással kapcsolatos feladatokat, felügyeletet gyakorolt a céhek felett. Előtte zajlottak az adásvételek, felügyelte a végrendelezést, a köz-

gyámi feladatokat, az elővételi jogok betartását, szabályozta a munkavállalást és a kereskedelmet. A katolikus településeken gyakorolta a kegyúri jogot, a református településeken – tagjain keresztül – részt vett a presbitériumok munkájában s mindkét esetben a település kulturális és erkölcsi irányításában. A tanács munkáját a szegődményesek népes csoportja segítette.

A települések mindennapi életében a legközvetlenebb jogszolgáltatást a tanács mint bíróság, azaz a tanácstörvényszék végezte, bíraskodási jogköre 1834-ig a nemesekre is kiterjedt, ha azok a Jászkun területen laktak. A nemesek törvényszék előtti helyzetét a Jászkun terület kiváltságolt volta határozta meg, a kerületekben sem nemesi birtok, sem külön nemesi törvénykezés nem lehetett. A tanácstörvényszék változó létszámú, legkevesebb három taggal működő testületi bíróság volt a főbíró vezetésével. A vallomásokat és az ítéletet is írásba foglalták. Testi fenytést csak három bírósági tag közös ítéletével szabhattak ki. A békebírói feladatokat a főbíró vagy az ügynevezett arbiter bírák végezték. A törvényszék hatalmát az 1830-as évektől a generális közgyűlés csökkentette, 1835-től 25 pálnál többre senkit sem ítéltetett.

A kerületekben a kapitányoknak és a községi főbíróknak szélesebb, komplexebb hatáskörük volt, mint a vármegyék szolgabíróinak, illetve községbíróinak, hiszen a kerületek valamennyi lakója szabad ember volt, előjáróik jogilag homogen közösséget irányítottak. A jászkun települések azonos kiváltságokkal éltek, önkormányzatukat a település nagyságrendjéhez igazodó tisztségviselői gárda irányította. A községektől a mezővárosokat csupán az országos vásártartási jog elnyerése különböztette meg, a mezővárosokat megillető többi jogot a közös privilégium révén minden község birtokolta.

A bíraskodásban statútumaikra és az országos törvényekre támaszkodtak, de a törvényalkotásba 1790-ig a Jászkun kerületnek nem volt beleszólása, országgyűlési képviselőt csak az 1790/91. 29. tc.-ben kaptak. 1791-től két követet

küldhettek az alsótáblára, ahol a napóleoni háborúkig a meg nem jelent főnemeseket helyettesítő követek között kaptak helyet, a háborúk után a vármegyék közé kerültek az ülésrendben. A jászkun követek csupán felszólalásaikkal befolyásolhatták a törvényhozást, szavazatukat nem számították be a döntéseknél. A Jászkun terület önkormányzata 1849-ben lényegében megszűnt, tekintve az 1860 októberétől 1861. november 5-ig tartó rövid autonóm igazgatási szakasztól.

A polgári korszakban az igazgatás és a jogszolgáltatás átalakítását, államosítását az országos törvények irányították. A jászkun autonómia maradványait a községi igazgatásban őrizték. A kiegyezés után a vármegyéktől eltérően

a kerületek önkormányzata ismét alulról felfelé építkezett, érvényesítve autonómiájuk alapelvét, mely szerint önkormányzatuk alapja a község.

A Jászkun terület – amelyet kilenc rendezett tanácsú város és 19 község alkotott – három járásra osztva megtartotta különállását. Nyolc mezőváros nem tudta városi rangját megőrizni. 1874-ben úgy hitték, lezárult az átalakulás. 1876. június 19-én azonban a király szentesítette az 1876. évi 33. törvénycikket. A törvény többek között létrehozta Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét, amely megyékbe Dorozsma kivételével beolvastotta az egykori Jászkun területet. Dorozsma (Kiskundorozsma) nagyközség Csongrád vármegyéhez került. ♦

Commissio pp̄a dñi Regis

...anoz Rex semper Augustus ac Hungarie Bohemie Dalmae Croatiae etc Rex
... futurus p̄ntium notitia habentis Saluce in eo qm̄ dicit Regibus regnare
... alitatis copiosa benignitas cunctos sibi subiectos p̄ns favoribus prosequant
... imp̄tore a quibus grata deuocōis obsequia iuxta ingruentiu negotior et
... argumētis se conspiciat suscepisse Proinde ad vniuersos notitia eam p̄nti
... ientis s̄o fidelis n̄r dilectus maḡ Ladislaus d̄ct̄s Enol Inuocatus n̄r
... ns aspectu n̄r maiestatis in sua ac Indias Inuocatus q̄ Inuocatus et ceteris
... sp̄uiter nomibus et p̄sonis humiliter et deuote supplicante ut ip̄s de n̄r Regie
... d̄ct̄s annue dignaretur de ip̄s arma i p̄nti h̄c̄r n̄r capite depictu In
... cetero ac vexillo deferre valerent atq̄ possent Vices itaq̄ amaduercentes
... quibus ip̄s circa n̄r maiestatem et negotia Regni n̄r ab eorū s̄uocō
... semper usauerūt et p̄nti Regni n̄r Hungarie comodis sc̄d̄iosius m̄cenderūt
... erat nulla tempestatis clades n̄r in duas partes claudicare cōgē neq̄ anōb
... illōm̄q̄ q̄e recedentes demarūt sed p̄gressus ip̄os in semitis sollicitate fidelitatis
... noiam quilibet immobiliter perseverantes non s̄nt pass̄ eorū laudabilia reserua
... a s̄ua i omnibus p̄missis n̄r facti experientia docuit et euidētia palpate veritate
... et fidelitate et fidelis seruicio p̄claris m̄ris s̄m̄is op̄ulentis p̄ ip̄os n̄r
... n̄r p̄cūamq̄ utilitatem eiusd̄ Regni n̄r ann̄ ann̄ s̄m̄itatis zelo et sollicitate
... a d̄no et amplioris Regni munere an̄do et nos n̄r m̄c̄ito s̄m̄it p̄m̄adi
... et ad p̄cūalare recompensacionem ut Regia munificētia exhiberetur et eam
... itacōm̄bus p̄nti maḡ Ladislaus p̄ ip̄m̄ nomibus quibus supra n̄r maiest
... teraco et ex cetera sciētia n̄r maiestatis d̄uimus annue et ḡcedend̄ ut ip̄s
... d̄ct̄s d̄ct̄s in eorū Sigillo d̄ct̄s et missi ac vexillo imp̄tore gestare
... s̄m̄it h̄c̄r med̄i d̄ct̄s d̄ct̄s die d̄ct̄s p̄ximo an̄ s̄m̄it p̄nti
... Hungarie etc XXXVI Romanorū An̄ et Bohemie cetero

Johannes Hebenstreit

Kassa címerlevele,
amelyben Zsigmond
megerősítette az 1369. évi
adománylevelet, amely
egyben Európa első
városnak adományozott
címerlevele (1423)

A szabad királyi városok kiemelkedtek a rendi jogokkal behatárolt mezővárosok vagy falvak közül, lakosaik pedig jelentős gazdasági, rendi-jogi és társadalmi előnyöket élvezhettek a többi országlakossal szemben. Jelentős belső igazgatási önállósággal rendelkeztek, amit a 17. század végéig az állam szinte alig próbált befolyásolni. A középkorban a városokat sokféleképpen nevezték. Az oppidum szót kezdték el használni a nem erődített, de bizonyos városi jogokkal rendelkező városias települések, az ún. mezővárosok esetében. A civitas névvel a jogilag városnak tekinthető településeket – köztük a speciális termelést folytató alsó-magyarországi bányavárosokat – jelölték. Elsősorban azok a települések tartoztak ebbe a körbe, amelyek kőfallal rendelkeztek és közvetlenül, azaz nem egy várnagyon vagy más földesúron keresztül voltak a királynak alárendelve. E települések közül kerültek ki a jogi értelemben vett szabad királyi városok, amelyek különleges kiváltságokat kaptak.

„**A**nnyi dicsőség és tisztesség származik minden sopronira abból, hogy szabad városban látta meg a napvilágot, és hogy a királyi korona védelme alatt él, hogy csakis a hitvány ember nem tartja ezt nagyra, és nem büszkélkedik vele. A szabadság ugyanis felbecsülhetetlen érték.” E szavakkal összegezte a szabad királyi városok és az ott teljes rendi jogokkal rendelkező polgárok érzéseit Christoph Lackner soproni polgármester az általa alapított Tudós Társaság gyűlése előtt, 1622-ben. Lackner szavai világosan mutatnak arra a kétségbevonhatatlan tényre, ami a szabad királyi városokban élő polgárok számára nagy vonzerőt jelentett: a rendi társadalmon belüli szabadságra.

A KÖZÉPKORI ELŐZMÉNYEK

A magyarországi városok többsége a tájárjárást (1241–42) követően jött létre, elsődlegesen ún. hospeslepleként. E települések hospesei kaptak elsőként kiváltságokat. Ezek a „vendégkiváltságok” – önálló belső törvénygyakorlás, egy összegben fizetett adó, vámkedvezmények, függetlenség az ispán, illetve a vármegye hatalmától, mentesség a beszállásolás alól, vásártartási jog, önálló plébánosválasztás, a birtok saját jogú kezelése stb. – akkor váltak igazi városprivilegiummá, amikor azokat nem egyes személyekre, hanem a város egész területére, egyetemlegesen alkalmazták. A szabad királyi városok első generációjának így nem volt egyetlen oklevélben megfogalmazott „szabad királyi városi kiváltságlevele”, hiszen maguk a kiváltságok is csak lassan alakultak ki.

A városok élén a 13–14. században az uralkodó által kinevezett villicus, majd rektor állt, aki általában lovagi ranggal rendelkező személy volt, azonban már ekkor önálló testületként jelent meg a rendszerint 12 főből álló belső tanács (*senatus, Stadtrat*). A 14. század második felétől a városok vezetőjévé az uralkodótól független bíró emelkedett. A nemesi rangú városvezetőket a 14–15. század fordulójától kezdve a városi elit új típusú képviselői váltották fel, akik főként kereskedők voltak.

A 15. század elején alakult ki a városok többségében a külső tanács – vagy választott község (*electa communi-*

tas) –, melynek tagjai főként a céhszervezetekbe tömörült kézművesek közül kerültek ki. Fő feladatuk az adószedés lebonyolítása, illetve a város gazdálkodásának ellenőrzése volt. A század végére az addig 24 fős testület létszáma jelentősen megnőtt, és 50–60, illetve 100 tagú tanácsá alakult. A külső tanács élén a szószóló (*tribunus plebis, Vormund*) állt, aki a belső tanács ülésein szavazati jog nélkül vehetett részt. A szószóló választása a külső tanács jogai közé tartozott, de Buda esetében például a belső tanács jelölte ki.

A városok többségében az összes, polgárjoggal rendelkező személy – vagyis a község (*tota communitas, Gemein*) – választotta a belső tanács és a bíró személyét, de a 15. században több város (Buda, Kolozsvár, Brassó, Kassa) esetében ez a jog a külső tanácsot illette meg. A városok írásbeli feladatait a 14. század első harmadától a jegyző végezte, a gazdasági ügyeket pedig a 15. század első harmadától kezdve a kamarás intézte. A magyarországi városokban nem volt jellemző

a polgármester (*magister civium, Bürgermeister*) tiszte, amely a 15. században alakult ki Pozsonyban és Sopronban. Feladata a város gazdasági ügyeinek felügyelete volt, amit a kamarás, illetve a belső tanács tagjai közül kijelölt városgazdák segítségével végzett, de ekkor még nem előzte meg rangban a városbíró.

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK RENDISÉGE

A középkort követően alakult ki a szabad királyi városok egységesnek nevezhető jogainak köre. A szabad királyi városok minden rendi joggal testületileg rendelkeztek: önállóan, beavatkozás nélkül választották tisztviselőiket, plébánosválasztási joguk volt, egyetemleges nemesi jogokkal élve a belső és külső vámok fizetése alól mentességet élveztek, birtokokkal rendelkeztek, címeradományban részesültek, önálló törvényhozási és ítélet-végrehajtási, sőt pallosjoggal, illetve statútumalkotási joggal rendelkeztek.

Debrecen szabad királyi város címere, 1693 (MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára)

NOS IOSE
 PHVS DEI
 GRATIA
 ELECTVS
 ROMANORVM
 IMPERATOR
 Semper Augustus ac Germa
 nia Hungariae Bohemiae
 Dalmatiae Croatiae Sclauoni
 aemae Serriae Gallitiae Lodomeriae
 Cumaniae Bulgariae etc. REX, Archidux Au
 striae Dux Burgundiae Brabantiae Styriae Carin
 thiae Carnioliae Marchionis Moraviae Dux Lucem
 burgae ac superioris & inferioris Silesiae Viennambrunae
 & Abekae Principis Serbiae Comitis Unkerspergi Tyrolis etc.

→
 Esztergom szabad királyi város
 címereslevele, 1708
 (MNL Komárom-Esztergom
 Megyei Levéltára)
 →

A városi polgárok esetében a városi tanács ún. háramlási joggal is rendelkezett, azaz a fiú utód nélkül kihalt családok vagyona nem az uralkodóra, hanem a városra szállt. Saját kiadványaikat vörös pecsétes viasszal láthatták el, és hiteleshelyként is működtek. A városi céhek szabályait a 17. század végéig a szabad királyi városok alkották meg, és ezeket más városoknak is átadhatták. Ezt követően ez csak az uralkodó joga lett. A külső vámok (harmincad) alóli mentességgel a városi lakosok a 16–17. században általában nem élhettek, de az árumegállító joggal a 17. század végéig igen.

E jogok közül az igazi vízvásztót az országgyűlési részvétel és tárgyalási jog jelentette. A szabad királyi városok a 15. század végéig ugyanis csupán korlátozott rendiséggel rendelkeztek. Ez azt jelentette, hogy az országgyűlésekre csak egyes esetekben hívták meg őket. A sza-

bad királyi városok az ország ügyeinek intézésében kezdetben nem vettek részt. Első alkalommal Zsigmond király idején, 1405-ben – mintegy megfigyelőként – lehettek jelen azon a tanácskozáson, amely a városok gazdasági szerepéről tárgyalt. Országgyűlési meghívót 1445-ben kaptak először, ezt követően is csak akkor, amikor a belpolitikai helyzet nem volt stabil.

Bármennyire furcsának tűnik, ezen a téren a mohácsi ütközetet követően a Habsburg-kormányzat változtatott. 1526 után ugyanis a szabad királyi városok minden esetben kaptak meghívókat, s az alsótáblán városonként 2-3 követvel vettek részt. A korábbi szakirodalomban elfogadott nézettel ellentétben itt egészen a 18. század végéig nem egyetlen közös szavazattal rendelkeztek, hanem önállóan képviseltették magukat. Igaz, komoly befolyásuk a belpolitikai életre nem volt, a nemesi rendek a legtöbb

esetben háttérbe szorították a városi delegáltakat. A szavazatok kérdése azért is lényegtelen, mert a legújabb kutatási eredmények szerint az országgyűlési döntések nem a mai értelemben vett szavazatszámolás alapján születtek meg, hanem a hangadó többség elve alapján. A többi alsótáblai követ mellett – akik leginkább a vármegyei nemesség közül kerültek ki – a városi követek általában sorra vereséget szenvedtek a vármegyékkel folytatott csatározásokban.

A szabad királyi városi rang kezdeti bizonytalanságát mutatja, hogy a 17. századig nem volt szabályozva, mely településeket is tekintették annak. A rendek mindenesetre a követküldési joghoz kötötték a városi rangot. A 16. század végén Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kiszzeben, Szokolca, Trencsén, Zágráb, Varasd, Kőrös, Kapronca és a hét első-magyarországi bányaváros (Selmecebánya, Beszter-

M

quinta Romanorum Imper
Noaniam tenore p
clarum per que p
quatuor. Tunc eni
Hac siquidem ducti confis
henrici rex ac Nicolai
Civitate in Posoniensi
presertim suum hospiti
nomulli de honore & Ma
et iurisdictione eisdem Civitat
Hungarie observatis et m
Sigillum in forma circula
nata habetis tres turres et
munita Civitate in alia
tatis porta aperta in San
habenti de sussumis in
alter in parte altera sus
quodammodo heredes
et eorum progenitorum
hospitibus in iudicis et to
ac Regis statum edito
tota Communitatem q in
tam indubitata fidei re
mandare nec potestatis

ut ipsi et eorum heredes et Successores univesi predictum Sigilli figentium amodo inpositum pro unis seu ac
ouenerit gerere ac eisdem rei fieri et quidem valeant atq possint Gaudeant itaq idem gratia et fauore Cesaris ut
inpositum solidetur inuenas quito se ab excellenti Imperiali atq Regali antedeco preuentos offiaunt et munere
rei Rex Hungarie vniuersi munimie roboratas Datum per manus venerabilis dni archiepi de Gubalower
incusino sexto octavo fons arensis July Regnorum noorum Anno Hungarie de & Quingagesimo Romano

NOMINA
*Judicum Liberae Regique Civitatis Cal.
 sovienensis Decimi Septimi & Decimi Octavi Saeculorum.*

1664 Martinus Madaras.
 1665 Idem.
 1666 Idem.
 1667 Michael Kallai.
 1668 Martinus Madaras.
 1669 Idem.
 1670 Idem.
 1671 Idem.
 1672 Joannes Fodor.
 1673 Idem.
 1674 Idem.
 1675 Idem.
 1676 Joannes Kivisi.
 1677 Georgius Hollai.
 1678 Joannes Kivisi.
 1679 Andreas Wida.
 1680 Idem.
 1681 Idem.
 1682 Idem.
 1683 Stephanus Kassai.
 1684 David Feia.
 1685 Idem.
 1686 Michael Domocsi.
 1687 Idem.
 1688 Andreas Wida.
 1689 Franciscus Lengyel.
 1690 Idem.
 1691 Joannes Grasz.
 1692 Idem.
 1693 Idem.
 1694 Caspar Wass.
 1695 Joannes Grasz.
 1696 Caspar Wass.
 1697 Idem.
 1698 Franciscus Gyori.
 1699 Idem.
 1700 Idem.
 1701 Joannes Grasz.
 1702 Gregorius Lukacsik.
 1703 Franciscus Gyori.
 1704 Gregorius Lukacsik.
 1705 Idem.
 1706 Idem.
 1707 Em. S. Marton.
 1708 Em. S. Marton.
 1709 Stephanus Vancsai.
 1710 Idem.
 1711 Idem.
 1712 Georgius Komorny.
 1713 Martinus Racz.
 1714 Idem.

1715 Idem.
 1716 Idem.
 1717 Idem.
 1718 Steph. Vancsai.
 1719 Idem.
 1720 Idem.
 1721 Idem.
 1722 Idem.
 1723 Idem.
 1724 Idem.
 1725 Idem.
 1726 Fran. Korponyi.
 1727 Idem.
 1728 Idem.
 1729 Steph. Vancsai.
 1730 Idem.
 1731 Joannes Turzo.
 1732 Idem.
 1733 Steph. Vancsai.
 1734 Fran. Korponyi.
 1735 Idem.
 1736 Ladis Demeczki.
 1737 Idem.
 1738 Idem.
 1739 Idem.
 1740 Fran. Korponyi.
 1741 Idem.
 1742 Idem.
 1743 Idem.
 1744 Steph. Berezik.
 1745 Idem.
 1746 Idem.
 1747 Ladis Demeczki.
 1748 Idem.
 1749 Steph. Berezik.
 1750 Idem.
 1751 Idem.
 1752 Idem.
 1753 Idem.
 1754 Idem.
 1755 Idem.
 1756 Alexan. Dubnezy.
 1757 Idem.
 1758 Idem.
 1759 Idem.
 1760 Steph. Berezik.
 1761 Idem.
 1762 Idem.
 1763 Idem.

1764 Idem.
 1765 Idem.
 1766 Idem.
 1767 Alex. Dubnezy.
 1768 Idem.
 1769 Steph. Berezik.
 1770 Idem.
 1771 Joseph. Kestinsky.
 1772 Idem.
 1773 Idem.
 1774 Idem.
 1775 Idem.
 1776 Idem.
 1777 Idem.
 1778 Idem.
 1779 Idem.
 1780.
 1781.
 1782.
 1783.
 1784.
 1785.
 1786.
 1787.
 1788.
 1789.
 1790.
 1791.
 1792.
 1793.
 1794.
 1795.
 1796.
 1797.
 1798.
 1799.
 1800.
 1801.
 1802.
 1803.
 1804.
 1805.
 1806.
 1807.
 1808.
 1809.
 1810.
 1811.
 1812.

1813.
 1814.
 1815.
 1816.
 1817.
 1818.
 1819.
 1820.
 1821.
 1822.
 1823.
 1824.
 1825.
 1826.
 1827.
 1828.
 1829.
 1830.
 1831.
 1832.
 1833.
 1834.
 1835.
 1836.
 1837.
 1838.
 1839.
 1840.
 1841.
 1842.
 1843.
 1844.
 1845.
 1846.
 1847.
 1848.
 1849.
 1850.
 1851.
 1852.
 1853.
 1854.
 1855.
 1856.
 1857.
 1858.
 1859.
 1860.
 1861.
 1862.
 1863.

cebánya, Libetbánya, Bakabánya, Bélabánya, Körmöcbánya, Újbánya) tartozott közéjük. Az 1608. évi koronázás előtti VI. törvénycikk új szabad királyi város felvételét a magyar tanács jóváhagyásához köthette. Az 1608-as koronázás utáni I. törvénycikk az 1514. évi dekrétum 3. cikkelyében felsorolt városokat tartotta szabad királyi városoknak, jóllehet Trencsén, Körös és Varasd ebben nem szerepelt.

1848-ig szabad királyi várossá az uralkodó privilégiumlevele által, de az országgyűlés jóváhagyásával lehetett válni. Jóllehet az 1687. évi országgyűlésen a vármegyei nemesség nyomására korlátozták az új szabad királyi városok felvételét, 1848-ig a következő városok kaptak országgyűlési megerősítést: Modor (1609), Szentgyörgy, Bazin (1638), Kőszeg, Kismarton (1649), Késmárk, Breznóbánya (1655), Ruszt (1681), Debrecen, Buda, Pest, Székesfehérvár, Esztergom, Szatmárnémeti, Szeged (1715), Zengg (1741), Győr, Komárom, Újvidék, Zombor (1751), Buccari (1807).

VÁROSI KÖVETEK AZ ORSZÁGGYŰLÉSEKEN

A városi és a vármegyei követek közötti összetűzések a kora újkori városok kinyúlására vezethetők vissza. A viszonylag zárt középkori szabad királyi városok a 16. századtól kezdve – Európa más városaihoz hasonlóan – kénytelenek voltak elviselni, hogy falaik közé számtalan nemes költözött. Ennek éppúgy voltak kulturális (iskoláztatás, művelődés), politikai-igazgatási (katonai, kamarai, bányakamarai, egyházi központok), mint gazdasági okai. A városok polgári lakosainak számos olyan joga volt, amelyhez a városokba költözött más jogi helyzetű lakosnak jelentős gazdasági érdeke fűződött. Ezek közül is kiemelkedett a városi polgárok bor- és húskimérési joga. A bor és hús kis tételben történő kimérése igen nagy haszonnal kecsegtetett.

A városi polgárok védelmét ellátó tanácsok éppen ezért szinte minden eszékört megragadtak ahhoz, hogy a vármegyei nemességet kiszorítsák a városból, és megszüntessék a városba költözött nemesek eme tevékenységét. A városba nagy számban özönlő nemesi családok a városok háramlási jogát is sértették, mivel a nemesi birtokban lévő ingatlanok az uralkodóra szállhattak. A vármegyei megerősödésével a nemesi háztulajdonosok mind kevésbé fizették az ingatlanok után a városnak járó adóikat. Mindez jelentős pénzügyi hátránnyal járt a városok számára.

Az országgyűléseken – annak ellenére, hogy a szabad királyi városok városszövetségekbe tömörülve védtek érdekeiket, és a diétákon a városi követek szorosan együttműködtek egymással – a vármegyei nemesség jelentős előnyt élvezett a városokkal szemben. A 17. század közepétől mind több törvényt sikerült kieroszakolniuk, amelyek alapján ingatlanjaikat kivonhatták a város fennhatósága alól. Ehhez az is hozzájárult, hogy a többnyire református vallású vármegyei nemesség erős ellentétben állt az evangélikus városokkal, mivel a városi tanácsok nem akarták beengedni a reformátusokat. A 17–18. század fordulójától a vármegyék székhelyei mindinkább a szabad királyi városokba kerültek át.

Mindez olyan harchoz vezetett a városi és vármegyei követek között, amely verekedésektől és gúnyolódásoktól sem volt mentes. Az 1649. évi országgyűlésen a városi érdekeket védő – egyébként Turóc megyei nemesből lett – kassai bírót, Keviczky Jánost gúnyolták e szavakkal: „Nyuszt, hiúz, rókával bővelkedő János / Keviczky ki valál latrok közt

gyék megerősödésével a nemesi háztulajdonosok mind kevésbé fizették az ingatlanok után a városnak járó adóikat. Mindez jelentős pénzügyi hátránnyal járt a városok számára.

Szabadka szabad királyi város címere, 1779 (MNL Országos Levéltára)

kormányos, / Urunk hűségében mindenkör hiányos, / Nemes szabadságban Kaszán zsibvásáros. / Róka szelidséget hoztál-é Pozsonyban? / Hiúz dühösséget el- lenünk gyomrodban? / Nyusztal takarítál Papokat Pozsonban / Kiért Nesz rágódjék három fán húsodban. / Dormit Leo, mondád, insultarunt mures, / Oka, mert jól látták, Libertatis fur es, / Hec-tornak tartának kassai Lemures, / Szar törvényed után, nem lesz már Hercules.”

A VÁROSVEZETŐK BEIKTATÁSA

A szabad királyi városok önkormányzatának egyik legfontosabb privilégiuma saját vezetőik megválasztása volt. Míg az osztrák tartományok városainak tisztújításain megjelentek az osztrák hercegek küldöttei, ez a 17. század végéig a magyarországi városok esetében nem fordult elő. A szabad királyi városok adóival és polgárainak kereskedelmével kapcsolatos ügyekben a 16–17. század folyamán a Magyar és a Szepesi Kamara volt illetékes. 1672-től kezdve e kamara tisztviselői jelentek meg választási biztosok-

Kassa város bíráinak jegyzéke, 18. század (Kassa Város Levéltára)

SZABAD KIRÁLYI VÁROSONK

A magyarországi rendiség szokásjogát az 1608. évi országgyűlésen rögzítették. A rendek között a szabad királyi városok jelenlétét is elfogadták mint a városok addig is gyakorolt jogát, így amelyik város addig részt vehetett az országgyűléseken, azt befogadták maguk közé. Az 1608. évi országgyűlést követően azonban az uralkodó által szabad királyi városi ranggal megadományozott városokat még a rendeknek is el kellett fogadniuk a városi rend tagjának. Erre az esetek nagy többségében sor is került, Pécs és Arad esetében viszont elutasították az országgyűlési beiktatást.

Szabad királyi városi rang országgyűlési elismerésének éve	Magyar név	Latin név	Német név	Mai név	Ország
	Pozsony	Posonium	Pressburg	Bratislava	Szlovákia
	Sopron	Sempronium	Ödenburg	Sopron	Magyarország
	Nagyszombat	Tyrnavia	Tyrnau	Trnava	Szlovákia
	Kassa	Cassovia	Kaschau	Košice	Szlovákia
	Bártfa	Bartpha	Bartfeld	Bardejov	Szlovákia
	Eperjes	Eperies	Preschau	Prešov	Szlovákia
	Lócsce	Leutsovia	Leutschau	Levoča	Szlovákia
	Kisszeben	Cibinium	Zeben	Sabinov	Szlovákia
	Szalolca	Sakolcium	Skaliz	Skalica	Szlovákia
1608 előtt	Trencsén	Trentsinium	Trentschin	Trenčín	Szlovákia
	Zágráb	Zagrabia	Agram	Zagreb	Horvátország
	Varasd	Varasdinum	Warasdin	Varaždin	Horvátország
	Kőrös	Crisium	Kreuz	Križevci	Horvátország
	Kapronca	Caprontza	Kopreinitz	Koprivnica	Horvátország
	Selmecbánya	Schemnicium	Schemnitz	Banská Štiavnica	Szlovákia
	Besztercebánya	Neosolium	Neusohl	Banská Bystrica	Szlovákia
	Libetbánya		Libethen	Lubietová	Szlovákia
	Bakabánya		Pukantz	Pukanec	Szlovákia
	Bélabánya		Düllen	Banská Belá	Szlovákia
	Körmöcbánya	Cremnicium	Kremnitz	Kremnica	Szlovákia
	Újbánya	Regiomontanum	Königsberg	Nová Baňa	Szlovákia
1609	Modor	Modorinum	Modern	Modra	Szlovákia
1638	Szentgyörgy	Sanct Georgius	Sankt Georgen	Svätý Jur	Szlovákia
1638	Bazin	Bazinium	Bösing, Pösing	Pezinok	Szlovákia
1649	Kőszeg	Ginsium	Güns	Kőszeg	Magyarország
1649	Kismarton	Kismartonium	Eisenstadt	Eisenstadt	Ausztria
1655	Késmárk	Kesmarkium	Käsmark, Käsemarkt	Kežmarok	Szlovákia
1655	Breznóbánya		Bries, Briesen	Brezno	Szlovákia
1681	Ruszt	Rusthum	Rust	Rust	Ausztria
1715	Debrecen	Debretinum	Debrezin	Debrecen	Magyarország
1715	Buda	Buda	Ofen	Budapest	Magyarország
1715	Pest	Pestinum	Pest	Budapest	Magyarország
1715	Székesfehérvár	Albaregalis	Stuhlweissenburg	Székesfehérvár	Magyarország
1715	Esztergom	Strigonium	Gran	Esztergom	Magyarország
1715	Szatmárnémeti		Sathmar	Satu Mare	Románia
1715	Szeged	Segedinum	Segedin	Szeged	Magyarország
1715	Zengg	Segnia	Zeng	Senj	Horvátország
1751	Győr	Iaurinum	Raab	Győr	Magyarország
1751	Komárom	Comaromium	Komorn	Komarno	Szlovákia
1751	Újvidék	Neoplanta	Neusatz	Novisad	Szerbia
1751	Zombor	Zomborinum	Sombor	Sombor	Szerbia
1790/91	Temesvár	Temesvarinum	Temeschwar	Timișoara	Románia
1790/91	Szabadka	Maria Theresianopolis	Maria Theresianopel	Subotica	Szerbia
1790/91	Pozsega	Posega	Poschega	Požega	Horvátország
1790/91	Károlyváros	Carlostadium	Karlstadt	Karlovac	Horvátország
—	Pécs	Quinqueecclesiae	Fünfkirchen	Pécs	Magyarország
—	Arad	Aradinum	Arad	Arad	Románia

ként a szabad királyi városok tisztújításain. Feladatuk egyrészt a városok vezetésének katolikussá tétele – ettől kezdve általában fele-fele arányban fordultak elő katolikusok és más felekezetiük a tanácsban –, másrészt a városok gazdálkodásának ellenőrzése, javítása volt.

A biztosok minden egyes ellenőrzött tisztújításról jelentést küldtek a Magyar Kamarának, illetve a Magyar Kancelláriának. A jelentések kiértékelése itt történt meg, majd 1733-tól az ún. vegyes állandó városi bizottság (Udvari Kamara, Magyar Kamara, Magyar Királyi Kancellária, Magyar Királyi Helytartótanács delegáltjai) elé kerültek. A kamarai biztosok a választás befolyásolása mellett státútumokat adtak ki, amelyek a városi gazdálkodás javítását és a városok adófizető képességének növelését szolgálták.

Vezetőik megválasztását a magyarországi városok már kezdetektől az eszendő fordulójához kötötték. Ez lehetett éppen úgy a hagyományos naptári év elejét és végét jelölő nap, mint más évkezdettel és -véggel rendelkező időszámítások kezdő- és végpontjához köthető ünnep, mint Szent György napja vagy húsvét hétfője, amikor Nagyszombatban tartották a tisztújítást. A választásokat általában évente, Sopronban, Budán, Pesten két évente tartották meg. A kialakuló központi várospolitika hatására a 18. században kezdett általánossá válni a két évenkénti választás más városokban is. 1787-től a bírót és a polgármestert négy évente választották.

A választások menete 1755-ig városenként igen eltérő volt. A tisztújítások az istentisztelethez vagy a miséhez kötődtek, ami a választás legitimitását növelte. A választást egykor isteni sugallatként értelmezték, amit erősített az is, hogy néhány városban a választást megelőzően külön prédikációban emlékeztek meg a választás isteni eredetéről, és figyelmeztették a megjelenteket a kialakult társadalmi normákra. A választójoggal rendelkező polgárok útja általában a templomból a városházára vezetett, ahol az addigi tisztviselők letették hivatalukat, majd – a városokban eltérő szokásjog szerinti sorrendben – a polgárjoggal rendelkezők leadták szavazataikat az egyes tisztviselőkre. A választás folyamán a jegyző és a szószóló töltötte be a moderátor szerepét.

A város vezetőire átruházott isteni hatalom az általuk használt tárgyakban is megnyilvánult. A városok egy részében ez a jelkép a kard és a pálcá volt. A kardot a városkapitány, a pálcát a bíró és a polgármester használta. Máshol

ugyanazt a szerepet a város kulcsai töltötték be. A jelképek mindegyike az Isten által bírt hatalom átruházására utal. A pálcá a jogar, bot vagy buzogány jelképeiből kialakult szimbolikus tárgy volt, amely a görög és római hagyományban nemcsak a katonai hatalmat, hanem az igazságszolgáltatást is szimbolizálta, míg a kereszténységben az isteni hatalom, az igazság jele.

A beiktatás ceremóniáját a megválasztottak által tett eskü tetőzte be, amit a bíró és a választott tisztviselők az őket megválasztóknak és a jegyzőnek tettek le eleinte a városházán, majd a 17. század végétől a templomban. A város első emberének eskütételére a választók kísérték a megválasztott tisztviselőket. A város által felfogadott trombitások és dobosok által szolgáltatott zene kísérte a díszes felvonulást, amely így körmenetszerű volt. Daniel Speer Magyarországon szolgált német zenész és katona („*ungarischer Simplicissimus*”) leírásában a bíró beiktatása szinte külön színhátnak tűnik. A megválasztott bírót ugyanis a választópolgárság a dóm melletti temetőbe kísérte, ahol a felsorakozott céhtagság mestersege jelenyíveivel ékesítve üdvözölte és ajándékokkal halmozta el, köztük egy hatlovas, fával megrakott kocsi-val. Ez azt szimbolizálta, hogy ha a bíró városát elárulná, ezzel a fával égessék el. A beiktatás során két tanácsos a trónszéket jelképező székhez vezette a bírót, aki helyet foglalt, majd miközben négy tanácsos a székekkel együtt fel-emelte, az összegyűlt polgárság üdvözölte új vezetőjét. Az eseményt körmenettel kezdődő istentisztelet, valamint rövid magyar és német nyelvű bíróválasztási prédikáció, majd a városházán tartott lakoma zárta le.

1755-től uralkodói rendeletben szabályozott, egységes módszert vezettek be, amelyben az uralkodónak tett hűség megvallására helyezték a hangsúlyt. 1765-ben ugyancsak uralkodói rendelettel vezették be minden városban a titkos szavazást.

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK VEZETÉSE

A szabad királyi városok vezetése nem volt egyöntetű. Sopronban, Budán (1686-tól), illetve Pesten (1773-tól) a város első embere a polgármester, akit a bíró követett. Pozsonyban és a közelében fekvő városokban (Modor, Bazin, Szentgyörgy, Nagyszombat, Szokolca) szintén létezett ez a két tisztség, de itt a bíró számított a város első emberének – a polgármester,

illetve a városkapitány a rendészet és a pénzügyek vezetője volt. A többi városban egészen a 18. század első negyedéig nem találkozunk a polgármester tiszttel, a város vezetője a bíró volt. Az állam által kiküldött biztosok egységes utasítás szerint mindinkább rákényszerítették az egyes városokra, hogy polgármestereket állítsanak a városok gazdálkodásának és pénzügyeinek élére. Céljuk az volt, hogy a városok gazdálkodása átláthatóbb legyen.

A városok legfontosabb testülete a 12 tagú belső tanács (szénátus) volt, amely általában a külső tanácsból egészült ki. Már a 16. században előfordult, hogy a belső tanács tagjainak jelölése alapján választották meg az új tanácsosokat. A 18. századtól általánossá vált, hogy ún. létszám feletti tanácsosokat választottak meg arra az esetre, ha megüresedne egy-egy tanácsosi hely. A tanácsosok kinevezése a 18. századtól állandó megbízássá változott. Elméletileg a tanács összetétele megváltozhatott, de ez nem volt jellemző. Szintén a 18. századtól a biztosok megtiltották, hogy a tanács tagjai között rokoni kapcsolat legyen, de általános intézkedést csak 1755-ben adtak ki erről. A városok vezető tisztviselői és a belső tanács tagjai a 17. század végétől részeseültek meghatározott összegű fizetésben, addig a vezetők a városok birtokaiból kaptak természetbeni ellátást. Mindez lehetőséget nyújtott a visszaélésekre, amit a biztosok igyekeztek megelőzni.

A külső tanács egyes városokban (Pozsony, Modor, Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kiszében, Késmárk, Kismarton, Kőszeg, Trencsén, Bazin, Nagyszombat, Modor, Szokolca) az ún. választott községgel (*electa communitas*) egyezett meg. Ez a testület a teljes polgárság helyett gyakorolta a választójogot, létszáma a városok lakosságának számához viszonyítva elég nagy (általában 50-60, néha 100 fő) volt. Más városok esetében (Sopron, Ruszt, Selmechánya) a külső tanács 24 fős volt. Tagjai főként az adószedésben és a városi gazdálkodás ellenőrzésében játszottak szerepet. A tisztújítások során ezekben a városokban általában a teljes község, vagyis a polgárjoggal rendelkezők összessége voksolt.

E két rendszer ötvözetével találkozunk Breznóbányán és Besztercebányán. Ezekben a városokban a belső tanács mellett egy 24 fős külső tanácsot s egyúttal nagyobb számú választott községet is találunk, ahol az utóbbiak gyakorolták a választás jogát. A nagy létszámú választott község vagy a polgárjoggal rendelkezők vezetője a szószóló

Francisco Klobusicky ejusdem Collis Audlium, Michaeli Jo' ord' Frisca-
li ejusdem Collis Beregh; denique Nicolao Abranyj Consiliario Regio;
Paulo Zoltan ord' et Joanne Gálffy Comitatus Szabolcsiensis substitui-
to Comitibus: Joanne Kállay de Nagy-Kalló ejusdem Comitatus
Assessore; Francisco Váy, et Francisco Farkas.

Collat. cum Orig. Conceptu per Registrat. *Biszkrieken*

Diploma Regium, quo mediante Civitas Eppatis
Quinque-Ecclesiensis in numerum Liberarum, et Regiarum
Civitatum clementer cooptatur.

Num. 513. Anni 1780.

Nos Maria Theresia &c. Memoria Commendamus &c.
Quod Nos Denique, penitusque animo revolventes, quanta Regibus,
et Principibus ex Congregatione

Populorum unam Civitatem,
seu Corpus Politicum constitu-
entium sit utilitas; quantum
Divitiarum, veluti necessariū
cujusvis temporis nervi ex Civi-
lis Cohabitationis Concordia,
quae est arctissimum, et optimū
in omni Republica incolumi-
tatis vinculum, possit sperari
augmentum; quantum denique
quæstus, et Commerciorum, Re-
gis, et Populi Commoda facili-
tantium, Civitatum, et Urbium
Erectionibus, earumque Privile-
gialibus Grærogativis, et Indul-
tis promanare valeant emolu-
menta; facile Nobis persuasum
habuimus, ut in ejusmodi Con-

cessionibus tribuendis, Civitatibusque condendis, et amplificandis De-
nignum Calculum Nostrum adjiceremus: Civitatem etenim esse quan-
dam sibi similiū hominum optime convivendi causā insimul consti-
tam Communionem Græci docuerunt Sapientes, Forasq; Domos, et Pla-
teas ideo excogitasse Naturam summet ipsius conservatricem, ut socie-
tas humana simul conviveret, non mutua tantum consuetudine, sed
potissimum charitatis vinculo æternum sibi copulata, et ad mutua que-
vis humanitatis Officia devincta; quippe propter mutuas necessitates,
facile hominum Congressus sunt inventi, quod ipsum, nisi institū-

volt. Általában egy fő töltötte be ezt a tisztséget, de előfordult, hogy kettő, ritkább esetben négy szöszlőt választottak. A külső tanács üresedés esetén csak kiegészítette magát, a 18. századtól kezdve a belső tanács által jelöltek közül. A szöszlőket évente vagy két-évente választották meg.

Az évente választott városkapitány a negyedmesterek és tizedesek segítségével a közigazgatás fenntartásáért felelt. Budán, Pesten és Pozsonyban 1787-ben külön városi rendőrséget hoztak létre. A szintén évente választott kamarás vagy főkamarás a város általános gazdálkodásáért felelt, évente köteles volt számadást benyújtani. A belső tanácsból kikerült városgazdák vagy gróftisztek a városi birtokok gazdálkodását felügyelték.

A biztosok új tisztségeket is létrehozhattak a városokban. A 17. század utolsó éveitől kezdve így vált általánossá a polgármesteri tisztség, bár feladatköre elsődlegesen a városgazda (*oconomus*) szerepére korlátozódott, aki a városi birtokok gazdálkodásának legfelső irányítója volt. A gazdálkodási ágak elválasztását célozták a biztosok utasításaira létrehozott szakhivatalok is. A 18. század első harmadától kezdve állandó adószedőt foglalkoztattak a különféle adónemek beszedésére. A kamarás által kezelt pénztárt a pénztári ellenőr kontrollálta. E tisztből jött létre 1784-től a városi számvevőség. A telekkönyvek vezetését a telekkönyvi hivatal végezte, a gyámok ellenőrzését az árvaszámtartó, majd külön hivatalként az árvahivatal intézte.

A nem választott tisztviselők közül a jegyző a város írásbeliséggel összefüggő feladatait látta el, munkáját a 16. századtól a teendők gyarapodása miatt aljegyző, illetve írnokok segítették. A 18. századtól kezdve a városi levéltárat a bíró és a polgármester felügyeletével kezelhette. Egységes iktatási rendet a 18. század közepétől, illetve 1787-ben vezettek be. A vásárbírák a heti- és országos vásárokon az illetékek beszedéséért és a közbiztonságért feleltek. Az ügyész (*syndicus*) tiszte elsőként Pozsonyban jelent meg a 17. század közepén. A tisztség általánossá a 18. század elejétől vált, szintén a kamarai biztosok hatására. Az ügyész mellett a városi tisztiorvos, az esküdt bábák és a kórházgondnok

tiszte jelent meg a 18. század első harmadától.

II. József igazgatási reformjai idején – 1785–1790 között – a városokat a vármegyék alá rendelték. 1787-től a bíró és a polgármester, valamint a belső tanács tagjai királyi tisztviselőkké váltak, a többi tisztviselőt a főispán nevezte ki, előzetes városi jelölést követően. Ugyanekkor állították fel a városi számvevőségeket, illetve a városi gazdasági bizottságot, amely hetente összehívott ülésein a város gazdálkodását ellenőrizte. Ekkor egyesítették az összes városi pénztárat, amely fölé állami szervként az országos főfizetőpénztárat állították.

PERES ÉS BÜNTETŐÜGYEK

Peres és büntetőügyek terén a mezővárosok korlátozott jogokkal rendelkeztek, mivel polgári peres ügyeket tárgyalhattak, ám a büntetőügyek elsődlegesen a földesúr elé tartoztak, ítélet-végrehajtási joggal pedig általában nem rendelkeztek. A mezővárosok fellebbviteli fóruma a földesúr úriszéke volt. A szabad királyi városokban a bíró – Sopronban a polgármester – és a belső tanács a jegyzővel kiegészülve tárgyalta az elé került polgári peres és büntetőügyeket. Az ítélkező testület az állami

Károlyváros szabad királyi város címere, 1781
(MNL Országos Levéltára)

beavatkozás hatására nem változott, csak a tárgyalási napok tekintetében választották külön a kétféle peres ügyeket, amelyek mindegyikében korlátozás nélküli ítélkezési joggal rendelkeztek.

A szabad királyi városok fellebbviteli tekintetében részben a tárnokmester alá tartoztak. 1526-ban Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa és Eperjes voltak az ún. tárnoki városok. Szokolca a 16. század második felében lett tagja a tárnoki városoknak, majd a szabad királyi városok közül Modor (1613), Kőszeg és Kismarton (1662), Debrecen (1695), Zágráb (1703), Buda, Pest, Szeged, Szatmárnémeti (1722), Komárom (1723), Korpona, Győr (1744), Újvidék (1748), Zombor, Kapronca, Kőrös (1749) vált tárnoki várossá. A tárnoki széket (ideiglenesen) a *Novus ordo judicarius* 1785. december 12-én szüntette meg. A többi szabad királyi város a személynőkemester fellebbviteli alá tartozott, ahol azonban nem városi ülnökök ítélkeztek, mint a tárnoki széken. ♦

Pécs szabad királyi város címereslevelének átirata a *Királyi könyvekben* (1780)
(MNL Országos Levéltára)

SOPRON VARMEGYE

(COMITATUS SOPRONIENSIS)

DOMINKOVITS PÉTER

Rendi jogok védelme – a központi törekvések végrehajtása

SOPRON VÁRMEGYE

A 16-17. századi magyar megye funkciói

A 16-17. századi magyar megye – az oszmán hódítás miatt megváltozó viszonyok közepette – egyszerre hordozza az állandóságot és a flexibilitást. Funkciói – a késő középkorban már kialakult bíraskodási, adóigazgatási teendők mellett – részint általánosabb jellegű új közigazgatási feladatokkal (pl. árvízvédelem, vízrendészet, útépités), részben pedig az egyes megyék földrajzi körülményei miatti speciális tevékenységi körökkel bővültek (pl. malmok elhelyezésének szabályozása). Mindemellett politikai kötelezettségekkel is gyarapodtak a megyei feladatkörök.

A rendszeres dietai képviselő pedig lehetővé tette a lokális rendi érdekek és vélemények megjelenítését és országos szintű összehangolását. Az alábbiakban Sopron megyére fókuszálva tekintjük át, hogy miként lesz a 16-17. századi vármegye a rendi jogok védelmezője, egyszer mind a központi törekvések lokális végrehajtója, illetve a mindennapi élet szabályozása érdekében a megye miként vesz át egyre több feladatot a központi hatalomtól, mint például a végvárok és a hadellátás biztosítása, a hátország közigazgatási szabályozása, infrastrukturális ellátottságának biztosítása, amit jól tükröz a megnövekedett rendszabásalkotás.

Akora újkori ispánok élén az ispán (*comes*), a 17. században elterjedt nevén a főispán (*supremus comes*) állt. A főispán nem a helyi rendek által választott előljáró, hanem az uralkodó által kinevezett fő tisztségviselő, aki az esetek többségében világi vagy egyházi főrend volt.

ÖRÖKÖS FŐISPÁNOK A MEGYÉK ÉLÉN

Egyes megyéknek örökös főispánjai voltak. Így például Győr megyében a főispáni hivatalt a mohácsi csatamezőn (1526) bandériumával elesett Paksy Balázstól a barokk püspökök egyik legismertebb, mintaadó főpapi udvart megteremtő személyiségével, Zichy Ferenc püspökkel (1743–1783) bezárólag a mindenkori győri püspök viselte. A szomszédos Veszprém megye élén szintén a megyés püspök állt örökös főispánként. Sopron megye esetében viszont a 17. században világi család kapta meg az örökös főispáni címet.

Sopron megye élén a 16. század utolsó harmadától 1604-ig a megye legnagyobb birtokosa, a Nádasdy család tagjai töltötték be a főispáni székét, utolsóként Nádasdy II. Ferenc. 1604-től 1625-ig viszont – máig nem ismert hát-

terű uralkodói döntés nyomán – a szomszédos Vas megye egyik legnagyobb birtokosa, ám Sopron megyében birtokkal nem rendelkező (!) Batthyány II. Ferenc került a főispáni székbe. Őt némi pozicionális küzdelmek után a megye élén az új feltörekvő arisztokrácia nagy kvalitású képviselője, a legfőbb rendi pozíciót, a nádori hivatalt is megszerző Esterházy Miklós követte (1626–1645). Az ő halála után a család akkor legidősebb férfi tagja, Esterházy László kapta meg Sopron megye főispáni hivatalát, aki azonban a 1652-ben a balul sikerült vezekényi fogolyszabadítás során fiatalon elhunyt.

Bár az Esterházy család generációról generációra hagyományozta családon belül a Sopron megyei főispáni pozíciót, annak örökletes főispáni tisztséggé válása csak Esterházy Miklós fiatalabb fiának, Pálnak az időszakában következett be, aki 1681-ben hű szolgálataiért elnyerte a birodalmi hercegi méltóságot, a rendek pedig ebben az esztendőben a család tagjai sorából apja után ismét a nádori hivatalra választották. Ez az örökös főispáni cím a megyei címer átalakulását is magával hozta: a 16. század derekáról származó kardos vitéz címerábrája 1681-től az Esterházy család címerpajzsával egé-

szült ki, amelyet immáron a korábbi címerből átemelt kardos vitéz tartott.

RENDSÉG ÉS SZAKSZERŰSÉG

A megyei tisztikar, a megyei apparátus élén a tisztújító közgyűléseken a helyi rendek soraiból választott alispánok álltak. Az alispánok többsége a főispánok familiárisi köréből került ki. Ezt a tradicionális gyakorlatot éppen a helyi új arisztokrácia, az Esterházyak változtatták meg időlegesen a megyébe kerülésükkel: mivel nem tartoztak a tradicionális helyi vagy regionális arisztokraták közé, nekik újonnan kellett familiárisi kört kialakítaniuk.

Az általános gyakorlatnak megfelelően a 16. századi Sopron megye is négy eltérő nagyságú és településsűrűségű járásra oszlott. A megye nyugati felében a soproni alsó és felső járás helyezkedett el. A speciális fejlődésű Rábaköz – amelyet a jegyzőkönyvekben egykorú elnevezéssel *Insula Rabakoz*ként is említettek – szintén két járásra tagolódtott, a Rábán túli alsó és felső járásra. A 17. század derekán bővült a közigazgatási egységek száma, a legnagyobb soproni felső járás kettéosztódott. Az új járás élére először 1645-ben választottak szolgabírót a ruszti származású, később címereslevelet szerzett polgár, Natl Lipót személyében.

A négy járásra tagolódás a megyerendszerben gyakori volt, mégsem mondható általánosnak, így például a szomszédos Moson megyében két szolgabírói járás (*processus*) létezett. A jársok élén a döntően a konkrét területről származó vagy ott birtokkal rendelkező szolgabírók (*judex nobilium, iudium*) álltak, akik sokrétű köz- és adóigazgatási feladatokat, bíráskodással kapcsolatos teendőket láttak el (pl. megintések, idézések, tanúkihallgatások, határjárások, helyszíni vizsgálatok). Munkájukat döntően az adott megyék szerényebb vagyonú nemességéből származó, a megyei rendek által választott esküdtek (*jurati assessores, jurassores*) segítették. A szolgabíró és az esküdt kettőse a megye hiteles képviseletét biztosította, nekik a megyehatósági eljárásokon kívül gyakran részt kellett venniük a földesúri úriszékek tárgyalásain is.

A 17. századi magyar megyét egyfajta Janus-arcúság jellemezte, hisz az intézmény egyszerre volt a helyi rendiség érdekeit megjelenítő s azokat a köz-

ponti hatalom és intézmények irányába közvetítő, artikuláló intézmény, másrészt a központi hatalom territoriális végrehajtó szerve. A 16. század utolsó harmadára, a 17. század elejére a nemesi vármegye legfőbb fórumává a rendi érdekek képviseletére lehetőséget adó közgyűlés (*congregatio, congregatio generalis*) vált. Itt tették közzé az uralkodói, nádori, kamarai rendeleteket, körleveleket (illetve a 17. század utolsó harmadától más megyék körleveleit), s gondoskodtak azok végrehajtásáról. Itt dolgozták ki az instrukciókat az országgyűlési követek számára, s számoltatták be őket tevékenységükről követi lemondásukat követően. Itt koordinálták a megye működését mind horizontálisan (pl. főméltóságokkal, kormányzervekkel történő kapcsolattartás), mind vertikális szinten (pl. kapcsolattartás más megyékkel, a megye területén fekvő szabad királyi városokkal).

A vármegyei közgyűlések speciális típusát jelentette a tisztségviselői kart megválasztó közgyűlés (*restauratio*), amelyet a főispán elől ülésével, a világi és egyházi notabilitások és a vármegyei rendek kiemelkedően nagyszámú képviselője előtt ünnepélyesen bonyolítottak le. Ez egyaránt eredményezhette a vármegyei tisztikar személyi összeté-

Moson vármegye pecsétnyomója és pecsétje (fent) · Natl Lipót rábaközi szolgabíró címerlevele (lent)

telének teljes vagy részleges megújítását vagy megerősítését.

A 17. században a közgyűlésekhez időben is egyre többször kapcsolódott a megye bíráskodási hatáskörét és feladatrendszerét megtestesítő törvényszékek (*sedriák*) megtartása. Az egyre inkább havi rendszerességgel összeülő közgyűlések mellett sürgős, gyors intézkedést igénylő esetekben részgyűléseket vagy kisgyűléseket (*congregatio particularis*) hívtak össze. Míg a 16. században a megyék – hiteleshelyi feladatokat is átvéve – a közhitelű dokumentumok átírását és kihirdetését az ún. pecsétlőszékek keretében hajtották végre (*sedes sigillatoria*), a 17. században ez a feladatrendszer döntően a közgyűlések vagy sedriák napirendjébe integrálódott. Ez a helyzet is azt illusztrálja, hogy a közgyűlések (*congregatiók*) és törvényszékek (*sedriák*) tárgyalási pontjai olykor átfedhették egymást.

A VÁRMEGYE FELADATKÖRE

A megyének részt kellett vennie a helyi társadalom szervezésében, a jogbiztonság megteremtésében, a helyi rend biztosításában, másrészt mediátorszerpet kellett vállalnia az ország vezetői-

vel, vezető hivatalaival való kapcsolat-tartásban. A megye tartott kapcsolatot a határain belül fekvő településekkel és uradalmakkal is. Működésének legfőbb közigazgatási területeit az alábbi – a teljesség igénye nélküli – felsorolás is jól illusztrálja.

Adóztatás: A 17. századi megye nemesi társadalmából kinevezett királyi adószedő (*dicator*) hivatali feladata végrehajtása során szorosan együttműködött a megyei tisztségviselőkkel, nem egy esetben a jegyzők segítették őt az állami adóösszeírások elkészítésében, míg a szolgabírák és az esküdtek a tényleges adókiivetésben és -behajtásban. Az adókiivetések, szolgáltatások (pl. várak megerősítéséhez ingyenmunka) adminisztrálásával szoros összefüggésben a járások szerinti szolgabírák az esküdtekkel közösen készítették el az egyes települések, illetve uradalmak leégett (*combusta*) és elpusztult (*deserta*) házáinak összeírását.

Hadellátás, katonaállítás: Az összetett problémakör egyes részterületei szervesen összefonódtak a megye adóztatási feladataival. Ilyen volt a megyékre a portaszám alapján kivetett hadisegély (*subsídium militare*) adminisztrációja és beszedése, illetve a végvárrendszer fenntartása céljából kirótt ingyenmunka (*gratuitus labor*) elvégztetése. Az 1622. évi soproni országgyűlés 36. törvénycikkében újraszabályozták a megyék végvárellátási kötelezettségét, Sopron megye számára például a győri végvárvidékhez tartozó pápai vár megerősítését és ellátását rendelték el.

Közigazgatási feladatok: E téren a legtöbb feladatot a vízrendészet jelentette. Területünkön a régió egyetlen vadvize, a Rába szabályozása volt kiemelkedő fontosságú, mely ügyben több megyének – így Sopron, Vas, Győr megyének – együtt kel-

lett működnie. A vízrendészet ügye szorosan összefonódott a határvédelemmel, az oszmánok elleni védekezés kérdésével. Ez a szerteágazó feladatkör nemcsak csatornaásásokat, vízeltereléseket követelt meg. A törvények a területvédelmet jelentő téli jégvágás megszervezése mellett – akár az árvizek okozása miatt, akár a téli jégtorlódás és a belvíz veszélye miatt – a malmok felmérését, szükség esetén elvontatását, esetleg lerombolását, általánosságban a malmok elhelyezésének felügyeletét és szabályozását is a megyék kötelezettségévé tették.

Gazdaságszervezés: Régóta jól ismert a vármegyék rendszabásalkotási (*statutum*) joga, melynek révén közigazgatási területükön érvényesen a mindennapi élet nagyon sok kérdésében – az öltözködéstől akár a gazdálkodásig, a bérek és árak szabályozásáig (*limitatio*) – hoztak szabályrendeleteket. Az utóbbi szabályozás egyik legismertebb eszköze volt az élelmiszerek és az iparosmunkák árainak, béreinek a megye területére érvényes meghatározása.

Már ezekből a feladatkörökből is jól látható, hogy a megye működésének mindennapi életében a 16. század derekára, második felére megnőtt az írásbeliség jelentősége, felértékelődött a megyei jegyző (*notarius*) feladatköre, megnőtt az e hivatalt betöltő személyek jelentősége. Már az 1945 előtti történetkutatás (Föglein Antal) felfigyelt arra, hogy egyes jegyzők párhuzamosan több megye jegyzői hivatalát is elláthatták. Ezt a jelenséget ő még az írásbeliség elterjedésének problémáival, a kevés számú írástudó létével magyarázta. Napjaink kutatási eredményei alapján a jelenség okát inkább az e jegyzők által biztosított írástudás mi-

nőségében, hozzáértésükben, személyük keresettségében, modern fogalommal élve piacképességében véljük felfedezni.

AZ ORSZÁGGYÜLÉSI KÉPVISELET

A kora újkori nemesi megye adott keretet és biztosított képviseletet a területén élő nemesség országos politikai szereplésének, érdekei artikulálásának és intézményesített képviselétének. Az uralkodó meghívólevéllel (*litterae regales*) értesítette a megyéket – mint ahogy a szabad királyi városokat is – a leendő diéta időpontjáról, helyéről, valamint az összehívás legfontosabb indokairól, amelyek a követi instrukciók összeállítását is orientálták.

A megyék nemessége a diétákon a helyi rendek sorából választott követekkel képviseltette magát. Ez a gyakorlat valószínűsíthetően a 15. század első harmadának végén alakulhatott ki. Míg a kisebb megyék (pl. Győr) két főt, a jelentősebb számú nemességgel rendelkező, avagy nagyobb területű, összetettebb szerkezetű megyék akár több követet is választhattak (pl. Pest megye négy vagy több követet is delegálhattak). A küldhető követek számát országgyűlési törvénycikk nem szabályozta.

A 16. század végére, a 17. század elejére a szokásjog alapján alakult ki az általános gyakorlat, amely szerint az egyes megyék az ún. kebelbeli nemesség soraiból két-két követet választottak megyéjük nemességének országgyűlési képviselétére. E követeket a 16. század végével jegyzőkönyvekbe is bemásolt követutasításokkal látták el. Ezek a követi működésnek zsinórmérték adó instrukciók egyaránt tartalmazták az országos politikára vonatkozó utasításokat (pl. 1637 – oszmán veszély, 1648 – új nádor vá-

Győr vármegye címere

lasztása) és a helyi problémákkal foglalkozó meghagyásokat. A követutasítások összeállítását a megyei rendekből választott bizottság végezte el, amelynek létrehozásáról, összetételéről, tevékenységéről a vizsgált régióban jelenleg Győr megyéből rendelkezünk a legrészletesebb információkkal, ahonnan 1622-től tudjuk követni a megyei rendek diétára történő felkészülését.

Az uralkodói meghívó megérkezését és közgyűlési kihirdetését követően megválasztották a megye két országgyűlési követét, megalapították napidíjuk nagyságát, s gondoskodtak a diéta költségeit fedező adó kivetéséről, illetve annak beszédéséről. Ezt követően a megyei rendek rendi összetételüknek megfelelő, a követutasítások elkészítéséért felelős bizottságot választottak.

A 16. század utolsó harmadában Sopron megye egyik követének rendre az alispánt választották – 1580-ban például Asszonyfalvi Ostffy Jakabot, 1581-ben Loosi Viczay Györgyöt –, aki a megye tradicionális nemesi elitjébe tartozó, középbirtokos családokból került ki.

Az 1580. évi diétai követválasztásnál viszont a tradíciót legyőzte a politikai kapcsolat, amikor Sopron megye másik diétai követének egy első generációs középbirtokost, Megyery Imrét – Nádasdy II. Ferenc befolyásos familiárisát – választották a rendek. A megye rendjei az 1587–88. évi diétára – az alispán mellé – a vármegye jegyzőjét, Szombathelyi Mártont választották meg második követnek. Ez a választás – és a később ennek megfelelően rögzült gyakorlat, amely szerint a kora újkori követválasztáson az egyik követi tisztre egyre többször a törvényhatóság jegyzőjét jelölték a rendek – jól illusztrálja az írástudás, a joggyakorlatban való jártasság felértékelődését. Az, hogy Sopron megye esete cseppet sem egyedül, jól látható a szomszédos Moson megyében is, ahol a 17. században a két követ közül az egyik minden esetben a megye jegyzője volt.

Az 1723:73. tc. írta elő megyeszékhely létrehozását, levéltár elhelyezése is alkalmas vármegyeháza építésével egyetemben. A 16–17. században mind Sopron, mind Győr és Vas megye központja stabilizálódott. Míg a legkisebb területű Győr esetében egyértel-

Győr vármegye pecsétnyomója

műnek tűnt az erődváros Győr megye-központi szerepének kialakulása, Vas megye esetében Szombathely megye-központi szerepének rögzülését minden bizonnyal elősegítette 1579-ben a térség fontos hiteleshelyének, a vasvári káptalannak Szombathelyre költöztetése. E megyék közül Sopronban rögzült legkésőbb a megyeszékhely.

A 16. század utolsó harmadában, a 17. század első évtizedeiben döntően a vármegye főispáni hivatalát viselő Nádasdy család birtokain tartották a közgyűléseket (*congregatio generalis*), így például a Sopron közeli, Fertő melletti Szentmiklóson, a Répce menti Csepregen, ritkábban a Viczay család uralága alatt álló Lózs mezővárosában. E közgyűlési helyek a vármegye kistájjait is reprezentálják egyben. Sedriát többnyire a Nádasdy-birtokon található Újkéren tartottak – ez a település a 17. század elején egyre többször adott ott-hont közgyűléseknek is.

A vármegye rendjei 1651-ben hozták meg azt a határozatukat, hogy az egymással rivalizáló főrendek – a Nádasdy és az Esterházy család – birtokai helyett az evangélikus rendiség egyik központjának számító Nemeskér legyen a megye székhelye. A következő évben vármegyeház céljára házat vásároltak a településen, majd másfél évtized múltán, 1669-ben új megyeház építéséről hoztak határozatot, amelynek

végrehajtására portánként 50 dénáros adót vetettek ki. A 17. század utolsó harmadában a felségáru-lás gyanújába került Nádasdy III. Ferenc 1671. évi kivégzését követően – a megye fölötti hatalmi viszonyokat jól szimbolizálva – átmenetileg a kismartoni vár jelentősége nőtt meg, ám egyre gyakrabban tartottak Sopron szabad királyi városban is közgyűléseket. Sopron megyeszékhely szerepe a 18. század utolsó harmadában stabilizálódott.

A 17. századi vármegyék kiadványait a közösséget ki-fejező autentikus pecsétjükkel hitelesítették. 15. századi előzmények után az 1550. évi 62. törvénycikk kötelezően írta elő a megyei címeres-pecsét használatát. Vas megye esetében jól ismert, hogy míg egy 1498. évi megyei kiadványt – miképpen több 16. század elején keletkezett is – még a késő középkori tradícióknak megfelelően az alispán és a szolgabírók saját pecsétjükkel erősítették meg, a vasi rendek már 1555 szeptemberétől saját megyei pecsét alatt adták ki kiadványaikat. Ugyancsak e törvényi előírásra készült el Sopron megye pecsétje is.

KITEKINTÉS

Már a megyei feladatok tárgyköréinél láthattuk (pl. a megyék közötti határfolyó, a Rába regulációja, illetve az ezzel kapcsolatos árvízvédelmi feladatok), hogy a szomszédos megyék (Sopron, Vas, Győr) a közös probléma megoldására egyenként az adott törvényhatóságok egyházi és világi rendjeiből álló, beszámolóra kötelezett bizottságokat hoztak létre s együtt tevékenykedtek. A hosszú török háború időszakában a hadseregellátás miatt Vas és Sopron megye többször közös közgyűléseket tartott, melyhez olykor Zala megye is csatlakozott. A 17. század második felében a nagytáj megyéinek közös tárgyalásaival is találkozhatunk, így hét megye, Sopron, Vas, Zala, Veszprém, Győr, Moson és Komárom rendjei – többnyire Sopron, Csepreg, Szombathely, Kőszeg településeken – a térség problémáinak, elsősorban védelmének megoldása érdekében tartott máig kevésbé ismert partikuláris részországyűléseket. ♦

NAGY JÁNOS

Vármegyei követek a 18. századi országgyűléseken

A BENE POSSESSIONATI FELEMELKEDÉSE

A reformkori országgyűlések működésének, azon belül is a vármegyék politikai szereplésének képe élénken él a mai köztudatban, ezzel szemben alig ismert a 18. századi diéták politika-, társadalom- és kultúrtörténete – annak ellenére, hogy a vármegyei követek reformkorból ismert politikai dominanciája a 18. századi diétákon alakult ki. Az alábbi írás ennek a 18. századtól megerősödő befolyású országgyűlési csoportnak a történetébe kíván betekintést nyújtani. Arra keressük a választ, hogy milyen volt a követek kiküldésének jogi háttere, hogyan történt a megválasztásuk, milyenek voltak politikai lehetőségeik a diétán. Eközben ismertetem a legújabb szakirodalom azon eredményeit, amelyek ennek a diétai csoportnak, illetve az általuk reprezentált jómódú birtokos nemességnek (*bene possessionati*) a politikai felemelkedésével foglalkoznak.

A 18. SZÁZAD DIÉTÁI

A kora újkori magyar rendi országgyűlésre nem elsősorban mai értelemben vett törvényhozó testületként, hanem a király és a rendek közötti kompromisszum kimunkálásának színtereként kell tekintenünk. A törvény (*decretum*) meghozatala jelezte a létrejött megbékélést, de a diétán (országgyűlésen) zajló legfontosabb dolgok mégsem kerültek be a törvénytárba. Ilyen alku tárgyát képező ügynek számított az adóösszeg, illetve az adóemelés mértéke vagy a rendi sérelmek és kívánalmak (*gravamina et postulata*) orvoslásának kérdése. Az adó és a sérelmek tárgyalása egymástól elválaszthatatlan volt a kortársak szerint.

A korabeli törvények (pl. 1681. évi 58., 1715. évi 14., 1723. évi 7. törvénycikk) szerint az uralkodó háromévenként köteles volt összehívni az országgyűlést, de a gyakorlatban a politikai erőviszonyok szabták meg, hogy a kormányzat mikor folyamodott a diéta összehívásának eszközhöz. A 18. században kilenc országgyűlést tartottak (1708–1715, 1722–23, 1728–29, 1741, 1751, 1764–65, 1790–1791, 1792, 1796 folyamán), ezek helyszíne általában Pozsony volt. A rendek csak a korszak végén gyűltek egybe kivételesen Budán, az 1790–91. évi országgyűlés kezdetén, majd 1792-ben.

A század elejének első két diétája a legnagyobb figyelmet a vallási kérdésnek és a közigazgatás, illetve az igazságszolgáltatás reformjának, így a *systematica commissio* (rendszeres bi-

zottság) munkálatainak, a Magyar Királyi Helytartótanács felállításának, illetve a kerületi ítéltáblák létrehozásának szentelte. A felekezeti viták eltarlottak az 1728–29. évi országgyűlésig, amelyen azonban az uralkodó által sürgetett adóemelés és a kataszteri alapú adózás (távlatilag az adóviselés nemességre való kiterjesztésének) kísérlete is nagy feszültségeket gerjesztett.

1741-ben, az osztrák örökösödési háború kitörésekor a nemesi felkelés összehívása és a segély megajánlása révén a „*vitam et sanguinem*” jegyében valósult meg a rendek és az uralkodó együttműködése. Az 1751. és 1764–65. évi diéták a korábbiaknál konfrontatívabb hangnemben zajlottak: ezeken immár egyértelműen a rendi kiváltságok és az adóemelés kérdése körül folytak a viták. Az 1790–91. évi országgyűlésen a II. József – a magyar rendek által törvénytelennek bélyegzett – uralmát követő közjogi viták és ismét a vallási kérdés uralták a politikai közbeszédet. A század utolsó két diétáját (az 1792. és 1796. éveket) a Franciaország elleni háború céljaira szánt hadisegély (*subsidiium*) megajánlása végett hívta össze az uralkodó.

A korszak diétáinak politikai vezető rétegét tekintve megfigyelhető egy változás: az első három diétán a felsőtábla, illetve a klérus és a főnemesség alkotta a hangadók csoportját, ezután az alsótáblai vármegyei követek vették át tőlük ezt a szerepet. E réteg pozícióinak erősödése mögött az 1740-es évek agrárkonjunktúrájából származó anyagi gyarapodás, a régi nagybirtokosokhoz kapcsoló familiárisi kötelékek felbomlása és a köznemesség szellemi látókörének kitágulása állt. A rendi ellenzékiesség legszilárdabb bázisát innentől kezdve 1848-ig a vármegyei követek jelentették.

A KÖVETEK KIKÜLDÉSE

A kora újkorban a vármegyék politikai képviselőjét – mint a diéta működését is általában – elsősorban a szokásjog szabályozta, amelynek rögzülését számos esetben fáziskéséssel jelezte egy-egy vonatkozó törvény meghozatala. A nemesség személyes, fejenkénti diétai megjelenésére – amelyet számos törvénycikk írt elő korábban – 1572-ben került sor utoljára. Az idők folyamán egyre inkább előtérbe került viszont a nemesség vármegyeenkénti követek általi képviselőtének gyakorlata. Ezt a változást mutatja az 1608. évi koronázás utáni I. törvénycikk, amely a diéta két-táblás szerkezte kialakulásának mér-

földköve lett. A törvény nem szabja meg a küldendő követek (*ablegati*) számát, de mellékesen említi a vármegyei követeket, akik az alsótáblán foglalhatják el ülőhelyüket.

A képviselt megyék száma a 18. század elejétől kezdve – az 1740-es évekbeli szlavóniai, partiumi és az 1778-as temesközi terület-visszacsatolások hatásaként – fokozatosan nőtt: a különböző számítások szerint 40 és 50 között ingadozott. Az 1751. évi diétára például 43 vármegye 86 követet küldött. Az 1625. évi 62. törvénycikk értelmében a vármegyék által a diétára küldendő követeknek birtokos nemeseknek kellett lenniük. A 18. századra megyenként két követ küldése vált általánossá – a királyi meghívók is általában két követ kiküldését kérték –, de például Liptó megye 1741-ben vagy Pest-Pilis-Solt vármegye 1790-ben három követet küldött.

Az általános gyakorlat az volt, hogy a megye első vagy másodalispánját vagy jegyzőjét, illetve egy tapasztalt táblabíró-t delegált a diétára. Gyakran elfordult, hogy a központi kormányzervek egy-egy, az uralkodótól függő hivatalnokát választották meg követté. A vármegyék megpróbálták ugyanis egy-egy megyéjükben is birtokos kormányhatósági hivatalviselő befolyását felhasználni saját vármegyéjük érdekében. Például Sáros vármegye a Királyi Táblán hivatalt vállaló pécsiújfalusi Péchy család tagjait sorozatban három országgyűlésre (1741., 1751., 1764–65.) követéül választotta.

Az egyes megyék számára a Magyar Királyi Udvari Kancelláriának – az 1635. évi 79. törvény értelmében – hat héttel a diéta tervezett kezdete előtt kellett elküldenie a meghívókat (*regales*). A vármegyei gyűlésen választották meg a megye rendjei a követeket, sokszor főispáni jelölés alapján. A követek megválasztása nem fejenkénti szavazással, hanem közfelkiáltással (*communi omnium voto*) történt. A szakirodalom a követválasztások kapcsán hangsúlyozza, hogy az inkább jelölés vagy felkérés volt, mint valódi választás. A követi megbízatásért nem álltak sorban a jelentkezők, a korteskedést ekkor nem azért folytatták a nemesemberek, hogy megválasszák őket (mint a reformkorban), hanem inkább azért, hogy elkerüljék a sok költséggel és fáradsággal járó kiküldetést.

A követek diétai munkájuk ellentételezésére napidíjat kaptak. A diétára kiküldött követek napidíjra való jogát törvény garantálta, ennek mértékét azonban törvények nem rögzítették,

ami vármegyeenként eltérő gyakorlatot és számos visszaélést eredményezett. Így például az 1751. évi országgyűlés alkalmával Veszprém vármegye több mint kétszer annyi költségtérítést szavazott meg követeinek, mint amennyit a Helytartótanács megengedett: a követek egyenként a jogosan nekik járó 567 forint 55 krajcár helyett 1271 forintot kaptak kézhez. A négy forintban megszabott napidíj helyett öt forintot állapított meg a megye, illetve egyéb juttatásokkal (fuvardíj, honorárium, papírköltségek) próbálta kifizetőddé tenni a sok költséggel járó pozsonyi tartózkodást. A követek számára a megye megbízólevelet (*credentionalis*) állított ki abból a célból, hogy ezzel magukat a diéta előtt igazolhassák.

Ezzel egy időben került sor a követutasítás (*instructio*) összeállítására. Erre ekkor még nem fordítottak olyan nagy gondot, mint a reformkorban: a követek saját maguknak állították össze a követutasítást, vagy esetleg – ahogy Tolnában 1751-ben – a jegyző fogalmazta meg azt a követek számára. Ritkább esetben a vármegye jelentős birtokosainak képviselőiből követutasítás-összeállító bizottságot állítottak fel. A szakirodalomban gyakran felmerülő kérdés a követutasítások szigorúsága, illetve a követek beszámoltatásának problémája. A kortársak – az 1764–65. évi országgyűlés szereplői – úgy nyilatkoztak, hogy a követutasítás nem köt, csak irányt mutat. A század elején az instrukciók még rövidek, főként partikuláris sérelmekkel foglalkoznak, ám 1741-től ezek helyett egyre inkább hosszabb, részletesebb és az országos problémákat középpontba helyező követutasítások jelennek meg.

A követek rendszeres beszámoltatásának gyakorlata – követjelentések és végjelentések formájában – a század közepétől erősödött meg és 1790–91-től vált általánossá. Ez a folyamat a vármegyét uralma alatt tartó jómódú birtokos nemesség (*bene possessionati*) politikai öntudatosodását és megerősödését jelzi, amely egyre inkább az országos politika befolyásolására törekedett. A követutasítás rendelkezései csak a reformkortól váltak kötelező erejűekké. A követutasítási rendszer későbbi szigorodását mutatja, hogy az 1832–36. évi országgyűlésen Szatmár vármegye követe, Kölcsey Ferenc az általa támogatott önkéntes örökvltság ügyében olyan pótutasítást kapott küldőtől, amelyet követni nem kívánt, ezért lemondott mandátumáról.

A KÖVETEK A DIÉTÁN

A vármegyei követek helye az alsótáblán a Királyi Tábla elnöki asztalát követően, a klérus után és a távol lévő mágnások, illetve a városok követei előtt volt. Megérkezésük után az egyes megyék követei között gyakran fordult elő nézeteltérés ülőhelyük sorrendje miatt. 1751-ben a diéta első ülésén Vas vármegye küldöttei Sopron megye követei előtt követeltek maguknak ülőhelyet, vagyis az asztaluknál a harmadik hely helyett a másodikra tartottak igényt. Ezek a ma már komikusnak ható diétai precedenciaviták a társadalmi rang kifejezésére, illetve a már megszerzett presztízs védelmére szolgáltak.

A diéta egyes alkotóelemei közötti politikai rivalizálás szimbolikus formában is kifejezést nyerhetett az elsőbbségért kiobbant vitákban. 1751-ben, az országgyűlés elején nyilvánosságra jutott Nógrád vármegye kérvénye, amelyben a megye követei azt indítványozták a főrendeknél, hogy az alsótáblának a főrendek üléstermébe érkező küldöttei ottlétiük idejére ülőhelyet kaphassanak, ne kelljen végig állniuk, ahogy az addig gyakorlat volt. A kérelemhez Borsod, Szabolcs és Vas megye követei is csatlakoztak – ahogy a napló fogalmaz – „*a nemesi előjogok nagyobb díszére és ékességére*”, de törekvésüket végül nem koronázta siker.

Az országgyűlés munkájában számos részfeladatot kaptak a megyei követek. A személynök javaslatára tagjai lehettek a vármegyei követeket testületileg képviselő egy-egy üzenetvivő küldöttségnek és az uralkodót a diétára meghívó országgyűlési küldöttségnek, a dunántúli, dunáninneni, tiszántúli és tiszáninneni kerülethez tartozó megyék álláspontjuk összehangolására ún. kerületi üléseket tarthattak. Ugyancsak testületileg képviseltették magukat néhány fővel a sérelmek összeállítására, az éves adóösszeg felosztására, illetve a törvénycikkek Magyar Udvari Kancelláriával történő megszövegezésére vagy egy-egy részterület reformjára kiküldött bizottság munkájában.

A politikai döntéshozatal módja igen változatos volt: fejenkénti szavazás igen ritkán fordult elő (így az 1728–29. évi diéta adóügyi vitáin), közfelkiáltással történő szavazásra viszont annál gyakrabban került sor. Ebben az esetben a szavazást általában véleménynyilvánítással kötötték egybe. A határozatot nem a szavazatok többsége, hanem a vélemény nyilvánító tekintélyesebb rész (*pars sanior*) vélemé-

nye alapján hozták meg. A vármegyei követek szavazatait az elnöklő személynök nem számolta, hanem mérlegelte (*a vota non numerantur, sed ponderantur* elve). A távollévők és a városok követei szavazatainak korlátozására, illetve egy szavazatra szorítására (*votum curiatum*) ugyan mutatkoztak politikai törekvések a 18. században a vármegyei követek részéről, de a gyakorlatban erre csak az 1825–27. évi országgyűlésen kerülhetett sor.

KORMÁNYPÁRT ÉS A RENDI ELLENZÉK

A 18. században még nem találkoznak viszonylag állandó, modern értelemben intézményesült politikai pártokkal. Inkább pillanatnyi érdekszövetségek alapján beszélhetünk kormánypártról és rendi ellenzékéről. A korabeli ellenzékre egy-egy konkrét téma kapcsán kiformálódó, „ad hoc” ellenzéki magatartás volt jellemző. A diétai alkufolyamat (*tractatus diaetalis*) során a kormányzat általában számíthatott a felsőtáblára, az alsótáblán a Királyi Tábla, a klérus, a távollévők követei egy részének és a szabad királyi városok küldötteinek támogatására. Velük szemben a 18. századi magyar diétákon a vármegyei követek alkották a rendi ellenzék derékhadát.

A csoporton belül megfigyelhetőek bizonyos felekezeti-térbeli jellemzők az egyes vármegyék követeinek politikai magatartását illetően. A 18. század első diétáin a protestáns tiszai (tiszántúli és tiszáninneni) vármegyék adták az ellenzék vezérszónokait és tömegbázisát. Ezt követően lényegesen megváltozott a politikai konstelláció: az országgyűlés napirendjét a felekezeti kérdések helyett az adókérdés és a rendi kiváltságok körüli, a rendek és az uralkodó közti kétélhúzás határozta meg, így a felekezeti törésvonalak eltűntek, és az ellenzék katolikus többségűvé vált. A 18. század derekának országgyűlésein az ellenzéki vezetők térbeli megoszlása már szinte teljesen északi súlypontot mutat. Ez azzal a történelmi adottsággal magyarázható, hogy a török hódoltság idején itt létrejött, ún. hódoltsági vármegyék tömbjének köznemesi társadalmá – az ország más régióiban élő társaihoz képest – népe-sebb volt és nagyobb politikai önállósággal, illetve látókörrel rendelkezett. Ugyanekkor (1751-ben) a legtöbb, kormányzatot támogató vármegye a Dunántúlon volt. „Pártviszonyok” tekintetében a legkiegyensúlyozottabb a dunáninneni kerület volt (azaz a Felvidék

nyugati része és a Duna–Tisza köze), ahol egyaránt találunk ellenzéki és a kormányzathoz lojális megyéket.

Voltak persze olyan követek, akik a diéta alatt váltottak pártot. Az „átállások” motivációja különböző lehetett. Az állandó jövedelemmel és a közhatalom gyakorlásával járó királyi hivatalok megszerzése a diétai követek számára sem volt lényegtelen. Noha legtöbb esetben a közvetlen összefüggés a diéta és a királyi kedvezés kinyilvánítása között nem mutatható ki, feltételezhető, hogy a király, illetve királynő részéről megnyilvánuló kegy (királyi adomány, consensus vagy jóváhagyás egy birtok megszerzésére, központi kormányhatalomsági hivatali kinevezés, nemesség és címer megerősítése, illetve adományozása stb.) a vármegyei követek politikázását erőteljesen befolyásolhatta.

Az 1722–23. évi diétát követően Szluha Ferenc nádori ítélőmester és Komárom vármegyei követ a *Pragmatica Sanctio* országgyűlési elfogadtatásában vállalt szerepéért kancelláriai tanácsosságot és 20 000 forint értékű birtokot kapott. Gosztonyi István hevesi követ 1751-ben kormánypárti fellépését követően kapott helytartótanácsosi kinevezést Mária Teréziától. A források arra utalnak, hogy a bécsi döntéshozók tudatosan nyúltak ehhez az eszközhöz. Koller Ferenc kancelláriai tanácsos az 1751. évi diéta előtti tervezetében vármegyénként a helyi közéletben hangadó 2-3 nemes számára „kedvezések” nyújtását tanácsolta az ellenzék kiformálódásától féltő udvarnak.

Kaunitz államkancellár 1761-es államtanácsi előterjesztése ugyanennek a politikai jelenségnek a másik oldalát világítja meg. Az államkancellár az udvarral szembeszegülő mágnások és nemesek, illetve utódaik karrierlehetőségeinek ellehetetlenítését javasolta Mária Teréziának. A diéta a kormányzat bevált lekenyerezési taktikájának kivédésére 1790 júniusában elfogadta a Szabolcs megye által javasolt „hazafias eskü” intézményét: a diétai követek és főispánok esküt tettek arra, hogy a kormányzattól semmiféle hivatal, érdemrendet vagy kedvezményt nem fogadnak el, csak ha ebbe az ország rendjei beleegyeznek.

A felekezeti érdek is fontos motivációs tényező lehetett a protestánsoknál: egyházuk védelme érdekében lojális országgyűlési szereplésükkel igyekeztek megnyerni az uralkodó jóindulatát a katolikus világi és egyházi főrendekkel szemben. Így például az

egyháza közéleti ügyeiben aktív Prónay Gábor evangélikus vallású Pest megyei követ számos, adóemelést pártoló felszólalást tett az 1751. évi diétán, amiért cserébe Mária Teréziától nem sokkal később megkapta az engedélyt arra, hogy Acsán kőtemplomot építtessen mint a község földesura.

A VÁRMEGYÉK POLITIKAI TÖREKVÉSEI

A vármegyei nemesség merészebb politikai követeléseket, átfogó programot a Habsburg uralkodóknak kedvezőtlen – tehát a magyar rendiség számára ígéretesebb – nemzetközi helyzetben fogalmazhatott meg. 1741-ben, az osztrák örökösödési háború árnyékában az egyes kerületek sérelmi listáiban merült fel a Helytartótanács eltörlésének és egy önálló, csak magyar tanácsosokból álló *ministerium* felállításának gondolata vagy az a később sokszor ismételt pont, hogy az uralkodó lakjék az országban.

1790-ben a diéta kezdetét is meghatározta a Habsburg Monarchia számára kényelmetlen külpolitikai konstelláció: az 1789–90-ben zajló belgiumi felkelés és a magyarországi elégedetlenség II. Frigyes Vilmos porosz király általi támogatása. A vármegyek egyeztettek álláspontjukat, és Ócsai Balogh Péter nógrádi alispán és követ tervezetét elfogadva radikális követelésekkel álltak elő. Az ekkor készült követutasítások és az uralkodóhoz intézett feliratok három alapelvben egyeztek meg:

1 II. József uralma törvénytelen volt, így a Habsburgok magyarországi örökösödésének „fonala” megszakadt (*filium successionis interruptum*), új társadalmi szerződésre van szükség. A legtöbben az ellenállási jog visszaállítását is kívánták.

2 Magyarország szuverén ország, vagyis külügyei, had- és pénzügyei önálló intézésére is joga van. A végrehajtó hatalom gyakorlására – a Helytartótanács helyett – ún. szenátust kívántak felállítani, ahová a vármegyek is delegálnának szenátorokat.

3 A hitlevélben rendezendő lenne a vallásügy az 1606. évi bécsi és az 1645. évi linzi béke protestánsok számára kedvezőbb rendelkezései alapján.

A DIÉTA GÖRBE TÜKRE

Az eddig elének táruuló kép nagyrészt hivatalos forrásokból, túlnyomórészt naplóból bontakozott ki. Az „országgyűlési ifjúság” tagjai, például a diétára érkező követek mellé beosztott „kisköve-

Az országgyűlés alsóháza,
Pozsony, 1836

tek” által írt országgyűlési gúnyversek ugyanakkor olyan szatirikus hangú és sokszor trágár nyelvezetű képet adnak a korabeli szereplőkről, amely általában véve a vármegyei követek többsége, vagyis a rendiség ellenzéki szemléletmódját tükrözi. Ezen az elfogult, de számos jellemző politikai mozzanatot is megjelenítő „görbe tükörön” keresztül is megláthatjuk a kor szereplőit.

A rendi politikai közlemények részévé vált pasquillusok diétáról diétára megújulva, de egy (a 17. század eleje óta létező) irodalmi kánonba illeszkedve számon tartották az átállásokat, a megalkuvásokat és az erkölcsileg feddhetetlennek tűnő (ám annál korlátoltabb) vezérszónokokat. Az 1751. évi diéta egyik pasquillusá gelsei Biró Jánost, Győr vármegye követét és alispánját vette célba tudatlansága miatt, aki akkor szónokol, amikor nem kellene, és akkor hallgat, amikor beszélnie kellene:

A szádnak puskáját,
 hogy tud beszélenni.
 Jó szós vagy dél után,
 dél előtt néma vagy,
 Nem hijába hogy te tök fejed
 olyan nagy
 Ahol nem köllene olyan vagy
 mint Hadnagy,
 Szollsz, pörölsz, de hol köll,
 mint darab fa olly vagy.

Egy másik vers Darvas József nógrádi ellenzéki „vezér”-nek és követtársainak 1764. november 17-i „árulását” eleveníti fel:

Darvas commandoja alatt ország vára
 már feladatott, korántsem javára
 Nemzetünknek: mivel nagy adót nyakára
 hárit: szegény népnek örök siralmára.

A század végére a vármegyei követek, vagyis a bene possessionati hatalomátvétele nemcsak a döntéshozatali mechanizmusban, hanem a politikai követelésekben is nyilvánvalóvá vált a diétán. A Rákóczi-szabadságharcot követő kompromisszum garantálta a rendi jogokat s biztosította a rendek és a dinasztia közötti konfliktusok tárgyalásos úton történő, békés megoldását. A vármegyei követek egyre aktívabb alakítói lettek ennek a korszaknak. Noha a hatalmi erőter a század második felében egyre inkább a Habsburg uralkodók abszolutisztikus törekvéseinek és nem a rendiségnek kedvezett, néhány kivételes alkalommal (így 1741-ben és 1790–91-ben) lehetősége adódott a köznemességnek is, hogy saját elképzeléseit felvázolhassa. A felekezeti kérdés által megosztott rendiség (konfessionális rendiség) helyére az alkotmányos problémákat előtérbe állító rendi politikai elit (alkotmányos rendiség) lépett. Ez a politikai-társadalmi képlet maradt ezután meghatározó egészen a reformkorig. ♦

PAPP LÁSZLÓ

A RENDI DUALIZMUSTÓL A DUALIZMUS RENDJÉIG

A törvényhatósági rendszer

MEGYEREFORM 1870-BEN

Zólyom
vármegye
pecsétje,
1778

A megye – mint önkormányzat – a magyar közigazgatás helyi szintjének évszázadokon keresztül meghatározó eleme volt. A közigazgatás történeti modellezésének legáltalánosabban elfogadott formája a központi és helyi igazgatási szintek elkülönítésében rejlik. Az autonóm helyi igazgatás történeti gyökere a 13. századig nyúlik vissza, amikor a kehidai oklevéllel a zalai szerviensek (nemesek) el-

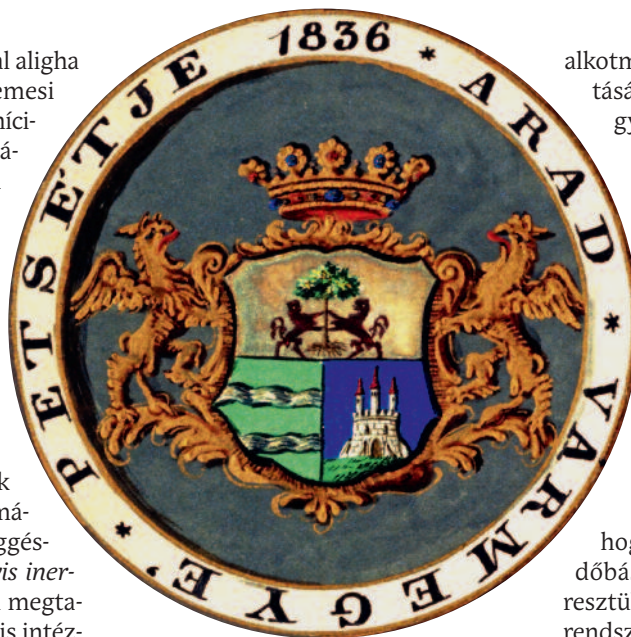
nyerték a bíróválasztás szabadságát. E privilégium „húzta magával” az évszázadok során azokat a kiváltságokat, amelyekből kialakult az első autonóm igazgatási egységünk: a nemesi vármegye. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a magyar alkotmányosság védőbástyájaként több évszázadon keresztül tökéletesen funkcionáló megyerendszer miért nem működőképes egy polgári államban.

Mai fogalomhasználattal aligha lehet visszaadni a nemesi vármegye valódi definícióját, hiszen funkciója a hagyományos önkormányzatiságon jóval túlmutat. A megyei autonómia törvényhozásbeli, végrehajtásbeli és igazságszolgáltatással összefüggő politikai funkciót is magában hordozott. Ennek értelmében a nemesi vármegye nemcsak önkormányzatként működött, hanem követeket küldhetett az országgyűlésbe, és 1848-ig a jogszabályok végrehajtásának egyedüli alkotmányos szerve volt. Ezzel összefüggésben a vármegyét megillette a *vis inertiae* joga, amelynek értelmében megtagadhatta azoknak a dikasztériális intézkedéseknek a végrehajtását, amelyek megítélése szerint a rendi alkotmányba ütköztek. Ebből adódóan a rendi korban a nemesi vármegye nem pusztán önkormányzat, hanem a központi igazgatást ellensúlyozó, azzal szembehelyezkedő igazgatási egység. Mindez a középkori magyar államrendezkedést meghatározó Szent Korona-tanból levezethető rendi dualizmusból fakad.

FELOLDHATATLANNAK TŰNŐ PROBLÉMA

A rendi dualizmus a király és a rendek közötti relatív hatalmi egyensúly, amely tökéletesen leképeződött a közigazgatásban. Mindez ma már elképzelhetetlen, hiszen a rendi dualizmus alapján a helyi igazgatás nem a központi igazgatásnak alárendelten, hanem sokkal inkább annak ellensúlyozásaként működött. A problémakört tovább árnyalja, hogy bár a nemesi vármegye képezte a helyi igazgatás gerincét, a rendi korszak helyi igazgatása rendkívül sokszínű volt, hiszen a vármegyén kívül számos – és részben eltérő jogállású – helyi önkormányzat létezett.

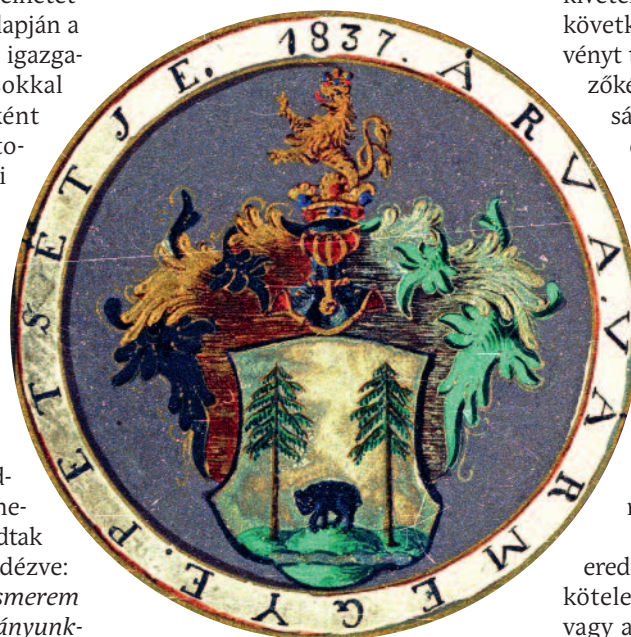
Ez az oka annak, hogy a polgári átalakuláshoz érve a helyi igazgatás kérdése olyan megoldhatatlan problémának tűnt, amelyet az áprilisi törvények sem tudtak kezelni. Szalay László szavait idézve: „Megismerem és hálás szívvel ismerem meg, hogy municipális alkotmányunknak köszönhetjük fennmaradásunkat, mikor még nem ébredtek öntudatra a különféle érdekek, de nem hiszem, hogy

Arad vármegye pecsétje, 1836

neki köszönhetnök valaha státussá kifejlesztésünket. Az a nap, mikor az országgyűlés valósággal fogja képviselni az összes nemzetet, az országgyűlésen nem Karokat és Rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzet képviselőit fogjuk látni.”

A reformkorban a municipalista-centralista vita elsődlegesen a vármegye rendi korszakból örökölt jogállása körül bontakozott ki, s ennek következménye lett az 1848:XVI. tc. felemás megoldása. Az áprilisi törvények a polgári állam-szervezet terén Magyarország történeti

Árva vármegye pecsétje, 1836

alkotmányának legjelentősebb módosítását hajtották végre, azonban a megkérdésben érdemi átalakítás nem következett be. A törvénycikk pusztán népképviselői alapra helyezte a megyei közgyűlést, ám az érdemi rendezést egy későbbi országgyűlésre bízta. A neoabszolutizmust követően helyreállított magyar alkotmányosságnak és a kiépülő polgári államrendezkedésnek ezzel a rendi korszakból örökölt helyi igazgattal kellett szembenéznie.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a magyar alkotmányosság védőbástyájaként több évszázadon keresztül tökéletesen funkcionáló megyerendszer miért nem működőképes egy polgári államban. A kérdés megválaszolására a vármegyei autonómia jellemzőit kell a kiépülő polgári államszervezet alaptételeivel összevetni. Első ránézésre is szembevetendő, hogy 1848 előtt a jogszabályok végrehajtásának egyedüli alkotmányos szerve a vármegye volt, míg az 1848:III. tc. – amely a független, felelős magyar minisztériumot (kormányt) felállította – egyértelműen rögzítette, hogy az uralkodó csak a felelős kormányon keresztül gyakorolhatja végrehajtó hatalmát.

Ennek értelmében nyilvánvaló, hogy a törvényhozásnak felelős kormány az egyetlen olyan állami szerv, amely jogosult és egyben köteles is a törvények végrehajtásáról gondoskodni. E szabály kivételt nem tűr, hiszen beláthatatlan következményekkel járna, ha egy törvényt több mint 50 vármegye különbözőképpen hajtana végre. A jogbiztonságot az állam által alkotott norma egységes és következetes végrehajtása szolgálja, aminek egyenes következménye az, hogy mindegyik csak egyetlen szerv lehet jogosult. E gondolatmenettel függ össze a vármegyét korábban megillető *vis inertiae* joga is, hiszen egy polgári államban nem fogadható el az, hogy a vármegye közgyűlése megakadályozza a kormányzati intézkedések végrehajtását.

Ugyanakkor ez a felfogás nem eredményezheti azt, hogy a vármegye kötelességévé tegyék a törvénytelen vagy alkotmányellenes rendelkezések végrehajtását, hanem arról van szó, hogy a kormányzati intézkedések jogszerűségének megítélése nem tartozhat

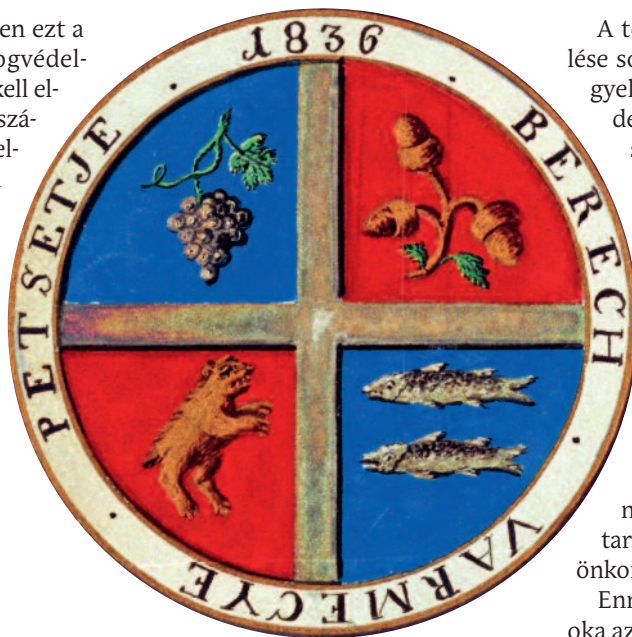
a hatáskörébe. Optimális esetben ezt a funkciót – a közigazgatási jogvédelmet – független bíróságoknak kell el látniuk, erre azonban Magyarországon a 20. század elejéig várni kellett. Ez a felismerés vezetett el oda, hogy a közigazgatást és az igazságszolgáltatást el kell választani egymástól, azaz a megye nem tarthat fenn bíróságokat. Mindezt a bírói hatalomról szóló 1869:IV. törvény cikk valósította meg Magyarországon.

A VÁRMEGYE TÖRVÉNYHOZÁSBAN BETÖLTÖTT SZEREPE

1848 előtt a vármegye követeket küldhetett a törvényhozás alsó kamarájába, ám az 1848:IV-V. törvénycikkek az országgyűlés alsó kamaráját népképviselői alapra helyezték. Így látszólag ez a funkció sem egyeztethető össze az áprilisi törvényekkel, azonban Kossuth 1851. évi alkotmánytervezetében rámutatott arra, hogy az önkormányzatok törvényhozásban való részvétele nem feltétlenül sérti az itt megállapított elveket.

A dualizmus kezdeti éveiben a megye minden olyan jelentős politikai és jogi fegyvert elvesztett, amely az igényérvényesítést szolgálta volna. Kossuth az amerikai Kongresszus mintájára a második kamarát önkormányzati részvétellel valósította volna meg, amely az önkormányzatok politikai dominanciájának erősítését szolgálta. Ez a megoldás semmiképp sem volt „halva született ötlet”, hiszen 70 évvel később a felsőházi reform (1926:XXII. tc.) a második kamarát törvényhatósági részvétellel szervezte újjá. Mindezekből következik, hogy a municipalizmus és a parlamentarizmus kibékíthetetlen ellenségek.

Az is nyilvánvaló, hogy az áprilisi alkotmány egyik legnagyobb vívmányának, a III. törvény cikknek a feladása egyet jelentett volna a polgári átalakulás megakasztásával. Ez egyértelműen jelen van a korabeli közgondolkodásban. Kecskeméthy Aurél szavait idézve: „*ne tegyünk kísérleteket a municipium s felelős kormány kiegészítésével, mert ennek csak az lehetne eredménye, hogy két szék*

Bereg vármegye pecsétje, 1836

közt a földre jutnánk.” Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy a dualizmus kezdeti éveinek egyik legnagyobb kihívása a megkérdés rendezése volt. Ilyen előzmények alapján fogadta el az országgyűlés a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870:LXII. tc.-t (első megyetörvény) és állította fel a rendi korszakból örökölt helyi önkormányzatok helyett a törvényhatóságokat.

Krassó vármegye pecsétje, 1779

A törvényhatósági rendszer értékelése során az alábbi jellemzőket kell figyelembe venni. Egyrészt nem minden helyi igazgatási egység minősült törvényhatóságnak, így a helyi igazgatásban egyfajta ketéosztottság érvényesült. Minden olyan település, amely nem nyerte el a törvényhatósági rangot, az 1871: XVIII. tc. (községi törvény) hatálya alá tartozott. Mindez azt is jelentette, hogy az első megyetörvény hatálya alá tartozó törvényhatóságok teljes önkormányzatisággal rendelkeztek, míg a községi törvény hatálya alá tartozó települések csak korlátozott önkormányzatiságot élveztek.

Ennek a felosztásnak az elsődleges oka az volt, hogy a dualizmus felfogásában az önkormányzatiság nemcsak jogként, hanem kötelezettségként is jelentkezett. Másrészt a rendi korszakra jellemző színes, széttagolt helyi önkormányzati rendszer megszűnt, és helyébe az egységes törvényhatósági rendszer lépett, bár a kiváltságolt területek kikerítésére (átalakítására) éveket kellett várni. Harmadrészt a dualizmus kezdeti éveiben nem létezett a kormánynak alárendelt területi államigazgatási szervezet, így a középszintű közigazgatás egyet jelentett a vármegyével, azaz a területi államigazgatási szervezet kiépítéséig mégiscsak igénybe kellett venni a törvényhatóságokat. E paradox jelenség miatt a megye nemcsak önkormányzatként, hanem a központi kormányzati akarat végrehajtójaként is működött.

A TÖRVÉNYHATÓSÁG

A helyi igazgatás új alapegysége a törvényhatóság lett, amely a vármegyét, a törvényhatósági jogú városokat – lényegében a korábbi szabad királyi városokat – és Budapest székesfővárost jelentette. Minden más helyi igazgatási egység vagy település a községi törvény hatálya alá tartozott. A fent említett sajátosságból fakadóan a törvényhatóság gyakorolta az önkormányzatiságot és közvetítette a központi akaratot, illetve egyéb országos vagy közügyekkel is foglalkozhatott. Tekintettel a vármegyei autonómia felszámolására, ebben az időszakban rajzolódott ki a modern értelemben vett

önkormányzat-fogalmunk, amely alapján egy helyi önkormányzat saját maga választja tisztségviselőit, saját költségvetéssel bír, és dönt a helyi ügyekben.

A vármegye legfontosabb szerve a törvényhatósági bizottság lett, amely felerészben virilis, felerészben választott tagokból állt. A virilizmus mint porosz eredetű intézmény hűen tükrözi a dualizmus gondolkodásmódját. Mind a helyhatósági, mind pedig az országgyűlési választójog meghatározó eleme volt az adócenzus, amely a nyers virilizmus esetén azt jelentette, hogy a törvényhatósági bizottság tagjainak fele automatikusan a megye területén élő legtöbb adót fizetők közül került ki. Nem minden törvényhatóságban működött azonos létszámú törvényhatósági bizottság, ugyanis a megyetörvények szerint megyékben minden 500 lakos, míg városokban minden 250 lakos után lehetett egy tagot számolni úgy, hogy a bizottság létszáma megyében 120 főnél, városban 40 főnél kevesebb, illetve megyében 600 főnél, városban pedig 400 főnél több nem lehetett.

Az így meghatározott bizottság tagjainak fele választás útján került be. A helyhatósági választás választókerületekben zajlott. Helyhatósági aktív választójoggal rendelkezett minden törvényhatósági lakos, akinek országgyűlési aktív választójoga is volt és a választói névjegyzékben szerepelt. Passzív helyhatósági választójoggal rendelkezett minden aktív választójoggal bíró törvényhatósági lakos, akivel szemben kizáró okok nem álltak fent. Nem vehetett részt a választáson az, aki nem tudott írni-olvasni, vagy akinek a megye területén legalább 2 éve nem volt ingatlantulajdona.

A törvényhatósági bizottság a megye legfőbb döntéshozó szerve volt, üléseit a főispán, akadályoztatása esetén az alispán vezette. Az ügyrendet és a tanácskozás menetét minden törvényhatóság a megyetörvények keretei között maga állapíthatta meg. A közgyűlésen minden kérdésben szótöbbséggel döntöttek, s minden bizottsági tagnak egyenlő szavazata volt. Szavazati joggal azonban nemcsak a törvényhatósági bizottság tagjai rendelkeztek, hanem a rendkívüli tagok is, akik akkor is részt vehettek a közgyűlé-

Nyrégyháza város pecsétje, 1837

sen és szavazhattak, ha egyébként nem voltak a törvényhatósági bizottság tagjai. Ilyen rendkívüli tagnak minősült az alispán, a fő- és az aljegyző, a tiszti fő- és alügyészek, az árvaszéki elnök, a főszolgabírák, a rendezett tanácsú városok polgármesterei.

A törvényhatósági bizottság mellett a törvényhatóságban egyéb önkormányzati mellékszervek is működtek. A köz-

Szabolcs vármegye pecsétje, 1836

ponti választmány feladata volt a választói névjegyzék összeírása és évenkénti kiigazítása. Az igazoló választmány gondoskodott a virilislista összeállításáról, illetve a választási panaszok elbírálásáról, míg ezen fórum fellebbviteli szerve a bíráló választmány volt. Az állandó választmány pedig a törvényhatósági bizottság döntés-előkészítő szerveként működött.

A testületi szervek mellett a törvényhatóságban működtek külső és belső tisztviselők is. Belső tisztviselőnek minősült különösen az alispán, a főjegyző, az aljegyzők, a tiszti főügyész és az alügyészek, az árvaszéki elnök, a főszámvevő, a levéltárnok. Külső tisztviselőnek minősült a főszolgabíró, szolgabíró, járási orvos és állatorvos, rendezett tanácsú város polgármestere. A külső és belső tisztviselők közötti különbség az volt, hogy a belső mindig a megye székhelyén működött, míg a külső a járásokban.

A FŐISPÁN

A megye első számú embere a főispán volt. A főispánt a belügyminiszter javaslatára az uralkodó nevezte ki. A főispán a végrehajtó hatalom képviselője volt, a belügyminiszternek alárendelve. A főispán hatásköre kettős természetű. Felügyelte egyrészt az illetékessége alá tartozó valamennyi állami szervet, másrészt a törvényhatóság közigazgatását.

A főispáni intézmény látszólag nem új keletű intézmény, hiszen a nemesi vármegye élén is főispán állt. 1848 előtt azonban ez nem tisztségnak, hanem méltóságnak számított, s érdemi jogosítványa a nemesi vármegye működése körében nem volt. Ezzel szemben az első megyetörvény egy aktív és széles jogkörökkel rendelkező főispánt teremtett, aki elsősorban nem a megye érdekeit, hanem a központi akarat helyi szintű érvényesülését tartotta szem előtt.

Az állami szervek felügyelete terén a főispán az adott szerv működéséről, eljárásáról jelentést tehetett az illetékes miniszternek, vagy annak felhívása esetén azt köteles volt megtenni. A törvényhatósági közigazgatás felügyelete körében a főispánt ellenőrzési jog, kije-

lölési jog, kinevezési jog, rendeleti hatalom, fegyelmi jog illette meg. Az ellenőrzési joga körében a főispán a megyében minden rendes közgyűlés előtt, míg városban évente kétszer számonkérőszéket tartott, és az arról készült jegyzőkönyvet felterjesztette a belügyminiszterhez. Ezenkívül évente legalább egyszer megvizsgálta a belső és külső tisztviselők tevékenységét. Felterjesztést tett a kormánynak, ha az alispán vagy a polgármester valamely kormányrendeletet végrehajthatatlannak vélt. Szintén felterjesztéssel élhetett a kormány felé, ha a törvényhatóság valamely szabályrendeletét jogszabályba ütközőnek vagy az állam érdekeivel ellentétesnek ítélte. A főispán kijelölési joga értelmében a választás útján betölthető tiszti állásokra javaslatot tehetett.

A kijelölési jogánál jóval szélesebb beleszólást engedett a vármegye személyzeti állománya összetételébe a főispán kinevezési joga. A főispán nevezte ki – akár élethossziglan – a törvényhatósági főorvost és rendőrkapitányt, a számvevőket, levéltárnokokat, járási és kerületi orvosokat, állatorvosokat, továbbá az összes kezelő- és segéd személyzetet. A főispán kinevezési jogával szoros összefüggésben állt az áthelyezési joga, melynek értelmében a vármegyei kezelő- és segéd személyzetet a főszolgabíró és az alispán meghallgatása után áthelyezhette. Rendeleti hatalmánál fogva az alispánhoz, illetve a polgármesterhez rendeletet intézhetett. Ha az érintetteknek aggályaik voltak a rendelet végrehajtásával szemben, akkor 24 órán belül – a főispánon keresztül – felterjesztést tehettek a belügyminiszterhez.

A KORMÁNY ÉS A MEGYE

Tekintettel arra, hogy a törvényhatóság a központi akaratot is közvetítette, érdemes kitérni a kormány és a megye kapcsolatára. Ez a kapcsolat a kormány felügyeleti és rendeleti hatalmával írható le. A „rendeleti hatalomnak” való alávetés kétféleképpen érvényesült. Egyrészt azt jelentette, hogy a törvényhatóságok kötelesek végrehajtani a kormány rendelkezéseit, kivéve, ha úgy vélik, hogy a rendelet törvénybe ütkö-

Liptó vármegye pecsétje

zik vagy végrehajtása a helyi viszonyokra tekintettel célszerűtlen lenne. Ebben az esetben sem tagadhatták meg véglegesen a végrehajtást, hanem pusztán felirattal élhettek a belügyminiszterhez. Másrészt irányulhatott a törvényhatósági akarat végrehajtásának megtiltására, ha a szabályrendelet megalkotása nem joga, hanem kötelessége volt a törvényhatóságnak, és e kö-

Torontál vármegye pecsétje, 1837

telességét nem vagy nem megfelelően teljesítette.

A kormány felügyeleti hatalma már több problémát vetett fel, hiszen az a kormányzás egységességének biztosítását jelentette. Már az első megyetörvényünkben is jelen volt, de csak a másodikban domborodott ki az a gondolat, amely értelmében a törvényhatósági rendeletet az illetékes miniszternek be kellett mutatni, aki azt bemutatási záradékkal ellátta, és az ezt követő kihirdetés után 30 nappal lehetett végrehajtani. Kétségtelen, hogy a miniszter a rendelet tartalmát megváltoztatni nem tudta, azonban e gyakorlat mégis lehetőséget biztosított arra, hogy a törvényhatóság rendeletalkotási jogát keretek közé szorítsák.

Ez a fajta erős és a centralizációból levezethető mélységű ellenőrzési jogot meghaladó felügyelet az, ami a legproblémásabb eleme első megyetörvényünknek. Hiszen ez a gondolkodásmód tette lehetővé későbbi törvényeinkben az *adminisztratív tutela* (közigazgatási gyámkodás) meghonosodását. E gyakorlat a felügyeleti jog, azaz a törvényesség lát-szata mögé bújva lehetőséget teremtett a kormány számára, hogy felügyeleti jogát ne csak a szakigazgatási tevékenységekre kiterjedően gyakorolja, hanem a törvényhatóság önkormányzatiságának korlátozására is.

Összességében megállapítható, hogy a rendi korszakból megörökölt nemesi vármegye rendszere fenntarthatatlan volt, s a bírói hatalomnak a közigazgatástól való elválasztását követően megszülető első megyetörvényünk egy polgári államhoz igazodó és a centralizációt érvényre juttató helyi igazgatási rendszert honosított meg. A vármegyének mint törvényhatóságnak az önkormányzatiságból fakadó jogosultságai kétségtelenek, azonban a kormánynak alárendelt területi szakigazgatási szervek hiánya olyan szituációt eredményezett, amelyben a törvényhatóságnak a központi közigazgatás akaratát is érvényesítenie kellett. Ez tette lehetővé azt – elsősorban a főispánon keresztül –, hogy a kormány adott esetben az önkormányzatiságot is korlátozó módon felügyeleti jogot gyakoroljon a törvényhatóságok felett. ♦

Változó vármegyerendszer 1876-1941

Országunk belső közigazgatási egységeinek határait átfogó törvény 1876-ig nem szabályozta. II. József racionalizáló területfelosztása és a neoabszolutizmus gyors reformja után visszaállt a történetileg kialakult belső igazgatási rendszer. A gyűlölt politikai kurzussal együtt bukott az általa létrehozott közigazgatási területfelosztás is, függetlenül attól, hogy – Erdélytől eltekintve – racionálisabb volt és a közigazgatási igényeknek is jobban megfelelt, mint a rendi korszak beosztása. Erre is érvényes Grünwald Béla megállapítása, hogy nemzetünk *„az idegen elnyomás közigazgatási rendszerét csak gyűlölte, de nem figyelte meg”*.

Pest-Pilis-Solt egyesült vármegyék címere, 1836

A TÖRVÉNYHATÓSÁGOK TERÜLETI BEOSZTÁSA

A kiegyezés utáni időszak törvényhozóinak egyik fontos közjogi és közigazgatási feladata a közép- és helyi szintű igazgatási egységek szervezetének országos egységesítése és területi reformja volt. Egy pillantás elég a korabeli térképre, hogy megállapíthassuk: igazgatási egységeink beosztása – különösen az erdélyi részekben – a korszerű kormányzás legegységesebb követelményeinek sem felelt meg.

A történetileg hagyományozott területi beosztás legszembetűnőbb hibája az volt, hogy törvényhatóságaink területe nem igazodott a természetes határokhoz, és figyelmen kívül hagyta a települések nagyságának és lélekszámának időközben bekövetkező változásait. Az igazgatási egységek örökített határai nem alkalmazkodtak a közlekedési viszonyok változásaihoz sem; egyes részek között a vasút eltűntette a távolságot, máshol – főleg Erdély területén – a közigazgatást szinte megbénító útviszonyok voltak.

A központi akarat közvetítése és a helyi önkormányzati működés terén súlyos gondokat okozott, hogy a területi egységek között a terület, a népesség és az adóképeség szempontjából óriási eltérések voltak. Az országrésznyi kiterjedésű Bihar, Pest-Pilis-Solt, Máramaros és Bács-Bodrog vármegyék területe közelítette a 200 négyzetmérföldet, míg Kőhalom-, Nagysink-, Medgyesszék és Besztercevidék területe ezek tizedét sem érte el. Hasonló aránytalanság alakult ki a lakosság lélekszámában is: míg Bihar vármegye lakossága 1870-ben meghaladta a félmillió főt, az említett székek lakosai ennek huszadát tették ki. Ilyen körülmények között lehetetlen volt egységes közigazgatási szervezeti rendszert kiépíteni, azonos színvonalú önkormányzati szolgáltatásokat elvárni és a költségeket arányos mértékben a településekre terhelni. A háziadó tervezett bevezetése is sürgette a vármegyék területe és népessége közötti aránytalanságok megszüntetését. Az ország pénzügyi helyzete egyre romlott; 1873-ban már 61 millió forint hiánnyal zárt az államháztartás. A települési háziadó kivetése enyhített volna ezen a helyzeten valamit, a kormánypolitikusok ezért is sürgették a területi beosztási reformterv előterjesztését.

A törvényhatóságok területi beosztása nem egyezett meg az időközben

kialakított állami szervek területi tagolásával. Szükségképpen ellentéteket szült az állami közkormányzat különböző ágainak tízféle, egymástól eltérő területi beosztása is. Országos szinten nem volt kellő kapcsolat a politika, a választás, a törvénykezés, a pénzügy, a közoktatás, a posta, a távírda, a közmunka, a közös hadsereg és honvédség területi egységei között. A *Kelet Népe* 1876. május 18-i száma szerint az országban nem egy olyan község volt, „melynek megyei és árvahatósága az egyik, járásbíróága a másik, törvényzéke a harmadik, szolgabírája a negyedik, adóhivatala az ötödik helyen van, és még ezen felül a közös hadsereget illetően hetedik helyhez tartozik. Egyszerű ember félévi jövedelmét rákölti, míg valamennyi hatóságát be járja.”

A nagyszámú (153) közigazgatási egységgel a kormányzati központból nehéz volt gyors és hatékony kapcsolatot tartani. A törvényhatósági albeosztások (járások, kerületek) kialakításánál sem érvényesültek tervszerűen átgondolt és a fejlődést nyomon követő elvek.

A területi reformra várt a vármegyétől eltérő szervezetű középfokú igazgatási egységek unifikációja is. A székek,

Heves-Külső-Szolnok vármegye pecsétje, 1836

a kerületek és vidékek egységesítésének folyamata a köztörvényhatóságokról szóló 1870. évi XLII. törvénycikkkel kezdődött, amely ezeket a privilégialis egységeket a vármegyékkel azonos szerkezetűvé tette, és törvényhatósági bizottságaikat is újraválasztotta. A kívánatos egység mégsem alakult ki. A Hajdúkerület élén például továbbra is a főkapitány állt, aki – ellentétben a vármegye főispánjával – nem csupán az ál-

lami akaratot közvetítette, hanem törvényhatósági vidékének helyi érdekeit is reprezentálta. Az 1870-es években meglévő 153 törvényhatóság közül 14 szék, 5 vidék, 4 kerület, 47 szabad királyi és 25 törvényhatósági joggal felruházott város volt, és csupán 58 vármegyei törvényhatóság működött.

A vármegyei székhelyek kérdése a közigazgatás egyik jelentős problémájává vált. Szent István idejében a megyeközpont az akkori gazdasági, hadi, közlekedési szempontok szerint megfelelő helyre épített vár volt. A viszonyok azóta alaposan megváltoztak, a stratégiai és kereskedelmi utak, kivált a vasútvonalak kiépítése folytán több régi megyeszékhely elvesztette korábbi jelentőségét (pl. Lőcse), más városok viszont e tekintetben kiemelkedtek (pl. Szolnok, Debrecen). Az 1723. évi LXII. tc. rendelte el először, hogy a megyéknek állandó székhelyük legyen. A területi bizonytalanság nagyrészt e kései szabályozásból eredt. Gyakran előfordult, hogy a székhellyel szomszédos falu már más megyéhez, annak messze lévő székhelyéhez tartozott. Növelte a kuszaságot, hogy a törvényhatósági jogú megyeszékhely területe nem tartozott az illető megye közigazgatásá-

hoz. Igaz, még 1875-ben is voltak olyan képviselők, akik azt vallották, hogy a történelem által legitimált vármegyei székhely kérdését nem szabad törvényhozási tárggyá tenni. Mocsáry Lajos a törvényhozási döntésben csak azon bizalmatlanság kifejezését látta, amellyel a törvényhozás „a nép belátása és óhaj-tásai iránt viseltetik”.

Az észszerű területi beosztást a katonai igazgatás igényei is sürgették. Erre utalt Szende Béla hadügyminiszter 1876-os, főispánokhoz küldött leirata is. Eszerint a hadi cselekmények irányításának legfontosabb feltétele „mindenek előtt a törvényhatóságok és közegeiknek gyors és erélyes közreműködése, a mozgósítás végrehajtására rendelt minden polgári és katonai hatóságnak és közegeknek egységek összeműködése”.

A kor politikusainak egy része a közigazgatási reformtól az államegység megteremtését is várta. Szerintük nem szabad megengedni azt, hogy hazánk határain belül legyenek olyan külön területek, amelyek bármely szempontból kiváltságokat követelnek maguknak. Grünwald Béla tovább ment: „A magyar állam egyes részei centrifugális irányt követnek, negálják az államot, erős gépezetre van tehát szükségünk, mely összetartja az államot, aláveti a részeket az egésznek.”

A polgári állam szükségletei tehát új, racionális területi beosztást követeltek. Az Andrássy-kormány tisztában volt ezzel, a köztörvényhatóságokról szóló 1870-es törvényben mégsem szabályozták a területi és helyi szintű közigazgatási egységek területét. Az indok: „azon kegyeletnél fogva, mellyel a törvényhatóságok az ősi területhez és az ősi hagyományokhoz folyvást ragaszkodnak, és azon beláthatatlan nehézség miatt, mellyel a rögtönzött felosztás összekötvén van, a javaslat érintetlenül hagyja a törvényhatóságokat és ezeknek történeti határait”.

SZAPÁRY GYULA RADIKÁLIS TERÜLET- RENDEZÉSI TERVE

A Szapáry által vezetett belügyminisztérium II. (vármegyei) ügyosztálya 1873-ban a területi rendezést alapos, átgondolt elvek alapján igyekezett szabályozni. Az elkészült javaslat két részből állt s a közigazgatás két legégetőbb gondját igyekezett megoldani. Részletes elképzeléseket tartalmazott a törvényhatóságok területének szabályozá-

A 10 LEGNAGYOBB TERÜLETŰ TÖRVÉNYHATÓSÁG (1870)

	Terület (négyzetmérföld)	Lakosság (fő)
Bihar vármegye	192,56	555 337
Pest-Pilis-Solt vármegye	188,87	775 030
Máramaros vármegye	179,94	220 506
Bács-Bodrog vármegye	178,73	576 149
Torontál vármegye	119,26	413 010
Heves vármegye	114,60	332 613
Somogy vármegye	114,19	289 555
Hunyad vármegye	109,84	188 994
Zemplén vármegye	107,65	292 771
Arad vármegye	104,49	304 713
Szabolcs vármegye	103,70	265 584

A 10 LEGKISEBB TERÜLETŰ TÖRVÉNYHATÓSÁG (1870)

	Terület (négyzetmérföld)	Lakosság (fő)
Szerdahelyszék	3,78	19 345
Újegyházzsék	4,99	12 390
Szászsebesszék	5,62	19 237
Aranyosszék	6,08	19 680
Szászvárosszék	7,56	22 479
Segesvárszék	9,63	27 280
Torna vármegye	10,74	23 176
Kóhalomszék	10,76	21 387
Nagysinkszék	11,11	23 970
Medgyesszék	11,30	39 121
Beszterce vidéke	12,47	26 357
Hajdúkerület	16,79	62 914

(Megjegyzés: Az adatok Szapáry Gyula területrendezési tervében találhatóak)

sáról és a közigazgatási járások számának és székhelyeinek megállapításáról. A terv az életképtelen törvényhatóságok megszüntetését irányozta elő: a 81 vármegyei jogú törvényhatóság helyébe 51-et, a 72 városi helyett 25-öt kívánt szervezni. A 153 hazai törvényhatóság száma 76-ra csökkent volna.

A túl népes vármegyéket (Heves, Külső-Szolnok, Torontál) kettéválasztotta, de szabályozásának alapelve volt, hogy azok a megyék, amelyeknél a „terület, a népesség, az államadó és topográfiai fekvés miatt változtatást tenni nem szükséges, jelenlegi határaikkal fenntartandók”. A tervezet nem számolt a szász Királyföld felosztásával. A közigazgatási költségek fedezésére képtelen törvényhatóságokat össze kívánta vonni. A szoroson vett magyarországi területen négy megyét akart megszüntetni, és kilenc megyévé kívánt egyesíteni 19 törvényhatóságot.

A területi szabályozásra vonatkozó elképzelésnek voltak vitatható pontjai is. Így a Hajdúkerületet Szabolcs vármegyéhez akarta csatolni, és egymás-

tól földrajzilag különálló területekből kívánta megszervezni Kun vármegyét Karcag központtal. Ezekon a helyeken az 1877-ben kialakított területi beosztás szerencsésebbnek mondható. Erdélyben a terv 16 helyett nyolc törvényhatóságot irányzott elő. Az elképzelés radikalizmusát jelzi, hogy a célba vett határkiigazítás folytán az összes község közel negyede más törvényhatósághoz került volna.

Szapáry tekintettel volt a járások számának és székhelyének meghatározására is. Tervbe vette a népességi és területi aránytalanságok felszámolását, valamint annak a visszas helyzetnek a megszüntetését, hogy a közigazgatási járások, járásbíróóságok, adó- és egyéb hivatalok területi beosztása nem esett egybe. Kimondta, hogy a járás közigazgatási hivatalát, a járásbíróóságot és az adóhivatalt egy községben kell elhelyezni. A járások számát 509-ről 370-re kívánta leszállítani. Érdekes, hogy a mai Magyarország területére 129 járást tervezett, ami szinte azonos az 1949-ben alkalmazott felosztással.

A 63 MAGYARORSZÁGI VÁRMEGYE (1876–1920)

VÁRMEGYE	SZÉKHELY
Abauj-Torna	Kassa
Alsó-Fehér	Nagyenyed
Arad	Arad
Árva	Alsókubin
Bács-Bodrog	Zombor
Baranya	Pécs
Bars	Aranyosmarót
Békés	Gyula
Bereg	Beregszász
Beszterce-Naszód	Beszterce
Bihar	Nagyvárad
Borsod	Miskolc
Brassó	Brassó
Csanád	Makó
Csík	Csikszereda
Csongrád	Szentes
Esztergom	Esztergom
Fejér	Székesfehérvár
Fogarás	Fogarás
Győr	Győr
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat
Hajdú	Debrecen
Háromszék	Sepsiszentgyörgy
Heves	Eger
Hont	Ipolyság
Hunyad	Déva
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok
Kis-Küküllő	Dicsőszentmárton
Kolozs	Kolozsvár
Komárom	Komárom
Krassó-Szörény	Lugos
Liptó	Liptószentmiklós
Máramaros	Máramarossziget
Maros-Torda	Marosvásárhely
Moson	Magyaróvár
Nagy-Küküllő	Segesvár
Nógrád	Balassagyarmat
Nyitra	Nyitra
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Budapest
Pozsony	Pozsony
Sáros	Eperjes
Somogy	Kaposvár
Sopron	Sopron
Szabolcs	Nyíregyháza
Szatmár	Nagykároly
Szeben	Nagyszeben
Szepes	Lőcse
Szilágy	Zilah
Szolnok-Doboka	Dés
Temes	Temesvár
Tolna	Szekszárd
Torda-Aranyos	Torda
Torontál	Nagybecskerek
Trencsén	Trencsén
Turóc	Turócszentmárton
Udvarhely	Székelyudvarhely
Ugocsa	Nagyszőlős
Ung	Ungvár
Vas	Szombathely
Veszprém	Veszprém
Zala	Zalaegerszeg
Zemplén	Sátoraljaújhely
Zólyom	Besztercebánya

Szapáry javaslatából nem lett törvény. Az elképzelés a municipalisták és a vármegye érdekeit szem előtt tartók heves ellenállásába ütközött. A javaslat – Ghyczy Kálmán szavaival – „*eleve halva született*”, mert megvalósulása esetén „*alkotmányunk évszázados védbástyáiból, a régi törvényhatóságokból kő kövön nem maradt volna*”. Pedig ha ez az elképzelés megvalósul, Magyarországon az alsó és középfokú igazgatás területi beosztása a költségek jelentékeny csökkenésével a közigazgatás és a lakosság javára kedvezőbben alakult volna.

A MEGYERENDSZER RACIONALIZÁLÁSA (1876)

A Szapáry-tervet legélesebben az ellenzék, Tisza Kálmán pártja támadta. A pártpolitikai helyzet azonban 1875-ben döntően megváltozott; a fúziós szabadelvűek kormánya biztos többségre támaszkodott, a törvényhozó testület összetétele is alkalmassá vált arra, hogy a pártok közötti torzszalkodás színtere helyett a törvényhozás fóruma legyen. A kormányzó Szabadelvű Párt 333 képviselőjével szemben csupán 33 függetlenségi, 24 nemzetiségi és 18 jobboldali képviselő hallatta szavát. 1876 májusában a Szabadelvű Pártból „*a bécsi egyezség el nem fogadása miatt*” kilépők Bánhidya Béla vezetésével Független Szabadelvű Pártot alakítottak, de az így elkülönült képviselők sem veszélyeztették Tisza Kálmán törvényhozói majoritását.

Az újdonsült miniszterelnök, aki a belügyi tárcát is irányította, hozzákezdhetett közigazgatási reformelképzelései megvalósításához. A nagy lendülettel megindult törvény-előkészítő munka éppen a törvényhatóságok területének szabályozásával kezdődött. Tisza személyes álláspontja meghatározta a reformterv főbb irányait és egyes részletmegoldásait is. A területrendezésről azt vallotta, hogy „*tabula rasa-ra építeni a forradalom dolga*”, az alkotmányos fejlődésnek a történelmi fejlemények alapjára kell építeni, és csak azt kell javítani, aminek javítására okvetlenül szükség van.

A minisztérium által benyújtott törvényjavaslatot a képviselők közül 1876. május 7-én választott közigazgatási bizottság véleményezte. A 21 tagú testületben 18-an a Szabadelvű Párt tagjai közül kerültek ki, így természetes, hogy az előterjesztés területrendezés-

sel kapcsolatos 22 pontjából 20-at módosítás nélkül elfogadtak. Hosszabb vita csupán a Jászkunság jövőjéről folyt. Tisza Kálmán Szapáry eredeti elképzelésétől eltérően nem támogatta az önálló Kiskun vármegye megalakítását, hanem ezt a területet Pest megyéhez kívánta csatolni. Szerinte egy ilyen kis törvényhatóság nem tudná közigazgatási költségeit fedezni, „*de szabálytalan is lenne, mert kigyó alakban szelne át Pest területét*”.

A bizottságban a kunok képviselője védte a történelmi vidék önállóságát a miniszterelnökkel szemben. Szerinte a területi szétdaraboltság nem akadályozta a jó közigazgatásnak. Hivatkozott a hazafias kun közszellemre, a történelmi jogokra és a „*haza oltárára tett súlyos hazafias áldozatokra*”. Álláspontját egyedül Mocsáry Lajos támogatta, aki feltétel nélkül „*respektálta a vármegyék régi határait*”.

A közigazgatási bizottság 1876. május 22-én változtatás nélkül jóváhagyta a kormány előterjesztését. Gullner Gyula bizottsági előadó május 24-én terjesztette azt a képviselőház elé, a javaslat feletti vita 1876. május 29-én kezdődött. A megyerendezési javaslat törvényhozási vitáján – a kormánylap szerint – „*a híres magyar lokális patriotizmus és a megyei politika ülte orgiáit, szemben a magyar hazafiság és az állami politika követelményeivel*”. A képviselők saját törvényhatóságai érdekeiért szálltak síkra. Jellemző például, hogy a törvényjavaslatban kijelölt 24 megyeszékhely közül 13-mal szemben éltek ellenindítvánnyal, és csupán egyetlen esetben fordult elő, hogy ezt a javaslatot nem a konkurens város képviselője tette.

Külön kell szólnunk az ellenzék szerepéről. A Függetlenségi Párt municipalista felfogást vallott. A parlamenttel szemben még mindig a vármegyét tartották alkalmasnak a kormány túlhatalmával szembeni ellenállásra. Elképzeléseik a megyei autonómia erősítésére, mindenekelőtt azonban a megyék területi integritásának tiszteletben tartására irányultak. A párt vezérszónoka, Mocsáry Lajos többször hangsúlyozta, hogy a megyei hatáskörhöz való ragaszkodás a „*leghatalmasabb emeltyűje a közszellemnek*”, és jogtörésnek tartotta, hogy a kormány önkényesen szétdarabolta a megyéket. A területi szabályozást gyakorlati okból is szükségtelenné tartották. Helfy Ignác szerint „*ez sok nagy érdek megbolygatásával jár és municipalista harcot idéz elő, amely sok*

kal veszélyesebb, mint az idegen államokkal való küzdelem”.

A parlamenti vita során felszínre került a területrendezési terv nemzetiségellenes tendenciája. Az erdélyi képviselők egy része úgy vélte, hogy a javaslat megyei területi rendezés alatt a Magyarországon élő, de nem magyar nemzetiségű népek háttérbe szorítását célozza. Borlea Zsigmond, akit ez idő tájt a legveszedelmesebb nemzetiségi agitátornak tartottak, azért nem fogadta el a törvényjavaslatot, mert szerinte az két reformot foglal magában: „adófelemelést, vagy inkább új adót, és a nemzetiségek erőszakos magyarosítását”. Mocsáry Lajos ezúttal is a nemzetiségi képviselők mellé állt: érthetetlennek találta az idegenek által lakott néhány törvényhatóság felszámolását. Az eljárást egyébként is különösnek tartotta, hiszen „a magyar történelemben nem volt példa arra, hogy megyét feldaraboljanak”.

A vitában számos politikai, közjogi érv hangzott el a javaslattal szemben. Az ellenzék minden alkalmat megragadott arra, hogy a „közösügyes politikát” vagy Tisza Kálmán párfordulását támadhassa. Csanády Sándor hangsúlyozta, hogy Tisza Kálmán szakított a múltjával, jelenleg hazai és nemzetellenes törekvések fűtik. Hajdú megye létrehozásával egyszerűen csak Debrecen akarja gazdagítani, de „azzal jutalmazhatja meg a belügyminiszter Debrecen önzetlen hazafias érzelmű polgárait, ha visszatér azon zászló alá, mely alatt küzdött nyolc éven át, és amelyet hűtlenül elhagyott”. Ragályi Nándor nem fogadta el a törvényjavaslatot, mert szerinte az „csak folytatása azon törvénykezési műtételnek, amellyel az 1867-es kiegyezők a törvényhatósági önkormányzatot 1867-től kezdve a zérusig megszüntették”. A jövő útját a kiegyezés felbontásában és a törvényhatóságok 1848 előtti helyzetének visszaállításában látta.

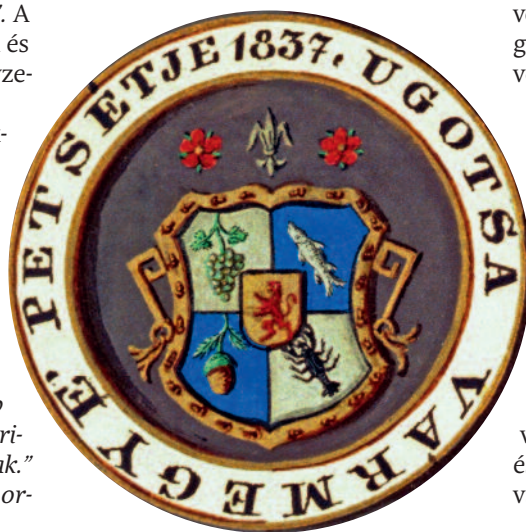
Több képviselő még ekkor is szükségtelennek tartotta a területi szabályozást. Simonyi Ernő szerint „igaz ugyan, hogy a megyék a térképen szaggatottan helyezkednek el; ez viszont nem jelenti azt, hogy szükséges a reform”. Kállay Béni is támadta a javaslatot. „Mi célt fog elérni, csak azt nem, hogy újabb megyéket teremtsen, újabb nevekkel, újabb konfigurációkkal, de ugyanazon attribútumokkal, melyekkel a régiek bírtak.” Helfy Ignác úgy vélte, hogy „ezen or-

Zemplén vármegye pecsétje

Szolnok-Doboka megye címere (fent)
Ugocsa vármegye címere (lent)

szág sokkal inkább képes még egy gyengébb, hiányosabb közigazgatást is elviselni, mintsem az egész rendszert felforgassuk”.

Földváry János jogosan vetette fel a tervezet következetlenségét. „A törvényjavaslatban egy határozott iránnyal vagy egy alapelv következetes keresztülvitelével nem találkozunk.” Szerinte célszerűtlenül alkot megyéket (Nagyküküllő, Brassó megye), megtúr olyan törvényhatóságokat, amelyeknek létjogosultságuk nincs (Fogaras), s célszerűtlenül egyesíti a megyéket (Belső-Szolnok, Kővár, Hunyad, Zaránd megye). Nem szünteti meg a kirívó területi aránytalanságot sem, hiszen Hunyad vármegye 132 négyzetmérföld, Nagyküküllő 24 négyzetmérföld területű lesz. Úgy vélte, „más alapokon kell felépíteni a kor igényeinek és a nemzet érdekeinek megfelelő magyar közigazgatás épületét”.

A képviselőház 1876. július 1-jén a javaslatot általánosságban elfogadta, s még azon a napon megkezdte annak részletes, paragrafusonkénti tárgyalását. A beadott 47 módosító indítvány jelzi, hogy éles harc alakult ki minden területért, megyeszékhelyi jogért. Nyolc ülésen keresztül tartott a vita, amikor 1876. július 13-án a közigazgatási bizottság javaslatát – a Tisza Kálmán által tett vagy általa jóváhagyott módosításokkal – elfogadták. A törvényjavaslatot a főrendi ház változtatás nélkül jóváhagyta, az uralkodó július 19-én szentesítette, és a *Budapesti Közlöny* még aznap kihirdette.

A törvény három fejezetből állt, az első fejezet öt paragrafusa szólt a területi szabályozásról, a második „a területi kiigazítás folytán egyesített vagy több részre osztott törvényhatóságok vagyonáról” rendelkezett, a harmadik fejezethez tartozó szabályok az új törvényhatóságokban alakítandó bizottságokra, továbbá a tisztújítási eljárásra vonatkoztak.

Az 1876. évi XXXIII. tc. a szorosan vett magyarországi területeken csupán a „legkirívóbb anomáliák” felszámolására törekedett. A négy különálló, történelmi terület önállósága ekkor szűnt meg. A nagyikindai és a 16 szepesi városi kerületet a törvény Torontál, illetve Szepes vármegyébe tagolta. A Hajdúkerületből, kilenc szabolcsi és három bihari községből megszervezte Hajdú vármegyét. A Jászkon kerület jászsági és nagykon részét a régi Külső-Szolnok vármegyével egyesítve Jász-Nagykun-

Szolnok vármegyévé alakította, a Kiskunságot beolvastotta Pest-Pilis-Solt vármegyébe.

Jelentőségében nagyobb és megoldásaiban is radikálisabb volt a törvény Királyhágón túli, Erdélyre vonatkozó része. Erdélyben még a múlt alkotásai iránti kegyeletről tanúskodó Tisza Kálmán-féle törvény is kénytelen volt alaposabb reformot végrehajtani. A korábbi 26 törvényhatóságot (nyolc vármegyét, öt székely és kilenc szász széklet, valamint négy vidéket) gyökeresen átszervezte 15 új vármegyét hozott létre. A magyar többségű Doboka megyét háromfelé osztotta, nyugati részét Szilágy, középső területét Kolozs, keleti részét Beszterce-Naszódhoz csatolta. A korábban 19 különálló részből álló Felső-Fehér megye túlnyomó része Nagyküküllő vármegyébe olvadt. Torda-Aranyos megyében egyesítette a korábbi Aranyosszékét és a régi Torda egy részét. Torda-Maros foglalta magába a Torda megyéből fennmaradó hányadot és a Marosszék területét. Az egykori Királyföldből Nagyküküllő és Szeben vármegye alakult.

A TRIANON UTÁNI ÚJÁSZERVEZÉS (1923)

A trianoni békediktátum következtében a régi Magyarország 63 vármegyéjéből mindössze tíz (Békés, Borsod, Fejér, Hajdú, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna, Veszprém) maradt meg eredeti határai között. Az országhatáron túlra került teljes egészében 28 vármegyei törvényhatóság, míg a csonka országterület és a szomszédok között 25 vármegyét osztottak fel. Ezek közül négy egykori vármegyének csupán néhány községe maradt az új államhatáron belül. A kényszerű határmódosítás szükségessé tette a területi közigazgatás átszervezését. Már az első nemzetgyűlési időszakban felmerült a közigazgatás területi korrekciójának igénye, főleg a megmaradt vármegyék és csonka törvényhatóságok határainak célszerű átalakítása. E tárgykörben komoly közigazgatási reformtervek (pl. Benisch Artúr projektuma) is születtek.

A második nemzetgyűlési ciklus idején, 1923-ban az ország rendkívüli pénzügyi gondjai szorították a Bethlen-kormányt a területi javaslat előterjesztésére. A tárgybéli törvényjavaslat *A közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről* címet viselte, tehát nem nevesítette a szükséges területi átalakításokat. Az ellenzék részéről Baross János elvi kifogást is emelt az elképzeléssel szemben, mert egy pénzügyi és közigazgatástechnikai törvényjavaslatba „minden előkészítés nélkül beledobták a csonka vármegyék nagy problémáját is”. A nemzetgyűlés képviselői közül mások is kifogásolták, hogy a kormány egy alkotmányos alapkérdést érintő, a vármegyék közjogi helyzetét gyökeresen meg-

változtató reformot pénzügyi részletkérdéseket szabályozó előterjesztésbe bújtatott.

Rakovszky Iván belügyminiszter úgy védekezett, hogy a vármegyék összevonását pénzügyi és közigazgatási szempontból halaszthatatlannak tartja, de nem tekinti véglegesnek. Azzal érvelt, hogy amikor az államháztartás egyensúlya érdekében az állami tisztviselői létszám 20%-os csökkentésére kényszerülnek, nem engedhető meg, „*hogy kétjárásos, egyjárásos, vagy gyakran ötközéses*” vármegyék maradjanak fenn. Putnoky Móric képviselő is utalt arra, hogy „*egy pár szomorúan megmaradt község képviseli a romját némely régi magyar vármegyéknek, és ennek a pár községnek közigazgatását 60-80 tisztviselő végzi*”.

Békés megyei települések címerai a Ferenc József és Erzsébet királyné tiszteletére készült emléklapon, 1879

MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSA, 1923–1938

A javaslat tárgyalásakor nagy hangsúlyt kapott a célzott területrendezésnek a trianoni békediktátumhoz való viszonya. Baross János azért támadta az előterjesztést, mert az „*nagy külpolitikai jogfeladást jelent*”, hiszen a csonka vármegyék nevében tervezett „egyesített” jelző a trianoni állapotok elfogadását jelenti, annak ellenére, hogy a trianoni béke 19. §-ában nekünk is biztosítva van az etnográfiai határkiigazítások elvi lehetősége. Márpedig „*nekünk ezen csonka vármegyéknek a demarkációján túli magyarok lakta részéhez a trianoni béke alapján feltétlen világos és elvitathatatlan jogaink vannak*”. Putnoky Móric is úgy vélte, hogy nem szabad a csonka megyéket beolvasztani, „*egy szálát sem szabad elszakítani a határon túlra kerülőktől*”. A belügyminiszter – miközben nem zárkózott el a szöveg korrekciójától – arra utalt, hogy amikor a „*megcsonkult ország területén megmaradt és megcsonkult törvényhatóságok szervezetében bizonyos változásokat eszközlünk, ezáltal egyáltalán nem akarjuk kifejezni azt, mintha a trianoni béke határozatait az országra előnyösnek és igazságosaknak tartanánk*”.

Az összevont vármegyék nevében szereplő „*közigazgatásilag egyelőre*

A KÖZIGAZGATÁSILAG EGYELŐRE EGYESÍTETT VÁRMEGYÉK
Borsod és Gömör-Kishont
Csanád, Arad és Torontál
Komárom és Esztergom
Nógrád és Hont
Szabolcs és Ung
Szatmár, Ugozca és Bereg

egyesített” megjelölést a nemzetgyűlés végül F. Szabó Géza kormánypárti képviselő javaslata nyomán fogadta el. A képviselő előterjesztése is arra utalt, hogy az egyesítés a törvényhatóságok területének általános rendezéséig tart, és alapvető célja, hogy a határon kívül rekedt „*szegény, szenvedő véreink ebből is reményt tápláljanak*”. A miniszter – a más képviselők által javasolt „*összevont*” megjelöléssel szemben – ragaszkodott az „*egyesített*” jelzőhöz, mert az „*összevont*” jelző „*véglegesebbet és többet fejez ki, mint az egyesített szó*”. Az elfogadott kifejezés történelmi hagyományt is őrzött, hiszen például Gömör és Kishont megyék hagyományosan a „*törvényesen egyesült*” megjelölést használják.

A törvényjavaslat vitájában felmerültek helyi korrekciós igények is. Szíj Bálint Komárom vármegye közösségének tiltakozását – sikertelenül – tolmácsolva bejelentette, hogy ha a törvényhatóságot Esztergom megyéhez csatolják, a megyebizottsági tagok lemondanak. Kis Menyhért képviselő viszont elérte, hogy az egykori Torontál vármegye hét községe torontáli járásként az új, Makó központú Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegyéhez kerüljön. A törvényjavaslat előadója maga javasolta, hogy Elek község maradjon (az amúgy is megcsonkított) Arad vármegyében, továbbá a régi Bereg vármegye négy községe – mivel a nemzetgyűléstől külön kérték a forgalmi, tanügyi, egészségügyi, kereskedelmi és gazdasági viszonyaikkal alaposan indokolták – kerüljön ideiglenesen Szabolcs és Ung vármegyéhez.

Az 1923. évi XXXV. tc. alapján 1938-ig 25 vármegyei törvényhatóság működött. A közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék szervezetileg egy közigazgatási egységet képeztek, közös székhelyeik, közös testületeik és tisztviselőik voltak. A korabeli törvényhozás megtartotta tehát a csonka vármegyéket, tovább élt a vármegye kifejezés, és megmaradtak legrégebbi közjogi egységeink történelmi nevei is. ♦

STIPTA ISTVÁN

VISSZATÉRT VÁRMEGYÉK 1938-1945

Az első bécsi döntés értelmében a Felvidék déli része visszakerült Magyarországhoz. A 11 927 km² terület birtokbavétele 12 korábbi magyar vármegye státuszában jelentett változást. Az 1938. évi

XXXVI. tc. nyomán az érintett egykori vármegyék (Abaúj-Torna, Bereg, Esztergom, Gömör és Kishont, Győr, Hont, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Zemplén, Ugozca, Ung) egyes részei újra az országhatárokon

MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSA, 1938/1941-1944

belülre kerültek. Megszűnt Komárom-Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye, elkülönült egymástól Esztergom és Komárom törvényhatósága. A területbővülés nyomán létrejött két ideig-

lenes (k.e.e.) területi egység, Nyitra és Pozsony, továbbá Bars és Hont vármegye.

Kárpátalja 1939-es visszafoglalása szintén hatással volt az érintett megyék hatáira. Az 1939. évi VI. tc. által hivata-

lossá tett változás nyomán Bereg visszakapta területét, Ungot részlegesen restaurálták, területének egy része Szlovákiához került. A három érintett közigazgatási egység (Bereg, Máramaros, Ung) ezt

követően nem vármegyei szervezetben működött, helyette önkormányzati testület nélküli közigazgatási kirendeltségeket hoztak létre.

Az 1940-es második bécsi döntés következtében Észak-Erdély visszakerült Magyarországhoz. A döntést az 1940. évi XXVI. tc. tette a belső jog részévé. Ennek megfelelően hét egykori magyar vármegye (Beszterce-Naszód, Csík, Szilágy, Szatmár, Ugocea, Szolnok-Doboka, Máramaros) kapta vissza eredeti területét. Nem teljes egykori területével jött vissza Bihar, Háromszék, Kolozs, Udvarhely és Maros-Torda vármegye. A közigazgatás rendezése során Máramaros vármegye északi részét az egy évvel korábban kialakított kirendeltséghez csatolták, déli területe őrizte meg a vármegye történelmi nevét. A területi arányosítás során Beszterce-Naszód vármegye kiegészült Kolozs törvényhatóságának ide gravitáló részével.

A Délvidék és a Muraköz 1941-es visszacsatolása szintén jelentős belső változásokkal járt. Öt vármegye (Baranya, Bács-Bodrog, Csongrád, Vas, Zala) visszakapta korábbi területét. Ennek megfelelően 1942. január 1-jétől Magyarországon 44 vármegye és három közigazgatási kirendeltség látta el a közigazgatás középszintű teendőit. A következő években döntő változások következtek a területi igazgatásban. Az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény szerint Magyarország köteles volt visszavonni az összes magyar csapatot és hivatalnokot az 1937. december 31-én fennállott határok mögé. A magyar közigazgatás területi beosztásának ideiglenes rendezéséről szóló 4330/1945 (VI. 8.) M. E. rendelet öt vármegyét összevonással megszüntetett, új megyeszékhelyeket állapított meg, és jelentős vármegyék közötti területátcsatolást rendelt el.

Megyerendezés 1950-ben

Magyarországon a hagyományos közigazgatást 1949-ben szinte teljesen felszámolták, s helyette szovjet típusú igazgatást vezettek be. Még a terminológiák egy részét is átvették a nagy szovjet testvértől. Közigazgatás helyett az államigazgatás kifejezést használták, ami egyébként pontosan kifejezte, hogy már nem a „köz”, hanem az állam érdekében történik az igazgatás. A magyar tanács kifejezés pedig az orosz „szovjet” szó tükörfordítása volt. A tanácsrendszer bevezetését megelőzően hajtották végre azt a területrendezést, melynek során felszámolták a békeszerződések következtében keletkezett, határ menti csonka vármegyéket, és az addig működő 25 történelmi vármegyéből 19 megyét alakítottak ki – ezzel együtt a vármegye helyett bevezették a megye elnevezést.

A MEGYÉK

A megyék nevének, székhelyének és területének megállapítása tárgyában kiadott, 4.343/1949. (XII. 14.) M. T. sz. rendelet alapján Pest megyét Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területéből alakították ki. A megye székhelye Budapest lett. Ezzel Pest megye az ország harmadik legnagyobb területű, ugyanakkor központi fekvésénél és népességénél fogva a legjelentősebb megyéje lett. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részéből és Bács-Bodrog vármegye megmaradt területeiből alakították ki Bács-Kiskun megyét. Az ország legnagyobb megyéjét azonban továbbra is az északi és déli területek eltérő fejlődési tendenciái, kulturális hagyományainak különbözőségei jellemezték, valamint a két „régió” versengése szűkös anyagi forrásokért. Az újonnan kialakított megye székhelye Kecskemét lett, amelynek viszonylagos fejlődése feszültségekkel járt. Bács-Bodrog vármegye korábbi székhelye, Baja fejlesztése ezután háttérbe szorult.

Komárom megyét Esztergom-Komárom vármegye területéből hozták létre, de csatoltak hozzá területeket Veszprém és Fejér vármegyéből is. A megye székhelyévé a „klerikális” Esztergom helyett Tatabányát emelték. Az érseki székhelyet ezután évtizedekig diszkriminatív módon hátrányosan kezelték. Fejér megye kisebb módosításokkal megmaradt Székesfehérvár székhellyel. Nógrád megyét Nógrád-Hont vármegyéből és Heves vármegyéből alakították ki. Székhelyéül a „reakciós” Balassagyarmat helyett – mivel itt az 1945-ös választáson feltűnően kevesen szavaztak a Magyar Kommunista Pártra – Salgótarjánát választották.

Győr-Sopron megyét Győr-Moson és Sopron vármegyék területéből, valamint Vas vármegye egyes részeiből hozták

létre. Székhelye a megye legnagyobb városa, Győr lett. Veszprém megyét a róla leválasztott területekért Zala és Vas vármegye területéből kárpótolták. Székhelye Veszprém maradt. Zala megyét viszont elérte Rákosi Mátyás kicsinyes bosszúja, mivel az 1945. évi választásokon listavezetőként nem sikerült a mandátumhoz szükséges 12 ezer szavazatot megszereznie. „Némi segédletre” volt szüksége a hiányzó voksok megszerzéséhez, ezért Zala vármegyétől elvették a Balaton-part egy részét. Egy kis területet viszont kapott Vas és Somogy vármegyéből. Székhelye továbbra is Zalaegerszeg maradt. Somogy megye Veszprém vármegyétől Siófokot és más területeket s Tolnától is egy kis részt kapott. Székhelye Kaposvár. Baranya megye Somogy vármegyétől kapott egy kis területet. Székhelye hagyományos központja, Pécs.

Csongrád megye több változást is megélt. A megye területéhez csatolták Csanád-Arad-Torontál vármegye nyugati és központi részét, a megyeszékhely pedig a korábbi csongrádi Szentes, illetve a csanádi Makó helyett Hódmezővásárhely lett, hiszen Szeged – a Jugoszláviával szemben kiéleződött helyzet miatt – ekkor nem jöhetett szóba. Szeged 1962-ben kapta vissza megyeszékhelyi rangját. A délszláv állammal 1948-tól gyorsan romló kapcsolat miatt a térségben elmaradtak a beruházások is. Ez különösen Makót és Szegedet érintette kellemetlenül.

Békés megye Csanád-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől kapott területeket. Ezzel egy időben az 1700-as évektől központi szerepet játszó Gyuláról Békéscsabára helyezték át a megyeszékhelyet. A második világháború végén még többnemzetiségű megye fajúsi közösségeit erőteljesen megboly-

gatta a két legnépesebb helyi nemzetiiséget, a németet és a szlovákokat érintő kitelepítés, illetve lakosságcsere, amelynek során egész falvak néptelenedtek el.

Szolnok megyét Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéből, illetve Heves vármegye egyes részeiből alakították ki. Székhelye hagyományosan Szolnok. Hajdú-Bihar megyét Hajdú vármegyéből, továbbá Bihar vármegye nyugati és Szabolcs vármegye déli részeiből alakították ki. Székhelyéül természetesen kiálkozott a régió legnagyobb városa, Debrecen. Szabolcs-Szatmár megye Szatmár vármegye és Szabolcs vármegye egyes részeinek egyesítéséből jött létre. Székhelye Nyíregyháza.

Heves megyét Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből, Nógrád vármegyéből, Hont vármegyéből és Borsod-Gömör vármegyéből alakították ki. Székhelye történelmi központja, Eger maradt. Borsod-Abaúj-Zemplén megye létrehozása is nagyobb változásokat eredményezett. A történelmi Borsod vármegyéhez hozzásatolták Gömör és Kishont Trianonban Magyarországnak meghagyott részeit, majd 1950-ben hozzákapcsoltak három úgynevezett csonka vármegyét is: Abaúj-Tornát, Zemplén és Szabolcs vármegyét. Az így kialakított megye a második legnagyobb területi egység lett Bács-Kiskun megye után. Székhelye Miskolc. Ezt a megyét érintette leginkább az 1950-es évek erőltetett iparosítási politikája. Az iparosítást azonban nem követte megfelelő kolonizáció és lakásépítés. A dolgozók közül sokan ingázni kényszerültek, miközben elmaradt a tömegközlekedés fejlesztése is.

A megyék összevonása után megszűntek a községi jogállású megyeszékhelyek (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó). A magyar közigazgatás történetében először minden megyeszékhely városi jogállású település lett. A megyeszékhely státuszukat elvesztő települések (Baja, Balassagyarmat, Berettyóújfalu, Esztergom, Gyula, Makó, Mátészalka, Sátoraljaújhely, Sopron, Szentes, Szikszó) sok tekintetben hátrányos helyzetbe kerültek, hiszen az állami beavatkozás révén az igazgatási központ fontos fejlesztési lehetőséggel járt együtt.

A 19 megyei tanács az államigazgatási hierarchia középső fokán álló szervek uniformizált szervezeti struktúráját kapta. A központi akaratot közvetítették az alájuk rendelt helyi tanácsok felé, s azok irányító, ellenőrző, felügyeleti szervei voltak. A megyei tanács döntött a helyi tanácsok pénzügyi ellátásáról, támogatásáról. A tanácstörvény koordi-

náló jogkörrel ruházta fel a megyei tanácsokat. Az államosítás ezt a hatáskört még tovább növelte, hiszen a helyi ipar, a mezőgazdaság döntő része, a kereskedelem, lakásgazdálkodás, egészségügy, oktatás, infrastruktúra és egyéb szolgáltatások döntő hányada az irányítása alá került.

A megyei tanácsok azért kaphattak ilyen széles jogkört, mert ahhoz túlságosan is nagyok voltak, hogy a helyi társadalom törekvéseinek érdekképviseletéi legyenek, ahhoz viszont erőtlének, hogy igényt tarthassanak a központi hatalom funkcióinak decentralizálására. Így alkalmasnak bizonyultak a központi vezérlés, a centralizáció megvalósítására.

A VÁROSOK

Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya és az első tanács törvény (1950. évi 7. sz. tvr.) megszüntette a törvényhatósági jogú város kategóriáját, s a városokat három kategóriába sorolta: 1. közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt város, 2. közvetlenül a megyei tanács alá rendelt város, 3. a járási tanács alá rendelt város. E városkategóriák között jelentős különbségek voltak mind a népességszám, a gazdasági és területi fejlettség, a közigazgatási és szervezési funkciók, mind pedig az önkormányzati történeti hagyományok tekintetében. A tanács törvény

megszüntette a főváros autonómiáját, tulajdonától megfosztották, bevételi formáit államosították. Úgy tűnt, mintha Budapest lenne az ország 20. megyéje. A Fővárosi Tanács nevéből elhagyták a „fő” szót, és egyszerűen a Budapesti Városi Tanács nevet kapta. A megyéknek szánt összes rendelkezés Budapestre is vonatkozott.

A szovjet típusú diktatúrák településpolitikáját az urbanizáció és az erőteljes iparosítás jellemezte. Így a városokat támogatták a falvakkal szemben, hiszen a vidéki lakosságra mindig bizalmatlanul tekintettek, a városokban, különösen a lakótelepeken lakókat pedig jobban ellenőrizhetőnek, irányíthatóknak tartották. Mindezt azzal az ideológiával támasztották alá, hogy a szocialista társadalomban a munkásosztály az uralkodó osztály. A munkásság fele azonban falun élt és ingázásra kényszerült. Magyarországon az 1950-es évektől a városok erőltetett bővítése a szó nyugat-európai értelmében nem jelentett valódi városiasodást. A szocialista város létrejötté nem eredményezte a civil társadalom kiépülését, a városi önkormányzat kialakulását, a szabadságjogok bővülését, kamarák, önszegélyező körök, szakszervezetek, klubok, pártok, polgárőrség, egyházközségek szerveződését.

Valójában a városok sok helyütt több tízezer, társadalmi gyökereit veszített

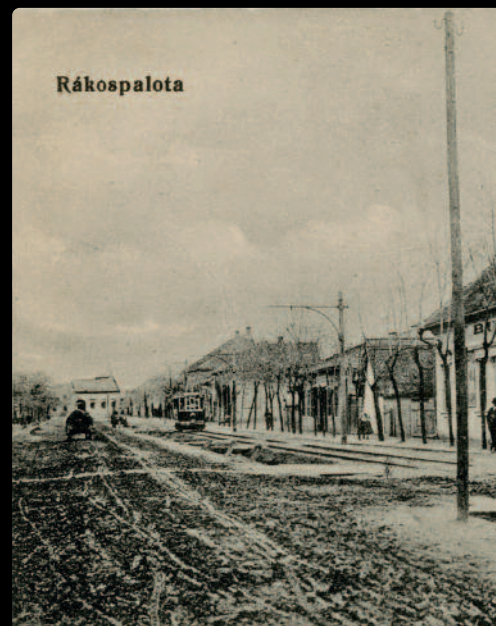
munkavállaló lakótelepe lett. A szocialista iparosítás során a beruházási javak szűkössége arra kényszerítette a településfejlesztés irányítóit, hogy a beruházásokat elsősorban a kiemelt, úgynevezett szocialista városokra koncentrálják. Az országos hatáskörű szervek (Országos Tervhivatal, minisztériumok), illetve a megyei tanácsok döntöttek a meglévő pénzeszközök elosztásáról és jelölték ki a támogatandó települések körét. Közülük néhányat kifejezetten a mesterségesen telepített nehézipar tett várossá. Ezért alaprajzuk és arculatuk mérnöki tervsztalokon született és nem szerves fejlődés révén alakult ki.

A második tanács törvény 1954-ben bizonyos értelemben közelített a magyar városigazgatási hagyományokhoz. Kiemelte ugyanis Debrecen, Miskolc, Szeged városokat a megyei közigazgatás alól, és megyei jogú városokká nyilvánította őket. Az 1960-as évek derekától kezdtek megerősödni a másodlagos hatalmi központok, a megyeszékhelyek. Ettől kezdve a fejlesztési eszközöket megyékre bontva osztották szét az országos központokban, a további leosztás a megyék feladata lett. Ennek következtében a megyeszékhelyek kedvező pozícióba kerültek, s a hatvanas években és a nyolcvanas évek elején növekedni kezdtek olyan városok, mint Veszprém, Zalaegerszeg vagy Szekszárd. ♦

Rákoscaba — Piac-tér

M Rákoscaba, Piac tér a református templommal, 1916

Rákospalota

M Rákospalota, Fő utca, 1910 körül

Göbösai Mátysföldé.

Dócsy-nyeraló

SIPOS ANDRÁS

Nagy-Budapest létrehozása

Pest, Buda és Óbuda, valamint a Margit-sziget egyesítéséről az 1872. évi 36. törvénycikk rendelkezett, és Budapest ekkor megállapított közigazgatási határai 1950-ig lényegében változatlanok maradtak. Kiseb kiigazítás 1930-ban történt, amikor a fővároshoz

csatolták az 1920-as években kiépített csepeli állami kikötő területét, valamint Budakeszi határából a főváros tulajdonát képező erdőrészt. Az országgyűlés 1949. december 20-án szavazta meg az 1949. évi 26. törvényt, amely 1950. január 1-jével Budapest-

Nagy­tétény, 1910 körül

Rákosszentmihály,
a Világ mozi épülete

Budafok, Templom tér
az 1910-es években

A második városegyesítés

hez csatolt 7 addig önálló várost és 16 nagyközséget. Budapest azóta létezik a mai határai között. Nagy-Budapest létrehozása nyilvánvalóan a Rákosi nevével fémjelzett diktatúra berendezkedésének egyik állomása volt. Az addig is nagy beépítetlen vagy lazán

beépített területekkel rendelkező főváros kiterjedése ezzel több mint kétszeresére, 207 km²-ről 525 km²-re nőtt. „Kis-Budapest” 1 millió 58 ezer fős lakosságát 531 ezer fővel gyarapította a „második városegyesítés”.

Régóta meglévő és napjainkban is rendre felbukkanó nézet, hogy Nagy-Budapest a mai formájában a Rákosi-rendszer megalomán alkotása, politikai indítékból, a szakmai szempontokat felülírva csatoltak olyan területeket is Budapesthez, amelyek arra „még nem értek meg”. Tény, hogy a belső kerületeket és a becsatolt területeket teljesen uniformizáltan kezelő igazgatási konstrukció és az utasításos tervezettség intézményi környezete, amelyben mindez működni kényszerült, nem felelt meg sem a főváros, sem a „peremkerületek” adottságainak és szükségleteinek. A fővároshoz csatolandó települések körének megállapítását azonban Magyary Zoltán és az általa vezetett Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet már az 1930-as évek végén elvégezte, s az akkori javaslat csak annyiban tért el az 1949. évi döntéstől, hogy az egyesítést még Vecsésre is kiterjesztette volna.

AZ ELŐVÁROSI GYŰRŰ KIALAKULÁSA ÉS PROBLÉMÁI

Nem volt gyakori jelenség a korabeli Európában, hogy egy Budapest méretű város a körülötte kialakuló elővárosi gyűrű „bekebelezése” nélkül fejlődjön milliós metropolisszá. Budapest sajátosságai közé tartozott, hogy közigaz-

gatási határain belül is bőséges tartalék területekkel rendelkezett. Ugyanakkor a 19. század közepétől a környék addig meglehetősen önálló életet élő agrárjellegű községei bekapcsolódtak a városfejlődés folyamatába. Társadalmi-települési arculatukat egyre inkább a nagyvároshoz fűződő szoros mindennapi kapcsolat határozta meg. A legviharosabb fejlődést azok a telepek éltek meg, melyek a 19. században kifejezetten a nagyváros tözsomszéd-sága adta ösztönzők kihasználására létesültek.

Az első céltudatos telepítés 1831-től északon, a Károlyi-uradalomhoz tartozó káposztásmegyéri pusztán történt. Az utóbb Újpest nevet nyert település az 1873. évi városeejesítés idejére közel tízezer lakosú községgé fejlődött. Kialakult községgyűrűről azonban ekkor még nem beszélhetünk. Kispeszt, Pestszentlőrinc és Pestszenterzsébet leendő területén csak az 1860-as években indult meg a parcellázás. A század végére azonban már peremközségek teljes koszorúja képződött Budapest körül, több mint százezer embernek adva otthont.

A fejlődés a várossal való tervszerűen összenövésük felé mutatott. Az elővárosi övezetben a vidékről felvándorló kispénzű ember is elfogadható áron juthatott telekhez. Építkezés révén megtakaríthatta a horribilis budapesti lakbért, a nagyváros zaja és bűze helyett a megszokott vidéki életformára emlékeztető körülmények közé került. A kis konyhakert, gyümölcsfa, baromfiól lehetővé tette a megélhetési költségek

csökkentését. A budapestiek kiköltözését hasonló okok ösztönözték. 1920-ban ötvenezer budapesti születésű lakos élt a peremövezetben. A századfordulót követő két évtizedben zajlott le a gyáripar nagyobb arányú térfoglalása az elővárosokban. Leggyorsabban ekkor az északi iparvidék fejlődött. Az immár ötvenezer lakosú Újpest 1907-ben elsőként érte el a városi rangot.

A két világháború között a Dél-Pesthez kapcsolódó települések (Pestszenterzsébet, Kispeszt, Pestszentlőrinc, Csepel) fejlődése volt a legdinamikusabb. A még bőségesen rendelkezésre álló, jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező szabad területek kedvező terepet kínáltak a háború után könnyűipari gyárak telepítéséhez. Csepelen a Weiss Manfréd-művek megszilárdította a világháború előtt megszerzett pozícióját, s a magyar nehézipar fellegvára lett. A peremövezet lakosságán belül nagyobb súlyt képviselt az ipari munkásság, mint magában a fővárosban: a keresők közel felét – a városokban még nagyobb hányadát – tették ki, miközben Budapesten 30 százalék volt az arányuk.

Ez a térség politikai arculatán is markánsan tükröződött: erős munkásmozgalmal s a szociáldemokrácia jó választási szereplése miatt „vörös övezetként” is emlegették. 1939-ben pedig a nyilasok kiemelkedően jó szereplése jelezte, hogy az új, fiatal munkásgeneráció jelentős része a szélsőjobb oldali „koreszmék” vonzásába került. 1930-ban a környékbeli munkásság mintegy 30 százaléka járt budapesti üzemekbe dolgozni, ők adták a budapesti gyár-

← Újpesti utcakép (Árpád út) az 1910-es években
→

ipari munkáslétszám mintegy ötödrészt. A peremövezetből és a távolabbi környékről együttesen mintegy 80 ezer fő „ingázott” nap mint nap budapesti munkahelyére.

A nagyvárossal szoros mindennapi kapcsolatban élő lakosság már városias szintű infrastruktúrát és szolgáltatásokat igényelt volna, amit a peremtelepülések saját erejükre támaszkodva nem biztosíthattak. Úthálózatuk nagyobbik részét – Újpest és Pestújhely kivételével – földutak tették ki. Villany valamennyi településen volt, vízvezeték azonban még a városokban sem mindenütt. Legtöbb helyen a csatornázás is hiányzott, gázszolgáltatás pedig csupán Újpesten és Kispesten létezett. A települések külső képe is csak kevés helyen utalt városias jellegre.

A peremtelepülések szolgáltató intézményrendszere a nagyváros közelsége folytán sok tekintetben „féloldalas” volt. Az itt élők elsősorban a budapesti oktatási, egészségügyi intézményeket vették igénybe. Míg Budapesten több mint 18 ezer gyógyintézeti ágy volt 1940-ben, a feleakkora népességű peremövezetben alig több mint kétezer, és ezek egy része is különleges rendeltetésű (tüdőgyógyintézet, tüdőbeteg-kórház) volt. Hasonló aránytalanság figyelhető meg a magasabb fokú oktatási intézményeknél: a peremövezet középiskolái csupán tizedannyi férőhellyel rendelkeztek, mint a budapestiek.

A teljes közigazgatási elkülönülés fenntartása ellentétes volt mind a fővá-

ros, mind a környékbeli lakosság érdekeivel. A peremtelepülések azonban az önállóság megőrzésében és a városi rang elnyerésében látták érdekeik érvényesítésének lehetőségét, ami a két világháború között sikerült Kispestnek, Rákospalotának, Pestszenterzsébetnek, Budafoknak és Pestszentlőrincnek is. A fővárosba való teljes betagozás esetén joggal tartottak önkormányzatuk elvesztésétől, közterheik ugrásszerű növekedésétől. A kérdés kompromisszumos megoldásának legfőbb akadályát mégsem elsősorban a városok közötti ellentétek jelentették, hanem a főváros politikai helyzete. Egyesítés esetén nem csupán Budapest országos politikai súlya nőtt volna nagyobbra annál, amit a kormányzat kívánatosnak tartott, hanem a várospolitikai erőviszonyai is jelentősen módosultak volna.

Miközben a hivatalos politika álláspontja legalábbis ellentmondásos, magatartása pedig passzív volt, szakmai körökben a harmincas években már általános elfogadást nyert Nagy-Budapest gondolata. Fogas kérdésnek bizonyult azonban, hogy ez milyen szervezeti formában valósítható meg. Budapest kerületei akkor nem rendelkeztek önkormányzattal, előljárásaik alig voltak többek, mint a városháza kihegyezett hivatalai. Újpest, Pestszenterzsébet, Kispest azonban már „saját jogon” is az ország legnagyobb városai közé számítottak. Őket nem lehetett egy budapesti kerületi előljárásság szintjére süllyeszteni, de a sok nagy

Pesterzsébet, Perkovits Károly fűszer- és vegyesáru-üzlete, 1920-as évek

múltú, sajátos társadalmi miliójére, élénk helyi közéletére büszke község is késhegyig menő harcot folytatott volna egy ilyen megoldás ellen.

A településeket önállóságuk megtartásával, valamiféle „Budapest vármegye” keretében rendeljék a főváros alá? Ebben a konstrukcióban is nyomasztó lett volna Budapest erőfölénye, a környék elnyomva érezte volna magát. Az is felmerült, meg kell akadályozni, hogy a Nagy-Budapest révén megoldandó problémák a „környék környékén” termelődjenek újra. Tehát nemcsak a várost közvetlenül övező gyűrűt, hanem a „távolabbi környéket” is egységes koncepció szerint kell fejleszteni. Azaz meg kell találni a Nagy-Budapest és a tágabb agglomeráció intézményes kapcsolatának megfelelő formáit is.

AZ ELSŐ EGYESÍTÉSI ELKÉPZELÉSEK

A szomszéd községek Budapesthez csatolásáról szóló első átfogó, város és környéke kapcsolatának alapos felmérésén alapuló tervezetet még 1908-ban közzétette Bárczy István polgármester és közeli munkatársa, Harrer Ferenc. A fővárossal való egyesítést már akkor indokoltak és megérettnek tartották Új-

Rákosszentmihály, a lóvasút végállomása a Pálffy téren (fent)
Rákosszentmihály, a villamosvasút állomása (lent)

pest, Rákospalota, Rákosszentmihály, Kispest, Erzsébetfalva (a későbbi Pest-szenterzsébet), Albertfalva, Budafok és Kistétény (a későbbi Budatétény) esetében. Felvetették Cinkota, Rákoskeresztúr és Csepel becsatolását is. Politikai támogatás híján azonban hosszú időn át nem történt előrelépés. Szendy Károly polgármester ebben az ügyben Magyary Zoltánnal és intézetével épített ki együttműködést. Szendy 1934–1944 között állt a városigazgatás élén, eszménye a szakszerű, hatékony, szociális szellemű közigazgatás volt. Magyaryék a „perifériális indexnek” nevezett mutató segítségével határozták meg a részletes városkörnyék-vizsgálatba bevonandó településeket.

Ezt a jelzőszámot – mely arra volt hivatott választ adni, hogy az egyes környéki települések mennyiben tekinthetők „a nagyvárosi maggal teljes életközösséget fenntartó lakótelepek” – a népességnövekedés, a lélekszám, az agrárfoglalkozásuk aránya és a városmagtól való távolság adataiból képezték. Azon településeken, amelyeket ennek alapján a budapesti településeggyütteshez tartozónak ítélték, teljes körű műszaki felmérést végeztek, mely kiterjedt a beépítettség, a beépítési mód, az útburkolatok, a közművek és a közlekedési ellátottság vizsgálatára, s ennek nyomán alakult ki az 1949–50. évi rendezést már előrevetítő területi javaslat.

A városkörnyék politikai helyzetét komoly mértékben érintette, hogy 1938-ban Pest vármegye alispánjává választották Endre Lászlót, a nyilasok iránti rokonszenvéről ismert, rendkívül erőszakos szélsőjobboldali politikust,

A kívánatos integráció szerve A FŐVÁROSI KÖZMUNKÁK TANÁCSA

1870 óta létezett egy olyan szerv, amely potenciálisan alkalmas volt arra, hogy a kívánatos integrációt legalább a városrendezés és az építésügy terén biztosítsa. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának (FKT) rendeltetése eredetileg az egységes Budapest megteremtése volt. Elnökét, alelnökét és tagjainak felét a kormány nevezte ki, tagjainak másik felét a főváros önkormányzati szerve választotta. Döntési joggal rendelkezett a városszerkezet és városépítés stratégiai kérdéseiben, hatáskörébe tartozott a közterületek elnevezése is. A

fővárosnak a városképet befolyásoló határozatait felülbírálhatta, az építési engedé-

1938–1941 között több belügyminiszteri rendelettel több mint húsz további településre terjesztették ki az FKT hatáskörét, de ezek közigazgatási becsatolását Szendy Károly polgármester már nem javasolta, Budapest „szorosan értelmezhető környékét” az 1938-ban megállapított területtel tekintette azonosnak.

lyek ügyében másodfokú hatóságként döntött.

Az 1937-ben megalkotott építésügyi és városrendezési törvény az FKT hatáskörét kiterjesztette a főváros környékére. A „környék” fogalmának pontos körülírását rendeleti szabályozásra bízta. Ennek alapján a belügyminiszter nagyjából az 1950-ben létrehozott Nagy-Budapest területével megegyezően állapította meg az FKT illetékességét, azzal az eltéréssel, hogy – Magyary Zoltán javaslatával megegyezően – Vecsést is ide sorolta.

BUDAPEST TERÜLETÉNEK ÚJ MEGÁLLAPÍTÁSÁRÓL

A nagytőkések és földbirtokosok népellenes államhatalma évtizedeken keresztül gátolta a Budapesttel szomszédos – főleg munkáslakta – településeknek a fővárossal történő egyesülését. A múlt reakciós rendszere ezzel is megakadályozni törekedett az ország központjában, a főváros önkormányzatában a munkásosztály politikai befolyásának érvényesülését. Az elmúlt rendszernek ez a merev ragaszkodása a gazdaságilag összefüggő s egymásra utalt településeknek mesterkéltné közizgatási elkülönítéséhez a Budapest környékén lakó dolgozóknak – gazdasági lehetőségeik, kulturális életük és egészségügyi viszonyaik szempontjából – súlyos hátrányokat jelentett.

A főváros és a környező települések dolgozóinak évtizedes vágya válik most valósággá azzal, hogy a Magyar Népköztársaság országgyűlése megteremti a fővárossal egy gazdasági egységet képező városok és községek közizgatási egységét.

I. §

Az országgyűlés Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota és Újpest megyei városokat, Albertfálva, Békásmegyery, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom és Soroksár nagyközségeket Budapest fővárossal egyesíti.

2. §

(1) A főváros egyesített területe – igazgatási szempontból – kerületekre tagozódik.

(2) A kerületek számát, határát és elnevezését a minisztertanács rendeletben állapítja meg.

A Magyary–Szendy-féle elképzelést döntően igazgatásszervezési logika határozta meg. Azokat a téregységeket igyekeztek megkeresni, amelyekben a közizgatás adminisztratív és szolgáltatásszervező funkciói a leggazdaságosabban és leghatékonyabban láthatók el. Az új kerületi beosztásnál elsősorban az arányos és optimális lakosság-számot (a tervezett kerületek átlagos lélekszáma 96 ezer fő körül volt), valamint a kerületi előjárásági székházak megközelíthetőségét vették figyelembe. Szemléletüket áthatotta a harmincas éveknek az a jellegzetes gondolköre, mely szerint a közizgatásnak a gazdasági életben tapasztalható tendenciákhoz kell felzárkóznia, azaz a kor legfőbb parancsa a racionális, nagyüzemszerű működés.

Ehhez képest a helyi identitás erősítésének, a lokális kötődésből származó erőforrásoknak, a közösségformálásnak csekély jelentőséget tulajdonítottak. Merészen kívántak élni az autonómiát többnyire viszonylag friss élményként, intenzíven megélt és azt féltő, az integrált helyi társadalommá válás útján még jobbára csak elindult „peremtelepülések” összevonásának eszközével.

A tervezet mindent átható racionalizmusának látszólag ellentmond, hogy az összevonásokat a kialakult közizgatási határok tiszteletben tartásával képzelte el, s Kis-Budapesten belül még a kerületi beosztás legnyilvánvalóbb anomáliáinak korrigálására sem próbálta kihasználni az átszervezés adta lehetőséget. Valószínűleg a javaslattal szemben amúgy is elsöprő erejűnek ígérkező politikai ellenállást próbálták mederben tartani azzal, hogy nem nyitottak „újabb frontot”.

A tervet Pest vármegye vezetése és az érintett települések önkormányzatai is határozottan elutasították, és az illetékes fórumok nem tárgyalták. A kormány viszont 1944 februárjában jóváhagyott egy törvénytervezetet, amely elvben kimondta a Szendy által javasolt terület Budapesthez csatolását. A javaslattal az országgyűlés elé terjesztésére azonban a német megszállás miatt már nem kerülhetett sor.

DÖNTÉS NAGY-BUDAPESTRÓL

Létezik olyan vélemény, mely szerint a kommunista párt az 1947. augusztus 31-én tartott országgyűlési választások eredményei nyomán „határozta el”

Nagy-Budapest létrehozását, mivel a főváros és a peremövezet szavazatait összegezve Nagy-Budapesten a két munkáspárt együttesen abszolút többséget ért volna el. A pártapparátusban valóban készültek ilyen számítások, de nincs jele annak, hogy a pártküzdelmek időszakában ezek döntéshez vagy akár komoly döntés-előkészítéshez vezettek volna. Erre csak a többpártrendszer felszámolásának, az első egypárti, „népfrontos” választás előkészítésének szakaszában került sor. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Titkársága 1949. február 9-én hozott elvi határozatot, s a párt berkeiben csak ezt követően kezdődtek meg a „második városegysítéshez” vezető konkrét előkészületek, ekkor került napirendre a főváros új területének – azaz a becsatolandó települések körének – és a megnövelt főváros új belső egységeinek meghatározása.

Nagy-Budapest létrehozása régi munkásmozgalmi követelés volt, és a kommunista párt agitációjában is szerepelt. Egyfajta állásfoglalás volt az is, hogy a párt szervezeti kereteit ehhez igazították: az 1945 őszén létrehozott Nagy-Budapesti Pártbizottság területi illetékessége nagyrészt megegyezett az 1950-ben létrehozott fővárossal. A megvalósítással azonban – a közizgatás átalakításának más alapvető fontosságú kérdéseivel hasonlóan – meg kívánták várni azt az időpontot, amikor a kérdést kizárólag saját szempontjaik szerint, más politikai erők beleszólása nélkül rendezhetik.

A Titkárság által kijelölt előkészítő bizottság a városrendezési szempontok és a kerületi beosztás elveinek kidolgozásával Preisich Gábor építész bízta meg, akinek irányításával 1948-ban befejezték Nagy-Budapest általános rendezési tervének (ÁRT) kidolgozását – ez a munka korábban a Fővárosi Közmunkák Tanácsa keretében folyt annak 1948. februári megszüntetéséig. A tervet olyan településszerkezetet vázolt fel, amelyben a már sűrűn beépített belterület – Pesten a Dózsa György út–Orczy út–Haller utca vonaláig – zárt egységet képez, s amelyet a Dunától Dunáig terjedő zöldgyűrű választ el a külső városrészekről, megakadályozva további terjeszkedését. A zöldgyűrű létező elemek – Városliget, Lóversenyter, Kerepesi temető, Népliget – alapjain, azok összekötésével képződött volna.

Ezen a gyűrűn kívül pedig laza, kertvárosias településekbe ágyazottan helyezkednek el a helyi központok, mely

BUDAPEST, 1873–1950

A KERÜLETI BEOSZTÁS KÉRDÉSE

Nagy-Budapest belső tagolását az ÁRT a „szomszédsági egységek” elvére építette. 127 „lakóegységet” (szomszédsági egységet) különítettek el, ebből 60 jutott Kis-Budapestre. A tervezők ezáltal próbálták „organikussá tenni az anorganikussá nőtt nagyvárost”, azaz olyan „életegységeket” teremteni, amelyek „a bennük élő lakosok tudatában összefüggő egységekként jelentkeznek”.

A tervezett egységek fő ismérvei a hagyományokon alapuló összetartozás (helytörténeti értelemben is összefüggő egység, ezt kifejező történelmi névvel), az elhatároltság, az áttekinthetőség és a saját helyi központ voltak. Tartalmazták volna a mindennapos életszükségletet kielégítő alapintézményeket, hogy „az iskolás gyerek, a bevásárló háziasszony, a kisebb ügyes-bajos teendőit intéző családapa mindennapos útjai lehetőleg ne vezessenek a szomszédsági egység határán túl, s ugyanígy mindannyian itt elégíthessék ki elemi kulturális, szórakozási, sportigényeiket is”. Kíváncsi voltam, hogy a lakóegység központja és széle között a távolság megtétele gyalogosan se igényeljen negyedóránál több időt. Azaz a közösségek (újra)teremtése, a mindenkit megillető alapellátás megszer-

szerepe a külső kerületek és a peremvárosok már meglévő központjait jelölték ki. (Azaz nagy lakótelepek – később megvalósult – telepítését a városhatár közelébe éppúgy kizárták volna, mint a peremvárosi kerületközpontok ilyen jellegű átépítését.) A népesség jövőbeni növekedését ugyanakkor nem kívánták nagyvárosiasan beépítendő központokba koncentrálni. Jelentős népességgyarapodást vetített előre a terv például a kimondottan kertvárosias fejlesztésre szánt Csillaghegyen, Pesthidegkúton, Albertfalván, Budatétényben, Mátyásföldön és a Rákos menti településeken.

Preisich Gábor 1949. április 5-én terjesztette elő a becsatolandó településekre, a főváros új határának megállapítására vonatkozó javaslatát, amely – az ÁRT-ben rögzített állásponttal is összhangban – már megegyezett a későbbi végeredménnyel: azoknak a településeknek a csatolására tett javaslatot, amelyek 1950. január 1-jétől való-

ban Budapest részei lettek. Indoklásában leszögezte: „Nemcsak abból kellett kiindulni, hogy milyen területek állnak egymással szorosabb kapcsolatban, hanem azt is figyelembe kellett venni, hogy a kijelölt területek a város növekvő létszámának elegendő területet adjanak, úgy lakó-, mint ipari és zöldterületek vonatkozásában.”

Az előkészítő bizottság április 8-i értekezlete Preisich javaslatával egyezően foglalt állást, s attól csupán egy vonatkozásban tért el: Preisich Békásmegyerből csak Csillaghegy becsatolását javasolta, és a falusias településmagot kívül hagyta volna, a bizottság viszont a község egészét felvette Nagy-Budapest területébe.

A két szakmai tervezet, Magyary és Szendy igazgatásszervezési, valamint Preisich várostervezési szempontú javaslata tehát a végeredmény, a Nagy-Budapestet alkotó terület tekintetében szinte teljesen megegyezett.

vezése és a városrendezés szorosan összefonódott ebben az elképzelésben.

Preisich Gábor – Ruisz Rezső terveze alapján – ezekre az egységekre építette volna a kerületi beosztást. Ruisz gyökeresen szakítani kívánt az addigi kerületi beosztással, az ÁRT 127 lakóegységét 27 kerületbe osztotta be, megjegyezve, hogy ezek a jövőben tovább oszthatók, ha bekövetkezik egyes lakóegységek lélekszámának többszörösére emelkedése, és ez felborítja az arányokat. Ugyancsak az ÁRT településszerkezeti logikájához alkalmazkodva meg kívánta szüntetni a központból sugárirányban kiágazó kerületek rendszerét, és a pesti oldalon gyűrűs jellegű szisztémára tért volna át, Budán pedig északról délre haladó topográfiai rendet érvényesített a kerületek számozásában.

A kerületi beosztás kérdésében a döntéshozók nem hallgattak Preisichre. A 37 közigazgatási egységet (14 kerület + 23 egyesített település) a lehető legkisebb számú kerületre igyekeztek összevonni, a belső határok lehető legkisebb mérvű, jobbára csak korrekciókat jelentő változtatásával, ügyelve arra is, hogy ne legyen olyan kerület, ahol nincs jelen kellő súllyal a „munkásosztály”. Gerő Ernő olyan instrukciót adott, hogy a város körkikkszerűen legyen kerületekre osztva, azaz minden kerületnek legyen külső és belső városrésze. A kerületeknek a szomszédsági egységekre építő elképzelés szerinti viszony-

lagos társadalmi és városszerkezeti-építészeti homogenitása helyett mindezek szándékolatlanul a heterogenitás irányába hatottak. Ez a szempont jelentkezett például abban, hogy Újlipótvárost – az addigi IV. kerületet képező Belvárossal egyesített V. kerületről leválasztva – Angyalföldhöz, a tipikus munkáskerülethez kapcsolták.

Felmerült olyan vélemény is, hogy a Belváros néven létrejövő és „*túlnyomórészt polgári lakosság által lakott*” új V. kerület léte mégsem kívánatos, ezért a Kossuth Lajos utca mentén elvágyva meg kellene osztani a IX. és a XIII. kerület között. Így azonban aránytalanul nagy egységek keletkeztek – Angyalföld a Kossuth Lajos utcától Újpestig terjedt volna. Az előkészítő bizottság által eredetileg elfogadott 21 kerületes beosztás a későbbiekben csak annyiban módosult, hogy Kispest – melyet eredetileg Pestszentlőrincsel egyesítettek volna – végül önálló kerületként csatlakozhatott a fővároshoz. Így jött létre az a 22 kerületre tagolódó beosztás, amely csak 1994-ben változott meg, amikor Soroksár kivált a XX. kerületből.

KÍSÉRLET NAGY-BUDAPEST REVÍZIÓJÁRA

A Rákosi-rendszer válságkorszakában gyökeresedett meg az a markáns álláspont, mely szerint 1950-ben politikai indítékból csatoltak olyan területeket a fővároshoz, amelyeket szakmai megfontolásokból kiindulva nem lett volna szabad. Az 1953 novemberében tartott városépítészeti ankéton Károlyi Antal építész pregnánsan adott hangot ennek a terjedőben lévő vélekedésnek.

A „*Nagy-Budapest gondolat technikai-
lag megbukott, tehát az a tetszetős pa-
lást, amelyet Nagy-Budapest címén rá-
akartak teríteni a valóságra, nem fedte
be azokat a helyeket, ahol Budapest egy
nagy falu, mégpedig nem is csak a leg-
külsőbb területeken, ahol nyaranta ka-
szálják a jobb sorsra érdemes lucernát,
ahová be lehet teregni a Nagykunság
száz kövér gulyáját, de ahová nehezen
lehet eljutni a tüzelőszállító szekérrel
vagy a szemetet gyűjtő kocsival*”.

A Fővárosi Tanács vezetése a fejlesztésre, sőt a pusztá működtetésre jutó források rendkívüli szűkössége, a lakáviszonyok és az infrastruktúra leromlása miatt szinte reflexszerűen próbált mozgásteret keresni oly módon, hogy igyekezett megszabadulni a „peremkerületek” ellátási felelősségétől. Amikor a felső pártvezetés 1956 elején napirendre tűzte a közigazgatás területi beosztásának országos reformját, olyan tervezetet dolgoztak ki, melyben leválasztani javasolták a teljes XVI. kerületet (Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Mátyásföld) és a XVII. kerületet (Rákoskeresztúr, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákosliget), a XVIII. kerületből Pestimrért, a XX. kerületből Soroksárt, a II. kerületből Pesthidegkutat, a III. kerületből Békásmegyert, a XXII. kerületből Budatétényt és Nagytétényt. Az 1950-ben a fővárossal egyesített községek közül csak Albertfalva és Pestújhely maradt volna meg, mivel az egykori peremvárosok – az „egységes szocialista főváros” tervezett új alközpontjai – és a régi Budapest területe közé ékelődtek, ezért semmiképpen sem voltak lecsatolhatók.

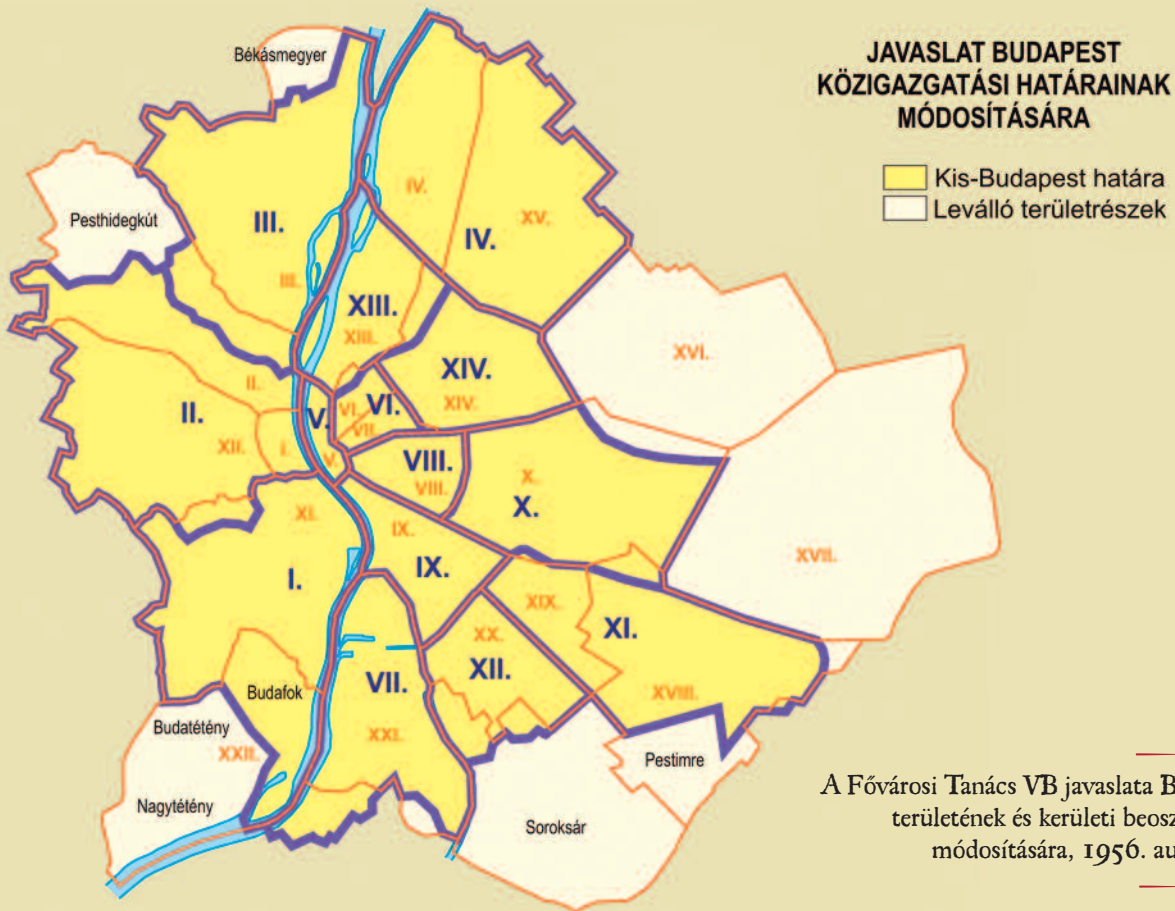
A leválasztásra szánt községek Budapesttel történő egyesítését annak idején megalapozó érvek elsősorban a kiterjedt nagyvárosi településegységben betöltött funkciót, a várossal való szoros, mindennapi kapcsolat mértékét, az ezzel összefüggő társadalmi, demográfiai átalakulást és – kiemelt hangsúllyal – az egységes területrendezés, várostervezés szempontjait vették figyelembe. Az 1948-ban készült ÁRT-javaslatban mindegyiküknek megvolt a maga helye – az ötvenes évek első felének hasonló terveiben legfőbbjükkal nem tudtak mit kezdeni.

1956-ban a döntés-előkészítők nem bocsátkoztak a korábbi érvrendszer vitatásába, felülvizsgálatába, hanem a volt községek elcsatolásának indokául főként aktuális állapotukat: megőrzött „falusias jellegüket”, infrastrukturális elmaradottságukat, rossz közlekedési

Cinkotai utcácska az evangélikus templommal

JAVASLAT BUDAPEST KÖZIGAZGATÁSI HATÁRAINAK MÓDOSÍTÁSÁRA

A Fővárosi Tanács VB javaslata Budapest területének és kerületi beosztásának módosítására, 1956. augusztus

összeköttetésüket hozták fel – vagyis azt a helyzetet, ami abból fakadt, hogy az 1950-es évek elejének várospolitikája szinte semmit nem váltott be az egyesítéshez kapcsolódó ígéretekben.

Az érintett kerületekben a terv megütközést keltett: világosan érzékelték, hogy a központi forráselosztás rendszerében a fővároson kívül még az infrastruktúra elért színvonalának megőrzésére sem nagyon számíthatnak, nemhogy életkörülményeik javítására. A politikai erjedés új légkörében számos helyi megnyilatkozás ütött meg olyan öntudatos hangot, mint egy XVII. kerületi tanácstag Gerő Ernőhöz, a párt Rákosit követő első titkárához intézett személyes levelében a szovjet párt XX. kongresszusa szellemiségére hivatkozva: „Ezek a területek, a mi kerületünk is, Budapest akar maradni, még akkor is, ha porosak az utcák, még akkor is, ha nehéz a közlekedés, akkor is, ha minden méter vízért, minden villanygőőért késhegyig menő harcot is kell vívni. Ez a hang azt kívánja, csaknem követeli, hogy itt kint, az utcán, az autóbuzson, az egyszerű házakban beszéljék meg előbb ezt a kérdést. Gyűjtsek össze a sok véleményyt, és csak az után, nagyon nagy megfontolás után legyen intézkedés.”

A közigazgatási területi beosztás reformját a Minisztertanács jóváhagyta, s 1956. október 22-én szándékoztak az országgyűlésben megszavaztatni. Az év őszén azonban a vezetés immár nyíltan megjelenő bírálata magára a pártra is áterjedt, és egyre inkább érzékelhető volt, hogy már az állami és pártapparátus sem az a mindig engedelmese eszköz, amellyel bármilyen központi elhatározás végrehajtható. A felső pártvezetés ezért október 11-én az egész reformcsomagot levette a napirendről.

Nagy-Budapest revíziójának tervét 1958-ban ismét felmelegítették, lényegében az 1956-oshoz hasonló formában, noha országos léptékű területrendezési elgondoláshoz már nem kapcsolódott. Ekkor is elsősorban a főváros vezetői szorgalmazták. Kádár János – aki 1949-ben belügyminiszterként a Nagy-Budapest létrehozásáról szóló törvény „gazdája” volt – így foglalt állást a Politikai Bizottság ülésén: „fel kell tenni a kérdést, helyes volt-e Nagy-Budapest létrehozása, időszerű volt-e. Ha nem volt helyes, akkor korrigálni kell, ez keserű kása, de fogjunk hozzá és nyeljük le [...] ha 20 éven belül nem tudunk változtatni a meglévő községek helyzetén, akkor inkább csináljuk meg.

Mégsem lehet az, hogy egy ország lakosságának 1/5-e, 20 százaléka egy városban legyen.”

A terv mégis gyorsan süllyesztőbe került. Feltehetően erősen bonyolította a helyzetet, hogy az év őszén voltak esedékesek a tanácsválasztások, és valószínűleg az érdekelt szervezeteknek nem sikerült kellő időben egyetértésre jutniuk ahhoz, hogy a Nagy-Budapest revíziójához szükséges döntések még ezt megelőzően megszülessenek; a lecsatolásnak a tanácsválasztást követő napirendre tűzését pedig politikailag nem tartották vállalhatótnak.

A megújuló leválasztási kísérletek úgy értelmezhetők, mint a fővárosi vezetés reakciói arra a helyzetre, amelyet a településfejlesztésre és kommunális szolgáltatásokra fordított erőforrásokat – az ipar javára – minimalizáló politika idézett elő. A peremközségektől való megszabadulás révén csökkentették volna a főváros ellátási felelősségét, miközben az ismét „városkörnyékké” átminősítendő övezet változatlanul a város munkaerő- és élelmiszer-ellátó bázisa maradt volna. A lecsatolás sikere az érintett községek perifériahelyzetének megszilárdítását jelentette volna. ♦

SOÓS ISTVÁN

Corpus separatum

Mária Terézia 1779. április 23-án kibocsátott oklevelében csatolta Fiume városát és a hozzá tartozó területet a magyar Szent Koronához. Ám a horvát rendek nem tudtak belenyugodni a tengerparti település új helyzetébe. Jobban szerették volna, ha horvát vármegyéhez tartozott volna a Trieszthez képest akkor még jelentéktelen kikötő, vagy legalábbis Horvátországhoz – és nem Magyarországhoz – kapcsolva függött volna a magyar Szent Koronától. Több évtizedes politikai viták, küzdelmek után dőlt el végleg – miközben a város előbb a Napóleon által megalkotott Illíria, majd a frissen létrehozott Osztrák Császárság része lett ideiglenesen –, hogy Fiume külön testként – corpus separatumként – a Szent Koronához tartozik.

Fiume visszacsatolása Magyarországhoz.
Dudits Andor festménye, 1895.

A kép azt a pillanatot ábrázolja, amikor a város vezetője kihirdeti Mária Terézia rendeletét a lakosság előtt.

FIUME INKORPORÁCIÓJA A MAGYAR KIRÁLYSÁGBA

Engel János Keresztély magyarországi szerző a Magyar Királyság történetéről írott, 1797 és 1804 között kiadott német nyelvű szintézisében Horvátország, Dalmácia és Szlavónia történetének tárgyalása kapcsán először tájékoztatta a magyarországi és külföldi közvéleményt a Fiume történetét döntően meghatározó eseményekről: *„Egyike azon szép gyümölcsöknek, melyeket II. József sűrű utazásai termettek, az a gondolat volt, hogy a magyar terményeknek az Adriai-tenger felé utat kell nyitni, és ezzel a magyar ipart, közvetve pedig a királyi jövedelmeket és bevételeket is emelni. Sok ellenvetés és firkálás után Mária Terézia, fia, a császár tanácsára, Fiume városát átadta a Magyar Királyságnak, és úgy a fiumei, mint a trieszti kikötőt igyekezett jól kiépitni. Az összes udvari pénzügyi hivataloknak 1776. április 27-én felvett bizottsági jegyzőkönyvében alapelvül fogadták el, hogy az összes kereskedelmi kedvezményeket illetően Trieszt és Fiume teljesen azonos elbánásban részesüljenek.”* Ez a sommás összefoglalás alapján véve megfelel a valóságnak, kivéve azt, hogy Fiume városát Mária Terézia átadta a Magyar Királyságnak.

AZ ALSÓ-SZLAVÓNIAI VÁRMEGYÉK SORSA

Fiume közjogi helyzete a korban elvaszthatatlan attól a magyar rendek politikájában a 18. század eleje óta folyamatosan napirenden tartott igénytől,

VI. Károly császár érkezése Fiuméba, 1728 (fent)
Fiume címere (lent)

hogy a török kiűzése után a Szent Koronához vissza nem csatolt országrészek közjogi státuszát rendezzék. A század első felében összehívott országgyűléseken a magyar rendek követelték, hogy az ún. új szerzeményeket (*neoaquistica*) – amelyek valaha nemcsak területileg, hanem közjogilag is a magyar Szent Korona szerves részét képezték – csatolják vissza a koronához. Azaz nem a Magyar vagy a Horvát Királysághoz, hanem a koronához. Mária Terézia trónra léptekor a rendek kifejezett óhajára Alsó-Szlavóniát – amely a Horvát-Szlavón-Dalmát Egyhárom Ki-

rályság alkotórésze volt – a Magyar Királyság és a horvát bán fennhatósága alá rendelte (1741:18. és 50. tc.). Ezzel a három alsó-szlavóniai vármegye (Pozeega, Verőce és Szerém) adó-, had- és közigazgatásügyi tekintetben új helyzetbe került.

A horvát tartománygyűlésnek sikerült elérnie, hogy a vármegyék küldjenek követeket a saborba, adóikat viszont nem egyesíthették a horvát adóval. Hadügyi vonatkozásban megőrizték a báni jogokat, igazságügyi tekintetben pedig a horvát kerületi és a báni tábla lett az igazságügyi fórumuk. Mivel az adózást és a katonai ügyeket illetően mindhárom vármegye ugyanolyan terheket viselt, mint a magyarországi megyék, 1751-ben „régijogon” (1751:23. tc.) helyet és szavazatot kaptak a magyar diétán is. Tehát a törvényhozás és az adók tekintetében Magyarországhoz, közigazgatásilag és igazságügyileg Horvátországhoz tartoztak. Ezt a törvény meglehetősen homályosan úgy fogalmazta meg, hogy *„egyebekben pedig Magyarországnak és a bánnak joghatósága érvényben maradván”,* azaz kimondottan kettős szuverenitást állapított meg. Ettől fogva a három vármegye közigazgatásilag lényegében elszakadt az anyaországtól. Mindazonáltal a magyarországi kormánysszékek – különösen a kancellária – a magyar Szent Korona jogára hivatkozva azt szerették volna, hogy Alsó-Szlavónia újra a magyar államtestbe integrálódjon.

Alsó-Szlavónia közjogi és közigazgatási helyzetének alakulását a bécsi udvar által az összmonarchia érdekei-

nek védelmében 1767-ben létrehozott új horvát közigazgatási hatóság, a Consilium in regnis Dalmatiae, Croatiae et Scлавonia regium erősen meghatározta. Érdekes módon az intimátum ellen – amely Horvátországot lényegében közvetlen királyi felügyelet alá helyezte, ezzel a lépésével pedig erősen sértette a horvát rendi autonómiát – a magyar kancellária nem emelt jogi kifogást. A horvát tartománygyűlés azonban határozottan tiltakozott az intézkedés ellen, kijelentve, hogy Magyarország koronája alatt mindig csak az országgyűlésen emeltek politikai és igazságügyi kormányzések. Mint ismeretes, a consilium 12 évi működés után – a magyar kancellária hathatós törekvései következtében is – 1779-ben rendeletileg megszűnt, ügykörének ellátását a Királyi Magyar Helytartótanács vette át.

A horvát vármegyék kivétel nélkül nagy örömmel üdvözölték a rendelkezést. Zágráb például a közgyűlésén megfogalmazott és a királynőhöz benyújtott felterjesztésében a következőképpen nyilatkozott: „Beteljesült a vágyunk, hogy e tekintetben is szorosabb

összeköttetésbe kerüljünk a Magyar Királysággal.” Varasd és Szerém hasonló tartalmú és hangnemű feliratában mintegy hálát adott a sorsnak, hogy közigazgatásilag visszatérhettek az anyaországhoz. A terület, illetve a három vármegye közjogi viszonyát ugyanakkor továbbra sem tisztázták. Maradt az 1751. évi törvényekben megfogalmazott félmegoldás. Hasonló félmegoldásról lehet beszélni Fiume közjogi helyzete, illetve a Szent Koronához csatolása kapcsán is.

A KIKÖTŐ SORSA

1717-ben Fiumét szabad kikötővé nyilvánították, a városi nagytanács felügyelete 1723-tól a Grazban székelő belső-ausztriai hatósághoz került. 1747-től a Császári-Királyi Kormányzósági Helytartóság (Luogotenenza Governiale, Kommerzassessorium) lett a fiumei, tersattói (Trsat) és buccari (Bakar) kapitányság felettes szerve, majd 1748-ban megszervezték az osztrák Tenger-melléki Kereskedelmi Tartományt (Provincia Mercantile del Litorale). A fiumei

Kormányzósági Helytartóságot e terület hatóságának, a trieszti székhelyű Tenger-melléki Kereskedelmi Tartomány Császári és Királyi Kereskedelmi Főintendatúrának (Cesarea Regia Suprema Intendenza Commerciale per la Provincia Mercantile del Litorale) rendelték alá. 1754-től a tenger-melléket Littorale Austriacum elnevezés alatt a bécsi udvari kereskedelmi tanács (Hofcommerzienrat) igazgatta.

II. Józseftől származik az az elképzelés, hogy Fiume és kikötője a magyar koronához kerüljön. Horvátországban és a tenger-melléken tett utazása közben szerzett tapasztalatainak birtokában felvetette Mária Teréziának, hogy a királynő fontolja meg: hajlandó lenne bekebelezni az egykori Zrínyi-Franzepán-féle buccari birtokokat a Magyar Királyságba, továbbá odaajándékozni Fiumét is, azzal a kikötéssel, hogy ott egy kereskedelmi társaságot hozzanak létre, a város pedig közvetlenül a magyar kancelláriától függjön, mégpedig

Fiume város térképe, 1805

Fiumei veduta, 19. század

úgy, hogy a kereskedelmi ügyek intézése ne a helytartótanácson keresztül folyjék.

Mária Terézia elfogadta fia „merész” tervét, s 1776. január elején megszüntette a kereskedelmi tanács és a triszti intendenza (főintendatura) Fiume feletti hatáskörét. A magyar kancelláriához intézett leiratában pedig kinyilvánította abbéli óháját, hogy a Magyar Királyság kultúrájának felvirágoztatása végett Fiumét, a buccari birtokokat a Károly úttól jobb kéz felé eső területtel és a szabad királyi várossá emelt Károlyvárossal együtt visszakebelezi Horvátországba azzal a feltétellel, hogy ezekből a részekből egy új megyét (Szeverin) szerveznek, amelyet a horvát tanács alá rendelt. Ez

utóbbi intézkedést Fiuméra is kiterjesztette, amennyiben a kereskedelmi és egészségügyi törvények majd másképp nem rendelkeznek.

A buccari javak valaha valóban Horvátország integráns részét képezték, tehát az uralkodónő kifejezése – ti. azokat „visszakebelezi” Horvátországba – jogos volt. Viszont Fiumét illetően a rendelet végrehajtására kirendelt bizottság azt az álláspontot képviselte, hogy mivel a város és környéke Krajnához tartozott, a Német-római Birodalom tiltakozni fog ez ellen, területének megcsonkításaként értelmezve majd a rendeletet. II. József viszont az Államtanács véleményét fogadta el, amely szerint Krajna sohasem birtokolta Fiumét, s határozottan kitartott korábbi szándéka mellett, hogy a kikötővárost be kell kebelezni a Magyar Királyságba. A királynő 1776. augusztus 9-én kiadott oklevelében azonban Fiu-

mét közvetlenül Horvátországba incorporálta, és elrendelte az új vármegye létrehozását. Egyúttal Majláth József személyében kijelölte Fiume első kormányzóját, akire rábízta a megye megszervezését.

A KORMÁNYZÓSÁG SORSA

A horvát rendek a tervezet utóbbi kitételét örömmel fogadták, de törvénytelennek tartották a fiumei kormányzóság létrehozását az újonnan alapított vármegyével együtt, és a visszacsatolt területeket a legközelebbi diétaig Zágráb vármegye igazgatása alá akarták rendelni. A királynő a horvát rendek ellenzése miatt – különös tekintettel az ausztriai kereskedelmi érdekek megővésére – azt kívánta, hogy Fiume külön igazgatás alá kerüljön. A város közjogi állása tekintetében végül dön-

tőnek bizonyult a fiumei szenátus állásfoglalása. A fiumeiek ugyanis azt kérték, hogy a várost ne vessék alá semmilyen tartománynak, és a jövőben külön, „ugyanazon a módon, mint a Magyar Királysághoz kapcsolt összes többi részeket és tartományokat, ezt a várost is területével mint a Magyar Királyság Szent Koronájához kapcsoltat és abba bekebelezettet bírják és birtokolják”.

A város előterjesztését az Államtanács véleményezte. Eszerint Fiumét ne szabad királyi városnak, hanem a Magyar Királyság egy különleges tulajdonságokkal rendelkező részének tekintsék – azon udvari szándék jegyében is, hogy a várost virágzó tengeri kikötővé fejlesszék. Egyúttal, Magyarország más városaihoz – így pl. a 16 szepességi városaihoz – hasonlóan, bizonyos autonómiával rendelkezzenek. Ezt az álláspontot némi módosítással az uralkodónő

is elfogadta, és 1779. április 23-án kiadott diplomájában a következőkben határozta meg Fiume közjogi állását: „Megengedjük, először, hogy ez a kereskedelmi város, Fiume, kerületével Magyarország szent koronájához csatolt külön testnek tekintessék továbbra is [separatum Sacrae Regni Hungariae Coronae adnexum corpus porro quoque consideretur], és így kezeltessék minden vonatkozásban, és semmi módon se kevertessék össze a másikkal, a buccari kerülettel, mint amely ősidők óta a Horvát Királysághoz tartozik.”

Ha alaposabban megvizsgáljuk az oklevél idézett sorait, azokban egy alapvető, Fiume közjogi állását meghatározó tényezőre kell figyelni. Fiume sohasem volt a magyar Szent Korona külön csatolt teste, a szövegbe beemelt „továbbra is” szavak nem a diploma kiadását megelőző időkre vonatkoznak, hanem Fiume városnak a

királynőhöz benyújtott kérvényéből, illetve a fent említett bizottsági protokollumból voltak átemelve. Ezek szerint a város továbbra is külön test (*corpus separatum*) kíván maradni, mint 1776 előtt. A városnak a magyar Szent Koronához csatolását az tette lehetővé, hogy – legalábbis az egykorú szakértői vélemények alapján – nem tartozott egyetlen ország vagy tartomány területi fennhatósága alá sem.

A diplomában foglaltakkal kapcsolatban felmerül a kérdés, valójában a királynő akarta-e kihasítani Horvátország kebeléből a várost, vagy éppen Fiume kívánsága volt, hogy felbontsa az államjogi összeköttetést Horvátországgal és ezzel együtt, hogy külön testként kezeljék. Vagyis Mária Terézia tulajdonképpen a város kérését teljesítette, amikor a diplomába beiktatta, hogy Fiume minden területiális fennhatóság alól mentesüljön, egyszer

smind éles különbséget téve közötté és a mindenkori horvát kerület, Buccari között. Ekképpen a város elérte, hogy felette mint a Szent Koronához csatolt külön test felett a szuverenitást kizárólag a mindenkori uralkodó és a Magyar Királyság országgyűlése gyakorolhatta. Horvátországnak – ahogy azt a Fiume közjogi helyzetét kutató és vizsgáló 19. századi horvát történetírók egy része (köztük elsősorban Franjo Rački) is értelmezte – legfeljebb valamiféle latens fennhatósága maradhatott meg.

A SZENT KORONÁHOZ TARTOZÁS KÉRDÉSE

A horvát rendek Fiuménak a magyar Szent Koronához csatolását kezdettől fogva megkérdőjelezték. Az uralkodónak ezt a lépését területi változásnak tekintve annak törvényességét kizáró-

lag a magyar országgyűlés beleegyezéséről tették függővé. Erre, azaz a Fiume közjogi állását megerősítő törvény meghozatalára először az 1790–91. évi diétán kerülhetett volna sor. Ekkor a város maga is kérte a becikkelyezést. Az országgyűléshez intézett memorialejében kifejezte azt az igényét, hogy a fiumeiek „ismét magyarrá válhassanak”, és boldogságukat abba helyezhessék, hogy a várost és kerületét „Magyarország szent koronájához új jogcímen” kapcsolják és ezt törvényben rögzítsék. Egyszersmind hangot adtak annak az óhajuknak is, hogy a város ne legyen egyetlen tartománynak vagy országnak sem alávetve, hanem szabad állapotú területnek tekintsék, amely a jövőben ugyanakkor mindenkor kész a magyarországi külkereskedelem bejáratául szolgálni. A magyarországi rendek – egyetértve a kívánsággal – napirendre tűzték a becikkelyezést, és elfo-

gadták, hogy meg fogják őrizni a várost „szabadalmas állapotában”, ellentétben a buccari kerülettel, mely régtől fogva Horvátország szerves része. A horvát rendek azonban tiltakozásukkal megühsítták a város törvényes inkorporációját. II. Lipót király engedett a tiltakozásnak, és a becikkelyezést elhalasztotta. Amíg erre sor kerül, a várost meghagyta az 1779. évi diplomában rögzített közjogi állapotában.

Az 1790-es években a horvát bán többször is megpróbált a város belügyeibe beavatkozni, de az akkori kormányzó, Pászthory Sándor minden ilyen kísérletet megühsíttott, arra hi-

Hajóépítő és -javító dokkok, a későbbi Lazarus Hajógyár. Fiume, Martinscizza. Christian von Májra festménye, 1832

A fiumei tengerpart a Ferenc József kikötő megépítése előtt, 1809

vatkozva, hogy Fiume a Magyar Királyságba van bekebelezve. Ezt az álláspontját, bár az sem közjogilag, sem történetileg nem volt helytálló, a Magyar Királyi Udvari Kancellária is támogatta. Időközben Krajna örökös tartomány rendjei – történeti, közjogi, kereskedelmi és élmezési aggályokat felvetve – maguknak követelték a kikötővárost. Fiume közjogi helyzetének tisztázására mind a krajnaiak, mind a magyar rendek történeti szakértőket (C. A. Roschmann von Hörnigk és Pray György) kértek fel. Döntés azonban, elsősorban az udvar gazdaságpolitikai érdekei miatt – ti. attól tartva, hogy a kereskedelem a Bécs–Trieszt hegyi útvonaltól Fiume irányába fordul – nem született.

A becikkelyezés kérdését azonban a magyarországi rendek folyamatosan napirenden tartották. Az 1802. évi diétán sérelmi politikájukba bevették Fiume inkorporációját, illetve az or-

szághoz csatolását, valamint a tengerparton katonai fennhatóság alá helyezett egykori Szeverin vármegye újr felállítását. A két ügyben azonban hiába küldtek két ízben is felterjesztést az uralkodóhoz, ő mindkét kérdést törölte egyik leiratában, jöllehet ígéretet tett a két probléma megoldására, de törvényes rendelkezés nem történt. A rendek elsősorban a magyarországi kereskedelem fellendítése érdekében sürgették Fiume közjogi helyzetének rendezését. Ám hiába interveniált Fiume becikkelyezése ügyében a nádor, mindössze annyit sikerült elérnie, hogy megígértette a királlyal: a következő diétán a rendek újra napirendre tűzhetik a kérdés megvitatását.

Az 1802. évi diéta berekesztése után József nádor reagált a krajnai rendek arra az igényére, hogy a várost csatolják vissza az ő tartományukhoz. A krajnaiak 1795-ben terjesztették az udvar elé ezt a követelésüket, melyet I. Ferenc továbbított az akkori nádornak, Sándor Lipótnak, véleményét kérve arról, vajon meghagyják-e Fiumét a magyar Szent Korona részei kö-

zött. A különböző fórumokon megvitatott kérdést végül elutasították.

A nádor – a kérdés eredeti referensének véleményét osztva – rámutatott arra, hogy Fiume akkor sem volt az örökös tartomány birtoka, amikor még Krajnához tartozott, ellenben az 1779. évi diploma egyértelműen a magyar Szent Korona részének nevezi. Vajon, vetette fel a kérdést, mit használhatna Trieszt mellett Krajnának, ennek a szegény tartománynak Fiume? Ha a Magyar Királyság nem kapja meg Fiumét, talán egy fél századot arra fog fordítani, hogy valamelyik másik kikötőjét virágoztassa fel? Azt ajánlotta tehát, hogy Fiume maradjon továbbra is a magyar Szent Korona része, és a rendek kérelmére cikkelyezzék be a város inkorporálását.

Gazdasági és politikai érveit is nyilvánította: részint úgy látta, hogy Fiumén keresztül biztosíthatnák Magyarország számára azt a helyet, amelyen keresztül terményeit külföldre vihetné, részint pedig politikailag ezzel a gesztussal az udvar megnyerhetné magának a magyar rendeket: „Csak

Szeverin horvát vármegye címere

ezzel az eszközzel remélheti Felséged Magyarország felvirágoztatását, ezúton várhatja majd egykor az állam ettől a belső erőkből és jószándékú akaratában oly gazdag országtól megmentését.” József nádor az udvarhoz 1804-ben benyújtott javaslataiban egyrészt arról próbálta meggyőzni a bécsi kormányzatot, hogy Fiume Magyarországhoz csatolása gazdaságilag-kereskedelmileg egyáltalában nem jelentene hátrányt az ausztriai örökös tartományokra nézve, másrészt az inkorporáció nélkül sem Fiume nem fejlődhet, sem Magyarország külkereskedelme nem virágozhat fel.

JÓZSEF NÁDOR SIKERE

Nem véletlen, hogy a nádor az 1805. évi országgyűlésen ismételten szorgalmazta Fiume közjogi helyzetének tisztázását és támogatta a magyar rendek sérelmi politikájában újra és újra szerepeltetett Fiume-ügy megoldását. Mivel az udvar a kérdés rendezését rendre elodázta, a nádor – korábbi érveit többször is megismételve – újabb

és újabb felterjesztésekben tett kísérletet I. Ferenc és kormánya meggyőzésére, kérve: az uralkodó csatolja az országhoz Fiumét, s egyúttal tegyen engedményeket a magyarországi kereskedelemnek. Ezzel a gesztussal részint a feszült politikai hangulatot enyhíthetné, részint pedig a monarchia pénzügyeiben is kedvező fordulat következhetne be. I. Ferenc válaszában amellett érvelt, hogy a várost jelenlegi status quo-jában kell tartani, ugyanis az inkorporációra sem a külpolitikai helyzet, sem a belpolitikai körülmények nem adnak lehetőséget.

A nádor azonban nem hagyta annyiban a dolgot. A monarchia gazdasági életének átszervezése ügyében 1806-ban kidolgozott tervezetében újra kifejtette: Fiuménak a Magyar Királyságba történő bekebelezése az egész monarchiára nézve kívánatos lenne és nem utolsósorban hozzájárulna az országban uralkodó kormányellenes légkör megváltozásához. A király a következő évben végül engedett: a nádornak az országgyűlés összehívása előtt előterjesztett javaslataira – így Fiume bekebelezésének mielőbbi megvalósítására – po-

zitívan reagált, és kész volt rezolúciót kiadni arról, hogy Fiume inkorporációját törvényileg becikkelyezteti.

Ez az 1807. évi törvények, köztük a 4. törvénycikk szentesítésével meg is történt: „Hogy az ország karainak és rendeinek lángoló vágya további halasztást ne szenvedjen: Ő szent felségének jóváhagyásával, Fiume városa és kikötője, melyet Mária Terézia felséges császárné és királynő külön oklevelével már az országba bekebelezett, a jelen törvénycikkely által az országhoz tartozónak nyilvánítatik. Egyszersmind pedig 1. § A fiumei kormányzónak az országgyűlés főrendi tábláján, Fiume város követeinek a karok és rendek tábláján megillető ülés- és szavazatjog adatik.”

A horvát rendek, mivel úgy érezték – joggal –, hogy Fiume közjogi helyzetének alapos tisztázására a Magyar Királyság és Horvátország között nem került sor, 1808. évi tartománygyűlésükön (sabor) Mária Terézia első (1776. évi) diplomájára és az 1777. november 7-i udvari leiratra hivatkozva arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Fiume a melléktartományok integráns része, s ezért saborjaikon a horvátországi vármegyék főispánjai után a fiumei kormányzónak, továbbá a város követeinek a királyi városok követei között helyet és szavazatot biztosítanak.

A sabornak ezt a rendelkezését József nádor és a magyar kancellária – törvénytelennek tekintve – elutasította, egyszersmind arra kérték a királyt, I. Ferencet, hogy ne erősítse meg azt. Ezzel szemben a bécsi Államtanács néhány tagja – kellő történeti ismeretek hiányában – azon az állásponton volt, hogy az 1779. évi oklevél nem mond ellent az 1777. évi leiratnak, azaz Horvátország jogai Fiuméra 1779 után is érvényben maradtak. Ezt az érvelést I. Ferenc jóváhagyta, és az 1807. évi törvénycikkre, valamint Mária Terézia diplomájára hivatkozva engedélyezte, hogy Fiume képviseltesse magát a horvát saborban. Ez az uralkodói lépés lényegében elismerését jelentette annak, hogy Fiume Horvátország szuverenitása alatt áll. Ez azonban el-

Szökökút Ferenc József császár szobrával
a fiumei korzón 1860 körül

lentmondott annak, hogy a várost a törvényben kifejezetten Magyarországba inkorporálták és ezzel az ország részévé nyilvánították, s nem a Szent Koronához csatolták, mint korábban. Ennélfogva Fiume követeinek éppúgy nem volt helyük a saborban, mint a Horvát–Szlavón határőrvidékének a magyar diétán.

A VISSZACSATOLÁS

Mint ismeretes, az 1809. évi bécsi békeben – a Napóleonnal kötött előzetes megállapodások ellenére – Fiume Károlyvárossal együtt elcsatolásra került. A francia császár önálló államot szervezett Provinces illyriennes néven, amelynek része volt Fiume is. A párizsi békeszerződés megkötése után ez az államalakulat az Osztrák Császárság birtoka lett, és 1815-ben formálisan királysággá alakították. Dalmáciát azon-

ban leválasztották róla. A magyar rendek az ún. rendeleti vagy országgyűlés nélküli időszakban – a legfőbb politikai fórum híján – nem tudtak együttesen fellépni Fiuménak a Magyar Királysághoz történő visszacsatolása ügyében. Egy-egy vármegye (mint pl. Pest, Nógrád, Nyitra, Pozsony stb.) szórványos és erőtlen próbálkozásait a kérdésben az udvar határozottan visszautasította.

A visszacsatolásra csak az 1821–23. évi, a bécsi udvarral nyíltan szembeszegülő politikai (vármegyei) mozgalom csúcspontján – a rendek elégedetlenségét is csillapítandó – került sor. Fiumét és a Horvátországnak a Száván túl eső területeit 1822. július 1-jén visszacsatolták a magyar Szent Koronához. A visszacsatolást az 1825–27. évi országgyűlésen a 13. törvénycikkben a rendek megerősítették. „Miután az országnak Száván tuli, ugyszintén tenger-melléki, másként magyar tengerpartnak nevezett részeit, melyek az 1809-

ben végződött háboru által elszakasztattak, majdan szerencsés visszazereztetésök után Ő szent felsége az ország szent koronájához visszacsatolta és azon állapotba, melyben az 1809. évi elszakadás előtt valának, visszahe-lyezte: a karok és rendek ezen visszacsatolást a késő utókor emlékezetére, törvénybe iktatni határozta. Nem kételkedvén, hogy valamint föntnevezett Ő szent felsége, ugy felséges utódai is, az országnak és a hozzá kapcsolt részeknek minden birtokait és részeit [...] mindenestől vissza fogják kebelezni.”

A Mária Terézia által kiadott diploma lényegében véve 1918-ig meghatározta Fiume jogállását a Habsburg Monarchiában. Egyszersmind folytonos közjogi viták tárgya lett a magyar és horvát politikai életben, továbbá mindkét nemzet történetírásában. ♦

ORDASI ÁGNES

Fiume

MAGYARORSZÁG
TENGERI KAPUJA

A fiumei corpus separatum adnexum (különálló csatolt test) fogalma egészen Mária Terézia 1779. április 23-i diplomájáig vezethető vissza, amellyel a császárnő 1776-ban a Horvátországnak juttatott kikötővárost kiváltságai-ban megerősítve közvetlenül a magyar korona alá szervezte.

Az uralkodói elhatározást birodalmi érdekek, a tengerpart és a Habsburg Monarchia keleti részeinek gazdasági fejlesztése és ily módon talán a magyar nemesség intenzívebb vámfizetésre motiválása is indokolta.

A döntés természetesen találkozott a fiumei kereskedő és vállalkozó patríciusok törekvéseivel, akik a Habsburgok által előnyben részesített Triesttel szemben egy lehetőleg távoli, erőteljes hátszántól reméltek támogatást.

Noha a cél egyértelmű volt, a város közjogi helyzete innentől kezdve mind a horvát, mind a magyar fél számára folyamatosan visszatérő vitatémát jelentett.

Fiume területi hovatartozásának problematikája a kikötőváros földrajzi fekvéséből, többnemzetiségű jellegéből, felvett olasz nyelvből és kultúrájából, a 16. századtól birtokolt privilégiumaiból, valamint a korszak alapvető jogi és politikai ellentmondásaiból fakadt. Mindezek közül kiemelkednek a fegyveres összeütközésekkel járó területi átrendeződések vagy éppen a tárgyalásos úton elért kompromisszumokon alapuló rendsze-

A „FIUMEI FOLTOZÁS”

Az Osztrák–Magyar Monarchia megszületésével olyan békés időszak köszöntött be, amely lehetővé tette, hogy az 1779-es diploma alapján a Magyar Királyság hosszabb távon is berendezkedhessen a területen. Ennek a csaknem fél évszázados kapcsolatnak köszönhetően a halászfalunak csúfolt Fiume a korszak végére forgalma alapján Európa tizedik legnagyobb kikötő-

natkozó, „az országos küldöttségek között egyezség nem jött létre” kitétel a területet a magyar korona részének elismerő frázisra változott. Vagyis a magyar olvasat szerint a terület hovatartozása nem lehetett kétséges, és kizárólag Fiume autonómiája, törvényhozási és kormányzati viszonyainak meghatározása képezhette a további tárgyalások alapját. A magyar fél eljárása azért válthatott ki nagy visszhangot, mert a törvény módosított szöve-

rek kiépítése. Az első kategóriába a napóleoni háborúk, az illír tartományok létrejötte és felszámolása, majd 1848-ban a Josip Jelačić horvát bán betörésével járó impériumváltás tartozott. A másodikba pedig az 1868-as horvát–magyar kiegyezés (1868:XXX. tc. 66.§), valamint az annak folyamodványaként 1870-ben elrendelt közigazgatási provizórium (ideiglenes állapot) sorolható. Az 1868–1870 közötti rendezés szerint kizárólag Fiume városa, kikötője és kerülete (Cosala, Drenova és Plasse alközségek) került magyar joghatóság alá. A kiegyezési törvény és a provizórium Buccarit (magyar nevén Bakart), valamint mindazon egyéb területeket, amelyek Fiume vármegyéhez tartoztak, Horvát–Szlavónországnak engedte át.

városává vált. Ennek a lehetőségnek a kihasználása azonban már 1868-ban is komoly áldozatot követelt a magyar kormánytól. Egyfelől három horvát többségű vármegye (Szerém, Pozsega, Verőce) átengedése volt az ára, másfelől pedig egy újabb jogi konfliktus kialakulása és felvállalása, amely a horvát történetírásba „fiumei foltozás” néven került be.

A kissé érces és keserű elnevezés Andrassy Gyula miniszterelnök azon vitatott intézkedését takarja, amellyel az uralkodó szóbeli felhatalmazásával a már szentesített kiegyezési törvény horvát fordítását utólagosan és egyoldalúan – a magyar országgyűlésen elfogadott elvek szerint – módosította. Így a dokumentumban a Fiuméra vo-

gének hivatalos újírása és kiadása helyett a horvát báni helytartó a kérdéses részt egy papírdarabbal takarta le.

A FIUMEI PROVIZÓRIUM

Ferenc József a horvát közjogi ellenzék és a magyar országgyűlés között elmélyülő válságot Fiume városának és kerületének „ideiglenes” jelleggel a Magyar Királysághoz csatolásával kezelte. Ez a provizórium 1870. július 28-i kihirdetésével történt meg. E lépés a dualizmus szerkezetét veszélyeztető horvát–magyar kérdés rendezése mellett a porosz–francia háború miatt is szükségesnek bizonyult, amely konfliktus Ausztriának a német egységből való ki-

szorulásával ért véget. Mindazonáltal az úgynevezett „nagy” Fiume-kérdés megoldását az 1873-as gazdasági, valamint az 1875-ös kormányválság a későbbiekben sem tette lehetővé.

Nem szabad megfeledkezni a Balán-félszigeten megjelenő „keleti kérdés” aktuálissá válásáról és az egész korszakban napirenden lévő általános nemzetiségi dilemmákról sem. Ezek ismeretében nem meglepő, hogy a Fiume közjogi helyzetének eldöntésére

vételes ellenálló képességének oka is részben ebben a közjogi hézagban lehet fel. Különösen annak ismeretében figyelemre méltó ez, hogy az országban egyedülálló módon a városi önkormányzat mindvégig működött és a közigazgatás élére még a világháború éveiben sem küldtek ki kormánybiztost.

Mindenesetre Fiume „speciális” jogi és etnikai viszonyai a hatalomgyakorlás egy sajátos formáját követelték meg a magyar államtól. Ez egyrészt a

sának átszervezését, központosítását célozta meg. A dualitás és a sorrend nem véletlen, hiszen a Magyar Királyság számára Fiume mindenekelőtt gazdasági téren számított értékesnek és nélkülözhetetlennek. Mégis, miután a centralizáló magyar állam egyre inkább ellentétbe került az 1872. június 1-jén kiadott és a m. kir. belügyminiszter által jóváhagyott városi statútumban foglalt előjogokkal, a kormánynak a „kis” Fiume-kérdéssel, azaz az auto-

összehívott, horvát, magyar és fiumei tagokból álló királyi bizottságok 1883–1884-es tárgyalásai felemás eredményel zárultak. Újabb királyi bizottságok kiküldésére már nem került sor, hiszen az 1890-es évektől a magyar kormányok egyre óvatosabb álláspontot képviseltek a corpus separatum közjogi állapotát illetően. Ennek ellenére alsóbb, elsősorban helyi szinten a kérdés változatlanul foglalkoztatta a közvéleményt.

Egyfajta modus vivendit mégiscsak sikerült kialakítani, amely a magyar parlament és a horvát tartománygyűlés saját korlátainak felismeréséből és a zavaros helyzet kihasználásának lehetőségéből fakadt. Kissé ellentmondásos módon, de talán a fiumei autonómia ki-

horvátokkal szemben az olasz ajkú lakosságra alapozott politikában és a választási rendszerben nyilvánult meg. Így például a Magyar Királyság területén általánosan bevezetett virilizmus intézményét Fiumében sosem léptették életbe, mivel ez az olasz politikai uralom megszűnését eredményezte volna. Másrészt az állami befolyás elsősorban a kereskedelemügyi minisztérium alá tartozó m. kir. tengerészeti hatóság, valamint a miniszterelnökség vezetésére bízott m. kir. kormányzóság révén érvényesülhetett.

Míg a tengerészeti hatóság az önálló magyar külkereskedelem fejlesztésére nyújtott lehetőséget, addig a kormányzóság kialakítása a teljes jogegység megteremtését és a város közigazgatá-

nómiából származó dilemmákkal is foglalkoznia kellett.

A FIUMEI STATÚTUM

A város „ösi” kiváltságait és autonómiáját 1872-ben rögzítő városi alapszabály nem tekinthető a 16. század közepétől élvezett kiváltságok egyszerű megerősítésének. Egyebek mellett azért, mert az 1848–49-es eseményeket követően a város működését a Bach-rendszer igényeit kielégítő 1854-es horvát közigazgatási átszervezés, 1861-től pedig a képviselő-testület felépítésére és tevékenységére vonatkozó *naputak* (rendelet) szabályozta. Valamint azért, mert a fiumei statútum a

Fiume látképe
(Klősz György felvétele)

helyi jogszokások és a kor igényeinek figyelembevételével mellett a nagyobb autonómiát biztosító 1830-as trieszti mintájára készült el. Igaz, Trieszttel ellentétben Fiume törvényhozói jogkörrel sosem rendelkezett. Mindazonáltal

a provizórium alatt kiépült közigazgatási struktúra a korábbiakhoz képest már egy jóval szabadabb és modernebb modellt követett.

A státútum azért is bírt kiemelt jelentőséggel, mert törvényi szabályozás híján a város autonómiájának kereteit ez a dokumentum határozta meg. Az önkormányzatiság és a különállás effajta lehetősége szorosan összefüggött a fiu-

mei lakosság egzisztenciális igényeivel. Emellett arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a városban élő etnikumok között egy sajátos szolidaritási rendszert hozzon létre. Ez a „fiumanotudatban”, azaz a nemzeti kereteken átívelő lokális identitásban öltött testet.

Fiumének azonban nem minden kiváltsága származott ezen alapszabályból. Így például a város 1891-ben felszámolt – korlátozott – szabadkikötői státusza VI. (III.) Károly 1719-es oklevelére vezethető vissza, az pedig, hogy Fiumében a hivatali nyelv az olasz lehetett, alapvetően a szokásjogon és az 1901-es közigazgatási átszervezésen alapult.

A fiumei kormányzósági palota

AZ ÁLLAMOT KÉPVISELŐ KORMÁNYZÓ

Az 1872-es státútum értelmében a magyar államot a miniszterelnök előterjesztésére az uralkodó által kinevezett fiumei és magyar-horvát tengerparti kormányzó képviselte, aki egyben a tengerészeti hatóság elnöki tisztét is betöltötte. A kormányzói méltóság viselői közt olyan személyiségeket találunk, mint Zichy József és testvére, Ágost, Szapáry Géza és fiai, László és

A Baross Gábor rakpart a víz felől Fiumében

Pál, valamint a vértanú Batthyány Lajos azonos nevű unokája és a Miksa császár mexikói kalandját gyerekként megjárt Wickenburg István.

A kormányzói hatáskör pontos és végleges meghatározása elmaradt, így bár eredetileg a főispáninál tágabb mozgástérrel kívánták felruházni, illetékessége a város önkormányzata miatt a gyakorlatban komoly korlátokba ütközött. Többek közt sem a nemzetpolitikai okokból fontos tanfelügyelő kinevezésébe, sem a város költségvetésébe nem szólhatott bele, és a képviselő-testületnek csak azon határozatait függeszthette fel, amelyek valamely törvénnyel és az államérdekkel vagy a státútum rendelkezéseivel ellentektek. A kormányzói jogkör korlátait mutatta az is, hogy a városi érdekek veszélyeztetése esetén az adott ügyet nem terjeszthette fel a minisztériumhoz, jóllehet ez a jog az ország valamennyi főispánját megillette.

Más törvényhatósághoz képest ugyancsak jelentős különbségnek tekinthető, hogy a főispáni jogkör szélesítését is szolgáló közigazgatási bizottságot Fiumében csak 1898-ban állították fel, és csupán három évig működött. Széll Kálmán miniszterelnök a megnövekedett állami befolyást bíráló

Autonóm Párt többéves tiltakozása miatt ezt a középfokú hatóságot a valamivel rugalmasabb kormányzói tanáccsal (1901:IX. tc.) váltotta fel. Innentől kezdve a kormányzónak a tanácson keresztül gyakorolt jogköre a helyi közigazgatás csaknem valamennyi ágára kiterjedt, és kompetenciája 1917-ig (a városi rendőrség államosításáig) folyamatosan gyarapodott.

Míg a miniszterelnökség a kormányzó hatalmának gyarapodásában volt érdekelt, addig a kereskedelemügyi tárca vezetői – Baross Gábor miniszterségétől kezdve – a tengerészeti hatóság elnöki hatáskörének központosítására

A fiumei kormányzósági palota belső tere

törekedtek. Emiatt az 1890-es években a kormányzók és a kereskedelemügyi miniszterek közt jelentős nézeteltérések alakultak ki, melyek súlyát jól érzékelteti, hogy Zichy Ágost és Batthyány Lajos is hatáskörének szűkítésére hivatkozva mondott le hivataláról.

Az állam és ezzel együtt a hivatal tekintélyének megóvása céljából nem mindig töltötték be a kormányzói posztot. A kormányzó feladatait ilyen-

FIUME KORMÁNYZÓI

Zichy József	1870-1872
Szapáry Géza	1873-1883
Zichy Ágost	1883-1892
Batthyány Lajos	1892-1896
Szapáry László	1897-1903
Roszner Ervin	1903-1905
Szapáry Pál	1905
Károlyi György	1906
Nákó Sándor	1906-1909
Wickenburg István	1910-1917
Jekelfalussy Zoltán	1917-1920/21

kor, illetve „akadályoztatása” esetén a státutum értelmében a kormányzói helyettesek, 1901-től pedig a kormányzói tanácsról szóló törvény szerint a kormányzóhelyettesek látták el. A két megnevezés között a legfőbb tartalmi különbséget a kormányzóhelyettesi állás rendszeresítése, valamint jogainak és kötelességeinek precíz szabályozása jelentette.

FIUME ELSŐ POLGÁRA, A PODESTÀ

A kormányzó hatalmát a városi önkormányzat élén álló, hat évre választott polgármester, a *podestà* korlátozta, amely méltóság – trieszti mintára –

A városi óratorony a fiumei korzón,
19. század vége

1872-ben jelent meg Fiumében. Korábban Fiume önkormányzatát a városbírók, majd alkapitányok (pl. 1848-ban Giuseppe Agostino Tosoni), a Bach-korszakban az ugyancsak polgármesterként fordítandó borgomasterek (Francesco Troyer), végül az 1860-as évektől a városi/helyhatósági elnökök (pl. 1870-től Ernesto de Verneda) vezették.

A belügyminiszter által jóváhagyott statútum alapján a legelső fiumei podestát, Ernesto de Vernedát 1872 augusztusában iktatták be. Hivatalát néhány hónappal később Giovanni Ciotta vette át, aki 1896-ig töltötte be a posztot, és akinek neve a város „aranykorával” olvadt össze. A leglátványosabb és legintenzívebb állami beruházások, építkezések éppen az ő polgármestersége idejére estek, s ekkor még a kormány központosító törekvései sem érvényesültek közvetlenül. A Ciotát felváltó Michele Maylender már nem a Liberális, hanem az Autonóm Párt soraiból került ki. Ez pedig nemcsak helyi politikáját és a közéletben elfoglalt helyzetét, de a budapesti kormányzattal való – olykor egészen viharos – kapcsolatot is meghatározta.

Noha a podestá jogköre a budapesti főpolgármesteréhez és a főispánhoz közelített, mégsem lehetett teljhatalmú ura a városnak. Ahogy az 1921-ben létrejövő Fiumei Szabadállam első elnöke, az autonomista Riccardo Za-

LEGYEN VILÁGOSSÁG! RICCARDO ZANELLA PAMFLETJE

A Magyarországhoz tartozás nem pusztán frázis, sőt nem is pusztán kalmár-számítás, hanem – legyen szabad azt állítanunk – hazaszeretet kifolyása. Tudjuk mi is jól, Olaszországhoz gravitálnunk saját anyagi kárunk volna, hisz’ Olaszország a saját kikötőit se tudja fenntartani, annál kevésbé azokat fejleszteni s így egyik a másik után posványosodik el; Ausztriához vonzódni se járna haszonnal, mert Trieszt javára a mi kikötőnk mostoha sorsra jutna; Horvátországnak meg a saját szükségéinek fedezésére sincs pénze – így hát csakis Magyarországhoz kell bizakodnunk. Igen, ezt mi nagyon jól tudjuk, s vagyunk is annyira kalmárok, hogy fel is fogjuk; de vajon az abszolutizmus korában szinte kalmárszellem tartott bennünket hűségben Magyarországhoz?

nella polgármesterré válásának 1914-es kudarca is mutatja, a podestá kizárólag az uralkodó jóváhagyásával kezdhette meg működését. A legfelsőbb megerősítés elnyerése elsősorban a kormányzó és a központi kormányzat támogató hozzáállásától függött. Ugyanakkor az 1872-es statútum értelmében a podestá kizárólag a helyi képviselő-testülettel, az 50 városi és 6 alközségi tagból álló Rappresentanzával egyetértésben gyakorolhatta jogait. Ez teremtett jogalapot arra, hogy Francesco Gilberto Corossac autonóm párti polgármester ellen a saját párthívei indíthassanak bizalmatlansági szavazást, mikor a világháború éveiben a lakosság élelmezése érdekében a képviselő-testület megkérdezése nélkül lisztet és szénét rendelt Olaszországból. A méltóság ebben a formában 1918. október 30-ig létezett. Ekkor ifj. Antonio Vio podestát az ugyancsak polgármesternek megfeleltethető, de már az Olasz Királyság közigazgatási rendszerében működő *sindacó*vá nevezték ki.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK SZEREPE

A corpus separatum képviselőküldési jogát, ahogy általában az ország más területein is, az 1848-as törvény cikkelyei szabályozták. Ennek értelmében

Fiume a parlament alsóházába egy választott képviselőt küldhetett, a felsőházban pedig a kormányzó által képviseltethette magát. Mivel azonban a kormányzó funkciója alapvetően a folyamatos városban tartózkodását követezte meg, az országgyűlésben csak kivételes esetekben jelenhetett meg.

Így az érdemi képviselettel járó tennőket egyedül a négyévente választott képviselő látta el, akinek mindvégig szembesülnie kellett az állam és a város ellentétes érdekeivel. A helyi Autonóm Párt egy jelentős része az ambivalens helyzet megoldására tett kísérletet 1901-ben, amikor Riccardo Zanella országgyűlési képviselővé választását támogatva kijelentette, hogy a parlamentben Fiume városát és kerületét kizárólag fiumei születésű személy képes megfelelően képviselni. A meghirdetett politikai programnak kivételes jelentőséget kölcsönzött, hogy Fiume az 1868-as közjogi rendezés alapján a horvát tartománygyűlésbe is követküldési joggal rendelkezett. Ennek a jognak az érvényesítése a horvát területi igények elismerését jelentette volna, azonban a provizórium ideje alatt ez sosem történt meg.

Egyes hivatalok és méltóságok közt számos esetben látványos személyi átfedések lelhetők fel, mivel a hatalom alapvetően egy szűk politikai és köz-

igazgatási elit kezében összpontosult. Így lehetett Batthyány Lajos kormányzóból 1901-ben országgyűlési képviselő, vagy éppen ekképp kerülhetett Michele Maylender korábbi podestà 1910-ben a parlamentbe. Fordított folyamat játszódott le ifj. Antonio Vio esetében, aki, ellentétben Riccardo Zanellával, az országgyűlési mandátumot sikeresen cserélte le a polgármesteri, majd a sindaco címre. Wickenburg István példája azt mutatta meg, hogy megfelelő szak- és helyismeret birtokában a kormányzói méltóság elérése még a közigazgatás alsóbb fokain álló személyek számára sem volt lehetetlen. Mindennek ismeretében nem meglepő, hogy az eredetileg vízépítési mérnök Egan Lajosból 1917 őszén kormányzóhelyettes, Jekelfalussy Zoltán kormányzó távozását követően pedig gyakorlatilag a fiumei magyar közigazgatás legfőbb letéteményese lett.

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS VÉGNAPJAI

Amilyen bonyodalmak során épült ki a fiumei magyar közigazgatási rendszer, olyan zavaros körülmények közt omlott össze. A corpus separatum történetével foglalkozó munkák többsége Jekelfalussy Zoltán kormányzó 1918. október

A régi kikötő előtti tér Fiumében.
Christian von Majr, 1832 (fent)
A cs. és kir. Haditengerészeti Akadémia
Fiumében, F. Pauer, 1858 (balra)

29-i elutazásához köti a magyar állam kiszorulását a kikötővárosból. Célszerűbb azonban egy dekonstrukciós folyamatról beszélni. Részben azért, mert Egan Lajos kormányzóhelyettes Fiumében gyakorlatilag 1920. május 20-ig, a Budapestre költöztetett kormányzói hivatal pedig Jekelfalussy vezetése alatt (felszámolás alatt álló fiumei kormányzóság néven) elvileg még 1921-ben is folytatta tevékenységét. Részben azért, mert a számos szimbolikus és tényleges hatalomátadáshoz és -átvételhez köthető gesztus közül nehéz lenne egyetlen pillanatot megragadni. Ilyen momentumnak tekinthető például a kormányzói palota átadása a Horvát Nemzeti Tanácsnak, a Rappresentanza Fiumei Olasz Nemzeti Tanácsá alakulása, az Emanuele Filiberto olasz csatahajó lehorogonyzása vagy éppen a várostorony tetején található fiumei kétféjű sas szobrának lefejezése. Azzal azonban nem érdemes vitatkozni, hogy a fiumei magyar kormányzat sorsát a trianoni békeszerződés aláírása és ratifikálása döntötte el véglegesen. ♦

PRIMVS AVI
ER XVII NAS
ICA
ATI

HAMERLI PETRA

Fiume VAGY *balál*

GABRIELE D'ANNUNZIO
FIUMEI KALANDJA

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország egyetlen kikötője, Fiume – amely 1868 és 1918 között speciális autonómiával rendelkezett, de a magyar koronához kapcsolódott – területi elhelyezkedésénél fogva nem maradhat magyar kézen.

A párizsi békekonferencia (1919) a várost a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak ítélte, ami az olasz delegáció távozásához vezetett. Miután Olaszország a kivonulással nem ért el sikert, 1919. szeptember 12-én Gabriele D'Annunzio költő a Fiumei Légiónévű szabadcsapataival elfoglalta a várost, és Carnarói Olasz Régenység – Reggenza Italiana del Quarnero – néven városállamot hozott létre.

D'Annunzio nagyjából egy évig fennálló államát már csak azért is érdemes nagyító alá venni, mert berendezkedése több szempontból is az olasz fasizmus előképeként tekinthető. Noha a költő vállalkozása csúfos kudarccal végződött, az 1920. november 12-én aláírt, olasz–jugoszláv rapallói szerződéssel Fiume szabadállami státuszt szerzett, majd 1924. január 27-én a római egyezményben Belgrád elismerte Fiume Olaszországhoz csatolását.

Gabriele D'Annunzio

A Fiumei Olasz Nemzeti Tanács [...] kijelenti Fiume csatlakozását az Anyaországhoz, az Olasz Királysághoz” – fogalmazott Riccardo Zanella, az egykori osztrák–magyar parlament fiumei képviselője petíciójában, amelyet 1918. október 30-án nyújtott át Vittorio Emanuele Orlando olasz miniszterelnöknek.

Az 1868-as horvát kiegyezésben foglalt két évvel később, 1870-ben törvényerőre emelkedett „corpus separatum” státusz értelmében Fiume és vonzáskörzete autonóm területként a Magyar Királysághoz tartozott. Hivatalos nyelve az olasz volt, élén pedig a „fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzó” állt, akit a miniszterelnök előterjesztése nyomán a király nevezett ki. Lakosságát tekintve Fiume olasz többségű város volt, az 1910-es népszámlálás szerint a kikötőváros 50 ezer lakosából 27 ezren olaszok, 12 ezren horvátok, 6394-en pedig magyarok voltak.

Az autonóm státusz törvénybe iktatására azért volt szükség, mert a kikötőváros életét az 1860-as évektől kezdve folyamatosan nemzetiségi konfliktusok árnyékolták be. 1861-ben – miután a horvátok adminisztratív többségbe kerültek a városban – az iskolákban kötelezővé tették a horvátnyelv-oktatást, ami heves tiltakozást váltott ki az olasz lakosság kö-

rében. Ennek eredményeképp ez évben Fiume nem delegált küldöttet a horvát Saborba (országgyűlésbe), négy évvel később pedig, amikor szóba került, hogy Fiumét esetleg Horvátországhoz csatolnák, a város delegáltjai tiltakozásukat fejezték ki ez ellen. A kibontakozó olasz–horvát ellentétet az autonóm státusz átmenetileg megoldotta, mivel magyar fennhatóság alatt állva a város olyan nagyfokú önállóságot élvezett, amit a horvát uralom minden bizonnyal nem tett volna számára lehetővé.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása azonban új helyzetet teremtett Fiume számára, mivel az egykori dualista államalakulat nemzetiségei egymás után kiáltották ki függetlenségüket. Miután Horvátország 1918. október 29-én kinyilvánította a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz történő csatlakozását, Zanella a Fiumei Nemzeti Tanács nevében kérte Orlandótól a város Olaszországhoz csatlakozását.

Az olasz miniszterelnök tüstént megragadta az alkalmat arra, hogy háborús szövetségesei, az antanthatalmak előtt kifejezze Fiume megszerzésének óhaját. A kikötőváros ugyanis nemcsak hogy nem szerepelt az 1915 áprilisában aláírt londoni titkos szerződés területi ígéretei között, amelyekkel az antant rávette Olaszországot a háborúba történő belé-

pésre, de ugyanezen államok – Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország – Szerbiának ígérték a várost egy szintén 1915-ben kelt aide-mémoire-ban. A Nemzeti Tanács petíciója azonban kiváló ürügyet szolgáltatott az olasz kormánynak ahhoz, hogy 1918-ban az olasz nacionalisták által régóta áhított városra is igényt tartson a londoni szerződés által megígért területek mellett, amelyek között Isztria és Dalmácia is szerepelt.

Mivel e két terület ugyancsak ütközőpontot jelentett a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal, Olaszország kormánya tiszttában volt azzal, hogy az 1919. január 18-án Párizsban megkezdődő békekonzferencián engedményekre kényszerül majd. Ennek fényében Orlando miniszterelnök az olasz nacionalisták – és személyes – preferenciáit figyelembe véve elsősorban Fiuméhez ragaszkodott, a külügyminiszter, Sidney Sonnino viszont a londoni szerződésben foglaltak teljesülését tekintette elsődleges fontosságúnak. Mivel azonban a fiatal, 1861-ben egységesült Olasz Királyság alapvetően európai tekintélyének megerősítését és ezzel együtt a lehető legnagyobb területi gyarapodást célozta meg, az olasz küldöttség a „londoni szerződés és Fiume” szlogen felverte indult útnak a francia fővárosba.

OLASZORSZÁG KIVONUL

A párizsi békekonferencián, amelynek célja Európa háború utáni rendezése volt, a szövetséges és társult hatalmak, köztük Olaszország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is előállhattak területi igényeikkel. A jugoszláv kormány képviselőjében Ante Trumbić külügyminiszter foglalta össze a délszláv állam követeléseit, amelyek között Fiume is helyet kapott. Trumbić azzal érvelt, hogy a kikötőváros nem tekinthető életképesnek a hátszaga, vagyis a délszláv államhoz került horvát területek nélkül. Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök egyetértett a jugoszláv külügyminiszter érvelésével, ami visszás helyzetet eredményezett abban a tekintetben, hogy néhány hónappal korábban éppen Wilson fejtette ki 14 pontjában a nemzeti önrendelkezés jogát, amely Zanella számára a jogalapot adta ahhoz, hogy Fiume Olaszországhoz csatolását kérvényezze.

„Az amerikai sajtó közölte, hogy az Egyesült Államok a jugoszlávokat támogatja a Fiume-kérdésben, és az olaszokat kész kitenni a kikötőtől – írta aznap, 1919. február 18-án a jelentős nagyságú olvasóközönséggel bíró olasz napilap, a *Corriere della Sera*. – Fiume olasz város, mind népességét, mind érzelmeit és érdekeit tekintve. [...] Senki sem felejtheti el, hogy Jugoszlávia nem születhetett volna meg a szövetségesek, köztük az olaszok hatalmas háborús áldozatvállalása nélkül. Fiume odaadásával a jugoszlávok megfizethetnék az olasz segítséget.”

Wilson valójában egy olasz protektorátus alatt álló szabad kikötő létrehozását tartotta volna a legigazságosabb megoldásnak a Fiume-kérdésben, azonban az olasz kormány ezt nem találta elégségesnek, és Sonnino kijelentette: Wilson „ne avatkozzon Európa ügyeibe, hanem maradjon meg saját amerikai kaptafájánál”. Az olasz küldöttség nevében Orlando fejtette ki a város Olaszországhoz csatolásának szükségességét 1919 áprilisában, az etnikai érvek mellett az önrendelkezési jogot is felhozva. Az amerikai elnök ezt követően nyilvánosan jelentette ki, hogy nem támogatja az olaszok igényét Fiuméra vonatkozóan, aminek következtében Orlando április 24-én elhagyta a békekon-

ferenciát. Másnap Sonnino is követte őt. Az olasz vezetők – félve attól, hogy távollétükben a többi terület kapcsán is veszteségek érhetik Olaszországot – május elején visszatértek Párizsba.

Mint Orlando utódja, az 1919 júniusában miniszterelnökké kinevezett Francesco Saverio Nitti írta emlékirataiban, „Olaszországnak [...] a békekonferencián semmi súlya nem volt. [...] Orlando keveset beszélt, Olaszországnak a konferencián való munkája teljesen a fiumei kérdésre szorítkozott.” Minthogy a problémát a májusi visszatérést követően sem sikerült orvosolnia az olasz kormánynak, a kalandor szellemű Gabriele D'Annunzio a tettek mezejére lépett.

A FIUMEI KALAND

Gabriele D'Annunzio költő és újságíró szabadcsapataival 1919. szeptember 12-én foglalta el Fiume városát, s akciójának a „Marcia su Fiume” (Fiuméba menetelés) nevet adta. Az olasz nacionalisták körében 1919 tavaszán merült fel először, hogy Fiumét „fel kell szabadí-

tani” a szövetséges uralom alól. Áprilisban Giovanni Host Venturi, utóbb fasiszta politikus és történész vezetésével létrehozták a Legione Fiume [Fiumei Légió] nevű szervezetet. A szervezkedés kulcsfigurái közé tartozott az ország egyik legjelentősebb iparos, Oscar Sinigaglia is, aki az anyagi háttérrel biztosította és az önkéntesek csatlakozását szervezte.

Amikor 1919 szeptemberében a szövetségesek úgy döntöttek, hogy közös rendfenntartó erőket küldenek Fiuméba, D'Annunzio elhatározta, hogy megelőzi őket, és felkészült a város elfoglalására. Szándékait Mussolinival is tudatta, aki örömmel üdvözölte a vállalkozást: „A mi embereink Fiumében, nem pedig Rómában vannak. Olaszország fővárosa a Quarnaro-öbölben, nem a Tevere mentén található. Ott van a mi kormányunk, melynek mostantól szót fogadjunk. Nittinek, annak a vészterhes embernek a kormányzása véget ért.” Mussolini, aki szívvel-lélekkel támogatta D'Annunzio vállalkozását, nem véletlenül beszélt így Nittiről. Az olasz miniszterelnök ugyanis már régóta tudott a költő ter-

D'Annunzio Fiumében (balra fent)
Mussolini és D'Annunzio Buccariban
(jobbra)

Fiume városállam címere, 1920 (fent)
D'Annunzio légiosok között (jobbra)

veiről, ezért csapatokat mozgósított az önkéntesek megállítására.

A békekonferencián szeptember 15-én értesültek a város elfoglalásáról. A Nitti-kormány erős nyomás alatt állt Fiume miatt, hiszen az olaszok többsége nem volt hajlandó lemondani a városról, D'Annunzio pedig, aki Fiume parancsnokává nevezte ki magát, nem ismerte el az olasz kormányt. Ebben a helyzetben Olaszország hozzálátott, hogy a másik három döntéshozó hatalommal, Franciaországgal, Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal vitassa meg a kérdést. Amíg a tanácskozás folyt, D'Annunzio megkezdte városállama megszervezését.

Első lépésként a költő „egy mindenkivel háborúban álló állam” fejévé nevezte ki magát, miközben a hozzá csatlakozó önkéntesek száma egyre gyarapodott. Az első hónapokban az olasz kormány kész volt tárgyalásokba bocsátkozni D'Annunzióval, amire Pietro Badoglio tábornok kapott megbízást Nittitől. Badoglio „modus vivendi” ajánlott, amelynek értelmében Fiume szabadon dönthetett volna további sorsáról, s az olasz kormány ígéretet tett arra, hogy nem egyezik bele a várost az olasz anyaországtól elszakító megoldásba és függetlenségének csorbításába. Garantálta volna Fiume olasz reguláris csapatokkal való védelmét, és elfogadta volna a város fejedelmének az ottani lakosság által választott vezetőt. Mivel azonban D'Annunzio ragaszkodott a fiumei parancsnoksághoz, a tárgyalási kísérlet megbukott.

A Fiumei Olasz Nemzeti Tanács és a lakosság viszont támogatta volna a modus vivendit, ami hátrányosan érintette Gabriele D'Annunzio megítélését a fiumeiek körében. 1919 decemberére a lakosság olyannyira elégedetlen lett a költő „kormányzásával”, hogy akadtak, akik a továbbiakban már a Jugoszláviához csatlakozást sem elleneztek, a kialakult helyzetért pedig újdonsült vezetőjüket okolták.

FIUME MINT A FASIZMUS ELŐFUTÁRA

Eddigre D'Annunzio már a „Duce” megnevezéssel illette magát, és ezzel, valamint a palota erkélyén tartott szónoklataival egyaránt példaképet jelentett Mussolininak. A később hírhedtté vált fasiszta induló, a *Giovinezza* (*Ifjúság*)

tőek: az alkotmány nemre, fajra, nyelvre, osztályra és vallásra tekintet nélkül mindenkinek egyforma jogokat biztosított, s kiemelt figyelmet fordított a személyi jogok és az egyéni szabadság védelmére. A szabad véleménynyilvánítást, a sajtószabadságot és a gyülekezési jogot, valamint a vallásszabadságot az állampolgárok természetes jogának tartotta.

Fiumei állampolgár az lehetett, aki a kikötővárosban született, aki bármely, a régensséghez csatlakozni kívánó város lakosa volt, vagy aki állampolgársági kérelmet nyújtott be, ami elfogadásra került. A polgárok húsz év felett minden jogot gyakorolhattak. Megfosztották viszont az állampolgárságától azt, aki fellázadt a terület védelmét biztosító katonai szolgálat ellen, nem fizette az adókat, vagy nem szolgálta a közosság érdekeit.

A fiumei lakosoknak voltak olyan kötelezettségeik, amelyeket Mussolini is át-

úgyszintén D'Annunzio kormányzásának idejéből származik, s a légiosok kedvelt dala volt.

Az 1920. augusztus 27-én kelt fiumei alkotmány -, amely a „munka szentségét” összekapcsolta a polgári-demokratikus hagyományokkal – modellül szolgált a fasizmus számára. D'Annunzio nem titkolta, hogy alkotmánya bevezetésével az egykori Római Birodalom eszméiségét kívánta feléleszteni. Az állampolgárra mint egyénre vonatkozó rendelkezések igencsak liberálisnak tekinthe-

ültetett a saját eszmerendszerébe. A férfiak és a nők egyaránt testi és szellemi nevelésben részesültek. Kötelességük volt dolgozni, és a munkavégzésnek az állam érdekeit kellett szolgálnia. Az alkotmány megfogalmazta azt is, hogy Fiumében az lehet teljes értékű ember, aki tisztességgel végzi választott munkáját, és minden napot hasznosan tölt el. D'Annunzio nevéhez fűződött a Mussolini által szintén átvett korporációs rendszer is. A költő tíz korporációt, azaz érdekvédelmi szervezetet hozott

létre, és ezekbe csoportosította a különböző foglalkozásokat. Minden korporációt egy, az állam által jóváhagyott vezető képviselt, aki konzulokat választhatott maga mellé. Ők az állami ünnepeken megkülönböztetett helyet foglalhattak el. A nem munkával kapcsolatos ügyeket különböző közösségek képviselték.

Az állam életének irányítását D'Annunzio a Nemzeti Tanácsra bízta, amelynek tagjait szavazás útján választották meg. Ez két tanácstestületből állt, amelyek egyike a rendfenntartásért, a törvényhozásért és a művészetpártolásért volt felelős, a másik pedig a kereskedelmi, a pénz- és a vámügyekkel foglalkozott. A bírói hatalmat öt testület gyakorolta. Az alkotmány világosan lefektette, hogy vészhelyzet esetén a Nemzeti Tanács rövid időre diktátorrá nevezheti ki a parancsnokot, aki ez idő alatt minden politikai, törvénykezési és bírói hatalmat kézben tarthat.

A Nemzeti Tanácsnak hétévente kellett volna üléseznie, hogy megvitassa az esetleges reformokat, amelyeket bármely állampolgár kezdeményezhetett. Erre azonban egyszer sem került sor, mivel az olasz kormány lázasan dolgozott a Fiume-kérdés számára kedvező –

és D'Annunzio „kalandjánál” kevésbé káros – megoldásán, s a fáradozások hamarosan célt is értek.

CSATLAKOZÁS AZ ANYAORSZÁGHOZ

A Fiume-kérdés sajátos kezelése nemcsak külpolitikai válságot okozott Olaszország számára, de számos belpolitikai nehézséget is eredményezett. Emiatt 1920-ban az olasz kormány is sürgetőnek tartotta, hogy rendezze a helyzetet a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal. Az olasz-jugoszláv tárgyalások 1920 nyarán élénkültek meg, amikor a külügyminiszteri tárcát a délszlávokkal történő megegyezésre késznek mutakozó Carlo Sforza vette át. A két fél hónapokon át igyekezett kompromisszumos megoldást találni, aminek eredményeképp 1920. november 12-én aláírhatták a rapallói szerződést. Ennek értelmében – amellet, hogy Olaszország részesült a dalmát szigetektől – létrejött Fiume Szabadállam, amelynek kormányzójává Riccardo Zanellát nevezték ki.

Az olasz szenátus 1920. december 18-án hagyta jóvá a rapallói szerződést, amelynek eredményeivel még a nacio-

nalisták újdonsült vezetője, Mussolini is elégedett volt. D'Annunzio azonban nem volt hajlandó beletörődni az események alakulásába, ezért december 24-én polgárháború tört ki, amelynek során az olasz reguláris hadsereg és a légiósok csaptak össze egymással. A polgárháború a „Natale di Sanguine” [véres karácsony] elnevezést kapta.

„Fiumét eladták. Kikötőjét az ellenség szerezte meg” – nyilatkozta D'Annunzio, akit a reguláris hadsereg hamar legyőzött a város körbezárásának taktikáját alkalmazva. Mivel a Legione Fiume önkéntesei nem juthattak alapvető élelemhez, D'Annunzio csapata hamarosan megadta magát. A költőnek 1921. január 18-án el kellett hagynia Fiumét.

A szabadállam 1924 januárjáig állt fenn, amikor is Mussolininak a római egyezmény (1924. január 27.) aláírásával sikerült megegyeznie Jugoszláviával, és Olaszország annektálhatta a területet, amelyet végül a második világháborúban veszített el az Isztriával együtt. ♦

Könyvekből épített barikád
Fiume belvárosában, 1920

Fiume.

ABLONCZY BALÁZS

A KIKÖTŐ LAKÓI

Fiumei magyarok a két világháború között

Fiume volt a magyar nemzetépítés egyik nagy birodalmi terve. Végre legyen kikötőnk, tengerünk – a kérdés izgatta Kossuth Lajost, a magyar imperialistákat és az irodalom legjobbjait. Mi lett a város magyar közösségével és Fiume emlékezetével Magyarországon a két világháború között, amikor a kormányzó palotán már nem lengett a magyar lobogó, az utolsó MÁV-alkalmazott is elhagyta állomáshelyét, és az elcsendesedett Baross-kikötőből már nem futottak ki a kivándorlókkal teli hajók az Újvilág felé?

Az 1910-es népszámlálás szerint 6394 fő, Fiume város csaknem ötvenezer lakosságának több mint 13%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az 1910-es évek népességmozgásai, az 1914-ig tartó bevándorlás, a kikötőfejlesztés, majd a háborús években a város által játszott szerep miatt a magyarok száma a magyar uralom utolsó éveitől tovább emelkedett. Am ennél a számnál még többen, 10 737-en értettek magyarul, azaz a város minden negyedik-ötödik lakója. A város enyhe többsége (27 ezer fő) olasznak vallotta magát a népszámláláson, míg a horvátok csaknem 12 ezren voltak. Felekezetileg elsősorban többséget alkottak a római katolikusok (45 130 fő), a két protestáns felekezet (református és evangélikus) együttesen is alig tett ki 1500 főt (ebből 1123 volt református), az izraelita felekezethez tartozók száma 1696-ra rúgott. Az imponáló lakosságszámot Fiume elég egyedülálló fejlődési pálya végén érte el: lakossága negyven év alatt csaknem megháromszorozódott (1869-ben még csak 17 884 lakosa volt).

Fiume a magyar állam szubvencióiból bőségesen részesült: a Baross-kikötő és a hozzá kapcsolódó beruházások aranykorának tízmillióit kapták támogatásként a magyar költségvetésből. A város ezenfelül számos – részben vagy

egészben – magyar nyelvű oktatási intézménnyel bírt: a felsőkereskedelmi iskola, a főreáliskola, az állami főgimnázium, a leánygimnázium, a tengerészeti akadémia és az 1912-ben indított Magyar Királyi Kivitel Akadémia a város büszkesége volt.

AZ ÖSSZEOMLÁS

A kikötőben a magyar állam és szervei összeomlása valamivel hamarabb következett be, mint az ország más peremvidékein. 1918. október 23-án Susakról a Recsinán (Fiumarán) átkelő horvát katonák megostromolták a fiumei rendőrség egyik őrszobáját, a törvényszék fogdájából szabadon bocsátották a rabokat, s az épületet feldúlták. Egy magyar gépfegyveres osztag ugyan helyreállította a rendet, de a bizonytalanság állandósult a városban. Néhány nappal később azonban a rendet addig ügyel-bajjal fenntartó katonai parancsnokok jelezték Jekelfalussy Zoltán magyar kormányzónak, hogy a rendelkezésükre álló csekély létszámú erővel nem lesznek képesek megvédeni a várost.

A kormányzó október 29-én különvonatán elhagyta a várost. Távozását a legutolsó pillanatig titokban tartotta (költözködésre a kormányzói palota hátsó, szénhordásra szolgáló kijáratát

használta), a helyben maradó tisztviselőket semmiféle instrukcióval nem látta el, a kormányzói palotát úgy adta át a Horvát Nemzeti Tanács képviselőinek, hogy erre semmiféle felhatalmazása nem volt. A helyben maradt magyarok érdekeinek képviseletével Egan Lajos mérnököt, a Tengerészeti Hatóság osztályvezetőjét, kormányzóhelyettest bízta meg. Hamarosan menekültek a magyar tisztviselők is: először a vasútiak, akikben a horvátországi, tengeremléki közvélemény sokszor a magyarosítás ágenseit látta. A Somogy megyei Gyékényesről már október végén számos jelzés érkezett Budapestre, a MÁV központjába a tucat-szám menekülő fiumei vasutasokról.

Október 29-én hivatalosan is megalakult Zágrábban a Horvát Nemzeti Tanács, és képviselői Fiumének a majdani délszláv államhoz csatolása mellett döntöttek. A kormányzói palotáról eltávolították a magyar lobogót. Október 30-án Olasz Nemzeti Tanács alakult a városban, amely, természetesen, az Olaszországhoz tartozás mellett foglalt állást. Az igen rosszá vált közbiztonság mellett nemzetiségi feszültségek is terheltek a város közéletét: a kikötőbe sorra

Fiumei látkép. Josip Moretti-Zajc festménye

futottak be az olasz hadihajók, november első felében pedig rendszerek voltak az összetűzések az olasz és a horvát lakosok csoportjai között, főleg a középületekre kitűzendő trikolórok körül. November elején megnyílt a via Manzonin a fiumei magyarok segélyirodája, amely a helyieken kívül az olasz frontról vagy az adriai partvidékről hazafelé igyekvő magyar állampolgároknak is igyekezett segítséget nyújtani.

1918. november 17-én az olasz hadsereg bevonult a városba, és átvette annak igazgatását. A megszálló csapatokhoz később más antantlakulatok (franciák, britek, amerikaiak) csatlakoztak. A két etnikum (olasz és horvát), valamint a két ország (Itália és az újonnan létrejött délszláv állam) konfliktusa bizonyos mértékben elvonta a figyelmet a helyi magyarságról. A vasút működtetésében továbbra is részt vett a magyar szakszemélyzet, a törvényszéken 1918. november 23-án az olasz hatóságok kifejezetten felkérték a bírói és a fogalmazói kart az ítélezés folytatására. Mayer Guido törvényszéki elnök erre csak azzal a feltétellel volt hajlandó, ha ítéle-

teit a frissen létrejött Magyar Népköztársaság nevében hozhatja: az olaszok ebbe is beleegyeztek. Igaz, néhány nappal később az Olasz Nemzeti Tanács döntését visszavonta és politikai felügyeletet nevezett ki a törvényszék élére, de a bírák továbbra is ítéleteket hoztak. Más tisztviselők is egyelőre a helyükön maradhattak, bár az iskolák helyzete érezhetően instabillá vált.

A magyar állampolgárok helyzetének és a függőben lévő ügyek rendezése érdekében szükségessé vált, hogy a magyar kormány megbízottat küldjön a városba. Erre a feladatra Károlyi Mihály kormány a jó olasz értelmiségi kapcsolatokkal rendelkező művészettörténész, Fülep Lajost szemelte ki. A művészettörténész-kormánybiztos 1918. december 30-án érkezett a városba. Három hétig tartózkodott Fiumében, és meglepő ügyességgel lavírozott a különböző erőcsoportok között. Tárgyalt az olasz hadtestparancsokkal, Grazioli tábornokkal, Riccardo Zanella autonomista politikussal, a nemzeti tanács vezetőivel, és végül sikerült elérnie, hogy a többi, utódállamok által megszállt területhez képest igen enyhe feltételekkel rendezzék a magyar tisztviselők helyzetét a békeszerződésig. Az olasz hatóságok által megkövetelt hűségnyilatkozat elég nagyvonalú volt, és a tanárok alkalmazását határo-

zott időre (márciusig, illetve szeptemberig), a többiekét a békeszerződés rendelkezéséig meghosszabbította. A megállapodást az olasz fél egy darabig be is tartotta, de hogy milyen erővel bírt a helyi magyarok számára, jelzi: negyedszázaddal később, 1944 elején is erre a megállapodásra hivatkozott egy zsidó származású hivatalnok, akit ennek alapján vettek át olasz szolgálatba, s visszahonosítással akarta elkerülni a deportálást.

A városban az elkövetkező hónapokban egyre feszültebbé vált a viszony a helyi lakosság és a városban állomásozó antantkatonaság között. Az olaszok – nem minden ok nélkül – jugoszlávbarátsággal vádolták meg a franciákat. 1919. július 2-án a helyiek hajtóvadászatot szerveztek a városban kimenőn lévő franciákra, mert egy részeg francia katonát letépett egy olasz trikolórt. Négy nappal később a helyiek megtámadták a kikötőben lévő francia katonai bázist, és 17 (jobbára indokínai) katonát megölt. Az esetek jelentős nemzetközi visszhangot váltottak ki, és a párizsi békekonferencia nemzetközi rendőrség kiküldése mellett döntött. Erre azonban nem került sor: Gabriele d'Annunzio – a „Commandante” – költő és hadirepülő vezetésével 1919. szeptember 12-én olasz szabadcsapatok szállták meg a várost.

Fiume, Batthyány rakpart

A MAGYAR VILÁG MARADÉKA

Igen nehéz megbecsülni, hogy 1918 után hány magyar maradt Fiumében – pontos statisztikák nem állnak rendelkezésünkre. Nem tudjuk, hogy mennyien távoztak saját eszközeikkel a városból, mennyien maradtak a városnak hajdanán részét képező, de a délszláv államhoz került Susakon. A számlálást külön nehezíti, hogy a helyben maradók két nagy csoportra oszthatók: azokra, akik előbb vagy utóbb felvették az olasz állampolgárságot, és azokra, akik megmaradtak a Magyar Királyság alattvalóinak. 1925 és 1943 között a magyar konzulátus jelentései nagyjából ugyanannyi főben határozzák meg (840 fő, illetve 600 fő) a magyar állampolgárságúak számát. Talán nem tévedünk, ha az olasz állampolgárságot nyertekkel együtt ezer-ezerötszáz közé tesszük a helyben maradt magyarok számát. Az 1940-es évek első felének útlevélkérelmeiből kiderül, hogy számtalan esetben 1919 után is érkeztek magyarok a városba. Ráadásul 1941, a susaki kikötő és az adriai partvidék egyes városainak Olaszországhoz csatolása után számos, a partvidékre vetődött horvátországi és bácskai vagy bánági magyar gyarapította a helyi magyar kolóniát.

Ennek a nem elhanyagolható nagyszámú magyar csoportnak az életéről a fiumei magyar konzulátus irataiból nyertünk információkat. A konzulátust – hivatalos nevén: konzulátusi kirendeltséget – 1921 őszén szervezte meg külügyminisztériumi megbízás nyomán Sebestyén Pál (1893–1973) alkonzul. Fiume Olaszországhoz csatolása után, 1925-ben felvetődött a képviselő bezárása. A magyar fél láthatóan elhatározta – elsősorban költségtakarékossági okokból – a képviselő felszámolását, ekkor azonban a római kormány és a helyi hatóságok egyaránt felléptek a konzulátus megtartása érdekében. A konzulátus végül maradt, de működési körét alaposan megnyirbálták: alárendelték a trieszti magyar konzulátusnak, Carnaro tartományra korlátozták működési körét, és vezetését Sebestyén után konzuli irodafőtisztek – tehát nem a minisztérium fogalmazói karába tartozó tisztviselők – látták el. Sorrendben: Moran Rezső (1923–1926), Takács Gyula (1926–1931), majd Hausenblasz (1934-től: Csíkszentmihályi) Alfréd (1931–1944).

A magyar konzulátus a Via Spalatón, a tengerpart közelében kapott helyet, s az épület közelében lakott a mindenkori konzul. 1941-ben, majd az 1943–44-es bombázások alatt a konzulátust egyes esetekben kiköltöztették Abbáziába.

A képviselő állampolgársági ügyekkel (útlevél-hosszabbítás, visszahonosítás stb.), közigazgatási feladatokkal foglalkozott, születési, halálozási anyakönyvi és nyugdíjigazolásokat adott ki, véleményezte, majd továbbította Budapestre a visszahonosítási kérelmeket, és általában minden, magyar vállalatokat vagy magyar személyeket érintő ügyben közreműködött. Emellett a konzul szerepet játszott a kolónia összetartásában is, 1943-ig minden évben részt vett az augusztus 20-i ünnepélyes szentmisén, majd megvendégelte a magyar kolónia vezető személyiségeit, és tagja vagy vezetője volt a fiumei magyarság egyesületeinek.

A kirendeltség utolsó irattározott irata 1944. július 31-ről való. A fokozott partizán-tevékenység és a bombázások miatt a konzulátus ideiglenesen beszüntette működését a városban, és 1944. augusztusában Velencébe, a trieszti főkonzulátus mellé költözött, majd innen Csíkszentmihályi konzul követte a salói köztársaság mellé akkreditált diplomát, és a Comói-tó mellett lévő Bellagióban fejezte be a háborút. A konzulátust 1945 után nem nyitották újra.

Fiume madártávlatból

Fiume, határhíd a Recsina folyón, 1930

A városban működtek más magyar – hivatalos vagy félhivatalos – intézmények is: a Magyar Általános Hitelbank fiumei fiókjá a zűrzavaros időszakokban (1918–1921, 1941–1945) gyakran segített a bajbajutottakon, átmeneti hiteleket folyósított, sőt, a magyar diplomáciai képviselő távozása után a bank helyi tisztviselői gyűjtötték össze a magyar bombakárosultak panaszait. 1935 áprilisában a magyar–olasz kereskedelmi kapcsolatok bővülésének állomásaként m. kir. vámhivatal jött létre a városban a fiumei tranzitforgalom fejlesztésére, és rendszeresen összeülő kormányközi vegyes bizottság vizsgálta a kikötő fejlesztésének lehetőségeit.

A TEMPLOM ÉS AZ ISKOLA

A protestáns misszióegyház 1914 előtt csaknem 1500 református és evangélikus pasztorálására jött létre, ám a gyülekezetnek ekkor is csak 311 fizető tagja volt. A válságos 1918–1919-es esztendőben a helyi magyar ajkú zsidóság adományai is sokat segítettek, hogy a korábban még templomépítéssel foglalkozó közösség ne jusson a végromlás szélére. 1920-ban a lelkész Magyarországra távozott, s az irattárat és a liturgikus tárgyakat Csurgóra menekítette. A húszas-harmincas években a közösség

életét a helyi olasz valdensekkel és lelkészeikkel folytatott küzdelem határozta meg: az utóbbiak minden eszközzel igyekeztek a magyar híveket saját gyülekezetükbe integrálni és az istentiszteleteket magyar karakterűtől megfosztani. A magyarországi református egyház konventi elnöksége időszakosan küldött lelkészekkel kísérletezett, ők az olaszosodásról és a hívek fokozódó közönyéről számoltak be jelentéseikben. 1928-ban még 106-an vettek részt missziós istentiszteleten, egy évvel később már csak 60-an, és ez a szint maradt nagyjából a misszió végéig.

Jelentős létszámú magyar ajkú zsidó közösség is maradt a városban. A rendelkezésünkre álló iratokból nagyjából 40-50 főre tehető a helyi magyar közéletben és egyesületi munkában is aktív zsidóság létszáma, azonban ők a helyi közösségnek nyilvánvalóan csak egy töredékét alkották. A rendelkezésünkre álló útlevélkérelmeket, visszahonosítási iratokat, összeírásokat figyelembe véve legalább 150-200 főre kell tennünk a magyar identitással rendelkező zsidó lakosok számát. Annyi bizonyos, hogy a negyvenes évek elején egyre gyakoribb hatósági vegzálást elszenvedő közösségnek volt saját neológ rabbija Zelikovich Károly személyében, aki 1911-ben született Miskolcon. 1944-ben Bergen-Belsenbe deportálták, majd Auschwitzban vesztette életét.

A katolikusok vallásgyakorlása – legalábbis a húszas években – könnyebb

volt. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatta Sándorffy Nándor (1859–1932) kanonok szolgálatát. Az egykori főgimnáziumi vallásnár, teológiai író nyújtott lelki gondozást a magyar katolikus közösségnek. Elhunytá után nem lett utóda, ezért a magyar misék megszűntek, hacsak egy, a tengerparton nyaraló lelkész nem vállalta a misézést. Sándorffy nevéhez fűződik a magyar oktatás életben tartása a városban.

Miután az 1918-as összeomlás során vagy azt követően a magyar nyelvű közép- és alapfokú oktatás megszűnt a városban, a helyben maradt magyar tisztviselők, alkalmazottak tanulmányikat már elkezdett, de olaszul esetleg nem tudó gyermekei elég nehéz helyzetbe kerültek. A magyar oktatást Sándorffy kanonok indította újra 1921-ben. A bérelt épületben megszervezett hivatalos magyar oktatás elmaradt a várakozásoktól: kezdetben 150 hallgatója volt a 12 évfolyamos iskolának, majd a szám a húszas évek közepére erősen csökkent. Az 1925/26-os tanévben még mindig volt 73 diák, ám az 1927/28-as tanévre már csak 46-an maradtak, 1931-ben pedig összesen 17-en iratkoztak be. A magyar kultuszminisztérium évről évre meghosszabbította a magyar iskolának biztosított szubvenciót, jóllehet a döntéshozók is tisztában voltak azzal, hogy az intézmény napjai meg vannak számlálva. 1932-ben jött el a vég: Sándorffy kanonok halála után a fiumei ma-

gyar oktatás megszűnt. Az intézmény könyvtárát a fiumei magyar segélyegylet, illetve a milánói egyetem könyvtára kapta meg.

MAGYAR HÁZAK A QUARNERÓN

A Fiumei Magyar Kaszinó a helyi magyarság nagy múltra visszatekintő szerveződése volt. Tagjai körében az összeomlás és főleg a kommün alatt – legálábbis a későbbi budapesti hivatalos megítélés szerint – „*túlzottan szabad-
elví*”, kevésbé diplomatikus megfogalmazásban „*radikális-szabadkőműves*” tendenciák ütötték fel a fejüket. Emiatt a városbeli magyar konzulok az egyesülettel minimálisra szorították az érintkezést. Idővel (a harmincas évek közepére) megkopott a hivatalos ellenkezés, és a korábbi „*felforgató fészekről*” immár úgy látták, hogy „*ártatlan nyárspolgári
összejöveleteket*”, kártyapartikat szervez, és bár tagjainak „*politikai színezete el is
tér a miénktől*”, a teljesen elolajosodó városban szerepük és tevékenységük nem lekicsinylést, hanem támogatást érdemel – fejtették ki véleményüket a városban működő magyar konzulok a külügyminisztériumnak. A kaszinó nagy előnye volt, hogy helyiséggel, olvasósobával, könyvtárral, sőt személyzettel rendelkezett. A magyar lakosság megálíthatatlan csökkenése azonban ellehe-

tetlenítette a működést, és a kaszinó 1939-ben kimondta feloszlását.

A kaszinó konkurensének számító Fiumei Magyar Segélyegylet 1928 novemberében jött létre, s még 1945 után is aktív volt. Átlagosan 50-100 főt támogattak évente kisebb összegekkel: ebben szerepeltek bajba jutott magyar turisták csakúgy, mint helyben élő szűkölködők, akiknek az egyesület karácsonyi csomagot juttatott. A hozzávetőlegesen százfős tagságban – a helyi magyarság legaktívabb része – alapvetően a módosabb kereskedők, tisztviselők, magánzók voltak megtalálhatók, esetenként néhány tehetősebb voloscai, abháziai villatulajdonos. Az egyesület tisztikarában találunk zsidó származásúakat, még egészen későn, a negyvenes években is. 1943 és 1945 között a segélyegylet gyűjtötte össze a magyar bombakárosultak panaszait, igyekezett segílyt osztani körükben, és előlegeket adott az illetményük folyósítására hiába váró magyar állami nyugdíjasoknak. Az egyesület „*legteljesebben megfelelt nemes hivatásának*” – írta a szervezetéről Reviczky István trieszti főkonzul 1934-ben.

A magyar kultúra még egy területen jutott jelentős szerephez a kikötőben: a háborús filmínség idején, a negyvenes évek első felében rohamosan emelkedett a városban játszott magyar filmek száma. Míg 1938-ban egyetlen magyar mozgókép sem került programba,

addig 1940 első fél évében három, 1943 második felében már 16, 1944 első felében pedig 21 magyar filmet mutattak be Fiumében. Ez vélhetően nem a magyar mozi iránti érdeklődés rohamos növekedésének tudható be, hanem a kínálat szűkösségének és a magyar filmek elérhetőségének. A Dankó Pistát (1940) Jávor Pál főszereplésével például minden évben levetítették.

A KIKÖTŐ EMLÉKE

Bár a kikötőnek a világháborús összeomlás előtt körülbelül annyi magyar lakosa volt, mint a szintén törvényhatósági jogosítványokkal rendelkező Selmecbányának, Magyarországon nem alakult ki fiumei menekülteket tömörítő egyesület. Ennek okait csak találgathatjuk, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a nagyszámú, a városban gyökerekkel nem rendelkező tisztviselőt említjük, akinek a kikötőváros csak egy állomáshely volt a sok közül. A megmaradt Magyarországtól való földrajzi távolság, a revízió bekövetkezésének minden más elszakított területnél csekélyebb esélye és a kormányzat

Híd a Recsina folyón az Olaszországhoz
és a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz
tartozó városrész között, 1930

külpolitikai megfontolásai – főként a magyar–olasz stratégiai viszony – is közrejátszhattak ebben a hiányban.

A többi menekültegyesülettől gyökeresen eltérő kezdeményezés volt a Fiume és Abbázia Barátainak Szövetsége. Az 1938-ban Budapesten, a Nádor utca 16. alatt megalakult szervezet nem a szokásos, irredenta szervezeti sémát követte: elsősorban a közlekedés, a turizmus és a kereskedelem fejlesztésében látta a maga hivatását. Elsősorban azt próbálta elérni, hogy a MÁV közlekedtessen közvetlen kocsit a Budapest–Fiume vonalon, és felszólították azokat az idegenforgalmi szakembereket, akik egyetértenek céljaikkal, hogy csatlakozzanak kezdeményezésükhöz. A rövid életű egyesület talán arra példa, hogy – a távolság, a revízió reménytelensége, a város magyar múltjának viszonylagos gyökértelensége miatt – az emlékezés már nem a fájdalom, az el-

űzöttség és a hiány megfogalmazásában leli meg kifejezési módjait.

A Magyar Adria Egyesület 1909-es megalakulása ugyan nyilván nem választható el a századelő magyar imperialista mozgalmaitól, de működésében jobbra a tudományos és az ismeretterjesztő szerep dominált, kevésbé a politikai – bár a társaság írástudói soha nem tartóztatták meg magukat, ha a magyarság Adria mellékére támasztott történelmi jogaiért kellett sorompóba lépni. Az egyesület – és közlönye, *A Tenger* – 1920 után is folytatta működését. A lapban a városra és a tenger mellékre való emlékezésben elég világosan elválí-
két irány: az elégikus-nosztalgikus írások, amelyek a hajdanvolt nagyságra, a kellemes nyarakra s a magyar múlt emlékeztetnek. A másik irány szerzői inkább a város sanyarú jelenére, kereskedelmének sorvadására, a lehetetlenül meghúzott határvonalakra irányították

a figyelmet. A város megidézése nem tokosodott be: jó néhány esetben találunk húszas–harmincas években kelt útibeszámolókat, helyzetjelentéseket. De sem a helyi magyarok, sem a kikötő hírei vagy biológiai, történelmi érdekességek nem kapnak helyet a hasábkokon. A háborús cenzúra és a tengelyhatalmakkal való szolidaritás természetesen magyarázat lehet minderre. Ugyanakkor Fiuméről nem lehetett úgy írni, hogy az olasz szövetséges korábbi területszerzését meg ne említsék, a város fellendüléséről pedig csak bajosan lehetett beszámolni: elveszett az a hang, amelyen szólni lehetett volna a kikötőről.

HÁBORÚ ÉS HOLOKAUSZT

A második világháború 1941 áprilisában érte el Fiumét, amikor Olaszország is megtámadta Jugoszláviát. A város lakosságának jelentős részét kitelepítették: a magyar kolóniát főleg abbáziai szállodákban és panziókban helyezték el, míg a zsidóknak számító lakosokat egy Verona melletti gyűjtőtáborba vitték, ahonnan azonban az ellenségeskedések lezárultával hazaengedték őket. A város zsidó lakossága ekkorra jelentősen megcsappant: 1938 és 1940 között több száz zsidó lakos hagyta el a várost. A még mindig százas létszámú magyar zsidó kolónia tagjai közül egyre többen kívántak visszatérni Magyarországra, amit a megszorodott útlevílkérelmek és honosítási eljárások is tanúsítanak.

A visszahonosítási kérelmek megfelelő rovatába Csíkszentmihályi konzul minden egyes esetben a „*politikai és nemzethűségi szempontból kifogás alá nem esik*” formulát illesztette, sőt számos esetben igyekezett megfogalmazásaival kedvező színben feltüntetni a kérelmezőt. Csíkszentmihályi konzul minden bizonnyal segíteni akart: a belügyminisztérium és a Külföldiek Ellenőrző Központi Hatóság elkötelezetten zsidóellenes tisztviselői néhány kivételtől eltekintve szisztematikusan visszadobták az izraelita felekezethez tartozók kérelmeit. Csíkszentmihályi néha külön utakon próbálkozott: kiemelte, hogy a kérelmezőnek olyan betegsége van, amelyet Magyarországon kell kezelni, sőt arra is találni példát, hogy a belügyminisztérium egyértelmű elutasító határozatát figyelmen kívül hagyva hazatérési igazolványt adott, mert az illetők beutazásának visszaautasítása a nagy létszámú helyi zsidó közösséget „*felzúgatta volna*”. 1944 márciusáig, a német megszállásig

Magyarország kiemelt menekülési útvonalnak számított a helyi magyar zsidó közösség számára.

A fiumei magyar zsidóság sorsa 1943 őszétől fordult nagyon rosszra. Az addigi hatósági vegzálások az olasz kiugrást követő német megszállás, majd a salói köztársaság kikiáltása után súlyosbodtak. Az Adriai-tenger északi partvidéke Adriatisches Küstenland néven német közigazgatás alá került, az olasz közigazgatás mellé rendelt „német tanácsadó” teljhatalommal rendelkezett. A német rendőr- és SS-hatóságok 1943 szeptemberétől hozzáfogtak a területen élő zsidó lakosság kifosztásához és likvidálásához. Ezt a munkát a Lublinból odavezényelt és a lengyelországi holokauszt egyik végrehajtójaként ismertté vált Odilo Globocnikra bízta. 1943. december 11-én a németekkel kötött egyezmény értelmében a magyar kormányt is felszólították, hogy honosait távolítsa el az Adriatisches Küstenland területéről, s ugyanebben az időben a salói állam is elrendelte a zsidók letartóztatását és vagyonuk elkobzását. A magyar hatóságok saját állampolgáraik kiürítése mellett azt is utasításba adták az illetékes milánói, triezsi képviselőknek, hogy a magyar állampolgárnak nem számító, de annak „vélel-

mezhető” egyének neveiből 50-50 fős listát állítsanak össze, és azt haladéktalanul terjesszék fel Budapestnek. Szervezett utazásra végül nem került sor, úgy tűnik, hogy egyénileg ki-ki megpróbált visszajutni Magyarországra.

1944. január 30-án kezdődött meg a fiumei zsidók deportálása, s ugyanezen a napon a németek felgyűjtötták a via Pomerión lévő zsinagógát. Fiuméből 243 főt deportáltak, és a Trieszt melletti Risiera di San Sabba gyűjtőtáborán keresztül Németországba szállították őket, ahonnan csak 19-en tértek vissza 1945-ben. A konzulátus iratai között maradt fenn a helyi magyar zsidó közösség veszteségeit tükröző lista, amelyen 41 név szerepel. A városban ezután is maradtak zsidónak vagy félzsidónak számító személyek. A magyar konzul 1944 nyarán interveniált az SS-nél egyes lefogottak érdekében, s a magyar közösség bombakárosultakat segítő listáin is felbukkannak zsidó polgárok nevei.

A háborúból történt olasz kiválás után a helyi olaszok közül számosan megtagadták az együttműködést a németekkel, és felmentek a hegyekre vagy az Isztriai-félsziget belsejében csatlakoztak a partizánokhoz. Ennek hatására 1943 őszétől leromlott a közbiztonság a város közvetlen környékén, így

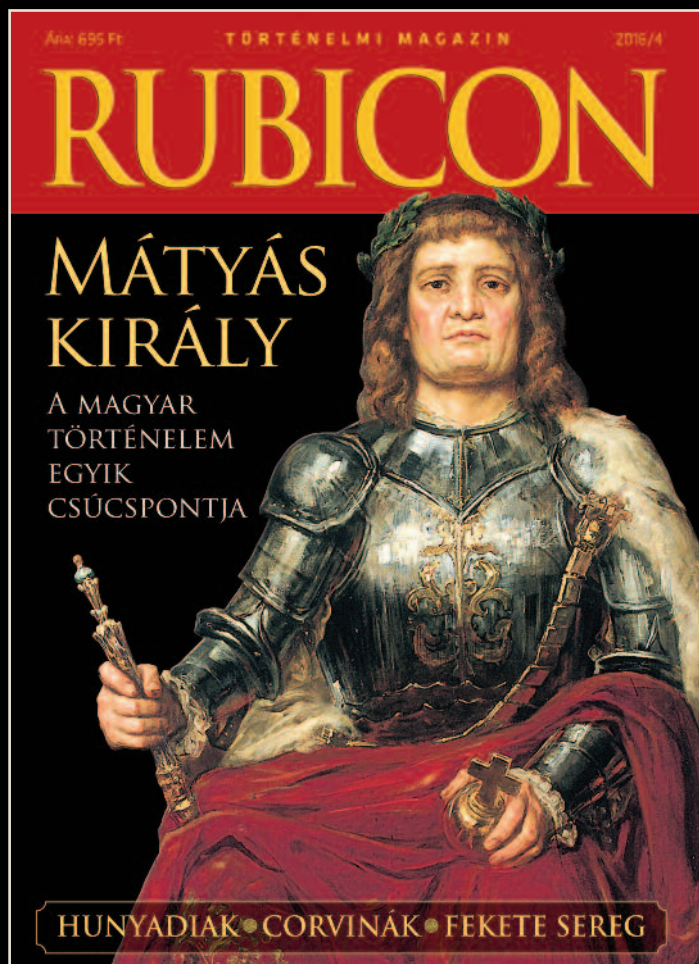
például egy időre Abbáziában is. A Magyarországgal való vasúti kapcsolat (valamint a banki, postai és telefon-összeköttetés) jó időre megszűnt. A megszállás másik következménye volt, hogy a szövetséges légiereő 1943 szeptemberétől bombázni kezdte a várost. Az első nagyobb támadás 1944. január 8-án volt. 1944 júliusáig hat nagyobb szövetséges légitámadást élt meg a város, majd 1944 őszén folyamatosan érték támadások, a legsúlyosabb 1945. február 15. és 22. között. Ezt követően a háború végéig mindennap 3-5 órát támadták. A helyi magyarok közül 55-en szenvedtek bombakárt.

A városba 1945. május 3-án vonultak be a Tito-féle partizánhadserg katonái, és működésüket rögtön az olasz autonomista politikusok elleni hajtóvadászattal kezdték. A magyar közösséget – legálábbis egy Budapestre eljuttatott beszámoló szerint – szívélyesen kezelték. Az új életet kezdő Fiumei Magyar Segélyegylet összeírása szerint a városban 215 magyar felnőtt maradt, akikkel együtt még 12 gyermeket számoltak össze. Ez a 227 fő volt a maradéka annak a hajdani csaknem hatezer-ötszáz embernek, aki három évtizeddel korábban, a város virágzó és büszke korszakában a helybeli magyar közösséget alkotta. ♦

ÚJRA KAPHATÓ!

Rubicon 2016/4.

MÁTYÁS KIRÁLY

KERESSE

A NAGYOBB ÚJSÁGÁRUSOKNÁL:

a Relay-, Inmedio-, Auchan-hálózatban,
valamint a nagyobb Tescókban, Intersparokban,

Shell-, Mol- és OMV-kutaknál

Honlapunk:

RUBICONLINE

TÖRTÉNELMI MAGAZIN
AZ ÁPRILIS 1989

nyitólapp | kapcsolat | előfizetés | masterkurzus | hírlévi | keresés | címkek | RSS

MÁTYÁS KIRÁLY-EMLÉKÉV

TARTALOM

Radu Lupescu
A Hunyadiak

Horváth Richárd
Mátyás király udvara

Tringli István
Mátyás országai.
Miről árulkodik a Thuróczi-krónika címerkoszorúja?

Szende Katalin
„S nyögte Mátyás bús hadát...”
Hunyadi Mátyás és Bécs

Nagy Balázs
Dinasztikus politika a késő középkorban

Buzás Gergely
Mátyás király visegrádi palotája

Gyöngyössy Márton
A magyar pénz „méltósága”.
Mátyás nagy pénzreformja

Pallos Lajos
Mátyás király portréérmei

Gyöngyössy Márton
Mátyás és a török rokon.
„Egy vér folyik ereinkben”

Rácz György
Mátyás király (ok)levelei

Péterfi Bence
A fekete sereg.
Mátyás király sziléziai zsoldosai

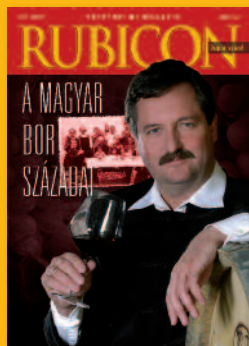
Radu Lupescu
Vajdahunyd vára

Zsupán Edina
A Corvina Könyvtár

www.rubicon.hu

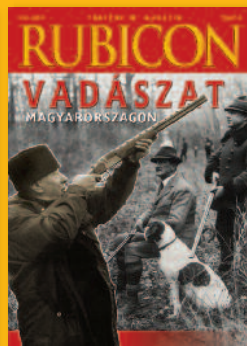
2007/8.

2007/6-7.

2009/11.

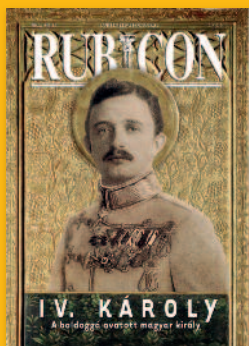

2009/7-8.

2015/8.

Sikerszámaink!

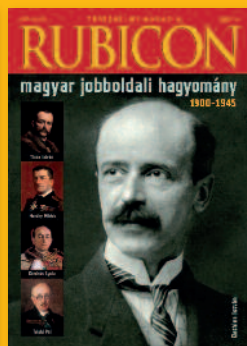
2004/10.

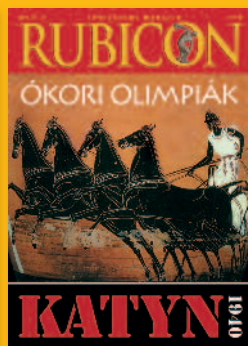
2006/2-3.

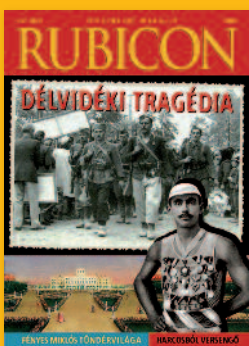
2007/3.

2009/1-2.

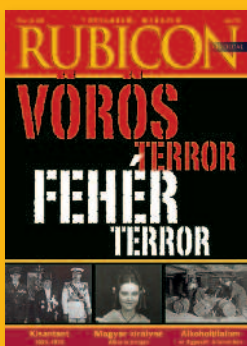
2008/6.

2009/5.

2010/2.

2011/2.

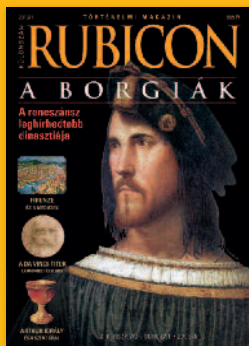
2012/11.

2011/12.

2008/1. különszám

2013/1. különszám

2014/1. különszám

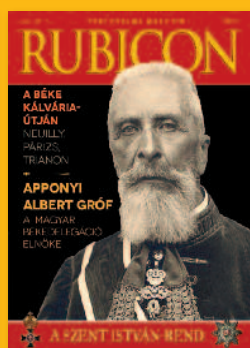
2011/2. különszám

2010/1. különszám

2016/10-11.

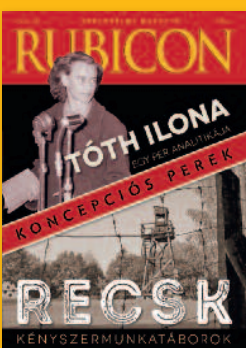
2014/6.

2017/7-8.

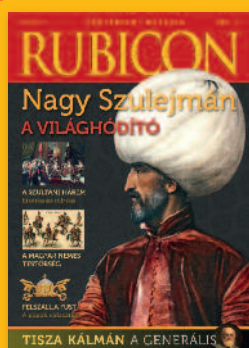

2012/9-10.

2015/10.

Sikerszámaink!

2013/2-3.

2014/10.

2013/8.

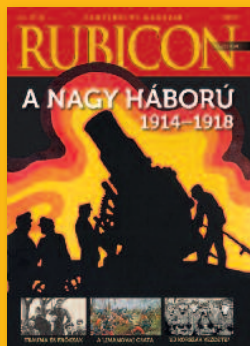
2017/9.

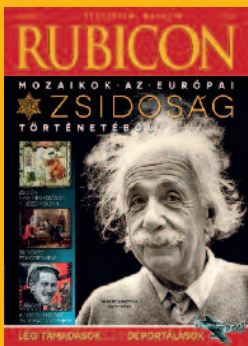
2016/7.

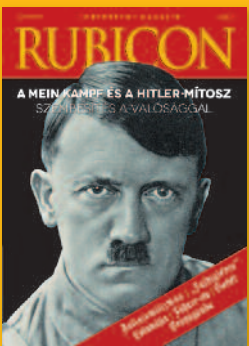
2014/1.

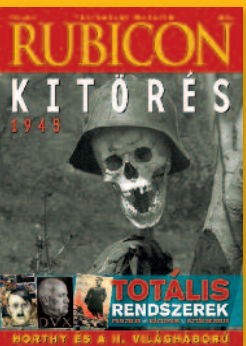
2015/1.

2013/4.

2016/3.

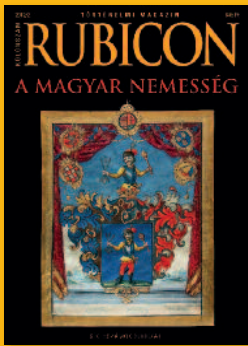
2012/3.

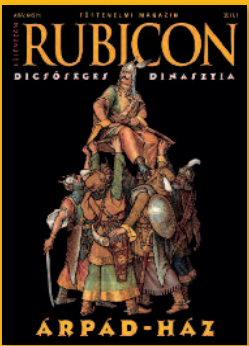
2017/1. különszám

2011/3. különszám

2012/2. különszám

2011/1. különszám

2012/1. különszám

RUBICON MEGRENDELÉS:

www.rubicon.hu

E számunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma és Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

